DOLINA RIJEKE NERETVE U OSVIT ANTIKE

Vasilj, Snježana

Doctoral thesis / Disertacija

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:468079

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-09**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet hrvatskih studija

Snježana Vasilj

DOLINA RIJEKE NERETVE U OSVIT ANTIKE

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2020.

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet hrvatskih studija

Snježana Vasilj

DOLINA RIJEKE NERETVE U OSVIT ANTIKE

DOKTORSKI RAD

Mentorica: Prof. dr. sc. Jasna Jeličić-Radonić

Zagreb, 2020.

University of Zagreb

Facultyof Croatian Studies

Snježana Vasilj

THE NERETVA RIVER VALLEY AT THE DOWN OF ANTIQUITY

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor: Distinguished professor Jasna Jeličić-Radonić

Zagreb, 2020.

ŽIVOTOPIS MENTORICE

Jasna Jeličić Radonić diplomirala arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, magistrirala i doktorirala na istom fakultetu. Od 1976. do 2007. godine radi u Ministarstvu kulture / Konzervatorskom odjelu u Splitu (ex Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture) kao viši stručni savjetnik – konzervator za arheološku baštinu, gdje je vodila konzervatorske radove i arheološka istraživanja antičke i ranokršćanske arhitekture (na Lastovu, Braču, Hvaru, u Gatima i Saloni). Od 1993.-2008. predaje na Umjetničkoj akademiji kolegije o zaštiti spomenika, a od 2004./2005. na Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta u Splitu kao vanjski suradnik. Od 2007. redoviti je profesor na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Splitu. Od 2017. redoviti je profesor na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

Znanstveni interesi Jasne Jeličić Radonić uglavnom su se kretali oko grčkog polisa Farosa te antičke i kasnoantičke Salone. Objavila je više knjiga te niz izvornih znanstvenih radova o antičkoj i ranokršćanskoj umjetnosti s područja rimske provincije Dalmacije, iznoseći rezultate dugogodišnjih istraživanja arheoloških lokaliteta i pojedinih spomenika.

- Jeličić Radonić, Jasna, Göricke-Lukić, Hermine, Mirnik, Ivan. FAROS III: grčki, grčko-ilirski i rimski novac. Split: Književni krug i Filozofski fakultet u Splitu, 2017. (monografija)
- Jeličić Radonić, Jasna. Faros i pitagorejska načela urbanog planiranja, Filozofska istraživanja 146 God. 37, sv. 2., Zagreb 2017., 231-237.
- Jeličić-Radonić, Jasna; Katić, Miroslav. Faros - osnivanje antičkog grada . Split: Književni krug i Filozofski fakultet u Splitu, 2015. (monografija)
- Jeličić Radonić, Jasna. The Cult of Dionysus or Liber – Votive Monuments in Salona, Cult and Roman Votive Monuments in the Roman Provinces, Proceeding of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art, Bucurest, Alba Iulia, Constanta, 27th of May – 3rd of June 2013, Corpus signorum Imperii Romani, ed. Cristina – Georgeta Alexandrescu, Cluj – Napoca 2015., str. 23-32.
- Jeličić Radonić, Jasna. Nekoliko pitanja iz povijesti otoka i grada Fara // Spalatumque deditortum, Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu / Ivan Basić, Marko Rimac (ur.). Split : Filozofski fakultet u Splitu, 2014., 91-107.
- Zdenka Dukatp; Jasna Jeličić-Radonić, The Earliest Coins of the Pharos Mint on the Island of Hvar, Croatia, Proceedings of the 1st International Conference: Numismatic History and

Economy in Epirus During Antiquity (University of Ioannina, october 3rd – 7th 2007.), Athens 2013., 41-52.

Summary

The Neretva River Valley at the down of Antiquity

The course of the river Neretva opens the path to the central part of eastern Adriatic hinterland for the influences of highly developed civilizations of the Mediterranean. The karst terrain, criss-crossed by mountains and mountain ranges, with a series of larger and smaller units – karst fields, was crucial for the process of forming ethnic communities (Daorsi, Pleraei, Ardiaei, Narensi, Delmatae, etc.).

Changes started to occur as early as the 7th century and throughout the 6th century, in the Early Iron Age, when the heterogeneous cultural image of the area by the Neretva river started to change. Influences from the interior, from Glasinac and from the Liburnian, Japodian or Delmatic areas, gradually withdrew or disappeared, and new, more pronounced influences appeared. The reason for this were trade and trade-related activities. Evidence of import from Greece, Macedonia, Epirus and Southern Italy are present in a series of archaeological sites: Grudine in Ukšići (Ljubomir), Gradina hillfort in Prenj near Stolac, Grebnice in Ukšići, Mosko near Bileća, Gradac and Vranjevo Selo near Neum, Pod, Pržine and Mazlumi near Bileća. These are mostly luxury items, *prestigious* goods, a status symbol for the *social elite* that was being formed. The processes in question were representative of social stratification – the creation of tribal aristocracy, which, depending on its interests and with the support of an already stratified military class, could have been a factor of integration for close communities in a smaller area or for greater alliances such as those of the Delmatae or Labeatae, and later for socio-political communities of Illyrians – the Illyrian Kingdom, in the southern part of eastern Adriatic coast and hinterland.

These processes intensified by the end of the 4th century BC, during the Hellenistic period. Remarkably, they had an impact on historical, social, economic and cultural developments. A greater part of that period was defined by the Illyrian Kingdom, interpreted as the Ardiaean tribal union. Occupying the territory from Scodra in the south to Neretva in the north, the Kingdom's administrative capital was in Scodra, and it had military forces (army and navy),

national hierarchy – nobility (council of tribal champions) and a ruler with a circle of friends. An elaborate tax system undeniably contributed to the functioning of the state. Ardiaean rulers were the heads of state – the first rulers were Pleuratus (middle of the 3rd century BC) and king Agron (d. 230 or 229 BC). With respectable military forces and diplomatic activities in an alliance with Macedonia, through conquests to Acarnania and the Gulf of Ambracia, Agron made the Kingdom a powerful state. This changed during the rule of his heirs. Queen regent Teuta, with personal ambitions, court intrigues and unrealistic tactical assessments (campaigns against Issa and other Greek towns in the southern Adriatic, Epirus and Peloponnese, as well as lack of control over piracy) led the state into war. After its conquest of Italy, Rome took advantage of that situation. In 229 BC, as the protector of Greek towns, it started the First Illyrian War against the Illyrian Kingdom. Corcyra, Dyrrachium, Issa and Pharos became allies of Rome, and Teuta, defeated, abdicated in 228 BC. Rome entrusted the rule over the area from central Dalmatian islands to Epirus to Demetrius of Pharos and Scerdilaidas, Agron's brother. Violations of the peace treaty, incitement of piracy and plundering of Greek towns all the way to Cyclades led to the Second Illyrian War. Its consequences were devastating. Demetrius was defeated and Pharos destroyed. The Kingdom nonetheless continued to function until 168 BC, when Gentius (181-168 BC), the last king of Illyria, was defeated in the Third Illyrian War.

The fate of the land was decided at an assembly in Scodra. In 167 BC, Lucius Anicius, the victor in the war, familiarised the tribal champions with the regulations of the Roman state by means of his Decree (Anicius' formula). This marks the first mention of the Daorsi. They were rewarded for abandoning Caravantius, Gentius' half-brother, in the war and siding with the Romans while Gentius was still powerful (*incolumni Gentio* Liv. XLV, 26, 13). However, the land of the defeated Illyrians was at that point still not annexed by the Roman state. It was divided into smaller units and given to local communities under the protectorate of Rome. For the Daorsi, this meant economic and cultural development, but it was also a cause of problems, since they, as *socii et amicii* of the Romans, were under attack by their belligerent neighbours, the Delmatae. Centuries-long conflicts between the Delmatae and Romans and between the Daorsi and Delmatae in the lower Neretva area ended tragically for the Daorsi. Taking advantage of the weakness of Roman forces during the conflict between Caesar and Pompey in the middle of the 1st century BC, the Delmatae penetrated the unprotected Daorsi territory, defeated them and destroyed the centre of their ethnic community – the town of Daorson. Plinius bore witness to the consequences of such destruction. Copying data provided by Varro

(Plin, III 143), he mentions Ardiaei *populatoresque quondam Italie Vardaei non amplius quam XX decuriis,* and Daorsi with only XVII decuries.

The area by the Neretva river was a subject of interest for Greek writers very early on. The first news was linked to the emporium (έμπόριον) in the delta, which was active as early as the 5th century BC. It was mentioned by: Pseudo-Scylax in his work Περίπλους from the 2nd half of the 4th century BC; where he stated that triremes and merchant ships sailed to the emporium. In his Geography, Strabo also provided geographical data about Neretva and the coastal area. Quoting Theopompus (VII, 315, 317), he wrote that the Daorsi, Ardiaei and Pleraei live by the river Naron.

One of the issues regarding Chapter 24 of the *Periplus* of Pseudo-Scylax is the exact location of the emporium and whether the Roman Narona (Vid near Metković) can be equated to the original emporium. Despite efforts, no complete answer has been found. Although there is no archaeological material that would point to a greater significance of Narona during the Hellenistic period, multiple sites in the Neretva valley show that this might have indeed been the case: Lukavac hillfort – Masline in Desne, the Dubine site in Doljani near Metković, the Desilo lake, Kolojanj hillfort and the Dioskura relief from Dračevo.

Unlike first contacts with Greek regions that were made over land, through southeast Albania or the hinterland of eastern Adriatic coast, the well-known *Via Egnatia* in the Roman times, the establishment of the first Greek colonies in the southern Adriatic will prove to be more significant for the cultural image of the Neretva valley. As early as the end of 7th century BC, these were Corcyra on Corfu, Epidamnos and Apollonia, as well as Atria and Spina in the north, which were relevant due to Etruscan influences.

Greek settlements in the central Adriatic proved to be especially important. The first settlement was founded by Cnidians and Corcyrans, presumably in the 5th century BC, on Korčula, as Black Corcyra (*Κόρκυρα ή Μέλαινα*); at the start of the 4th century BC, the Syracuse tyrant Dionysus the Elder (431/30-367 BC) founded Issa (Ισσα), which helped the inhabitants of Paros to establish their settlement, Pharos (Φάρος) in 384/3 BC. Following the death of Dionysus the Elder, Illyrian dynasts seized control of those towns, which is evident from the numismatic findings (Ionius, DI, Ballaios). Pharos, with its regent Demetrius of Pharos, became part of the Illyrian Kingdom, while the independent Issa expanded its interests. In the 3rd century BC, it established subcolonies in Lumbarda on Korčula, Tragurion (Trogir), a settlement in Resnik, Epetion (Stobreč) and likely

the Salona (Solin) emporium. The Diomedes Sanctuary – *promunturium Diomedis* – on cape Ploča also falls within this context.

During the Hellenistic period, these towns were particularly successful. They transferred part of their traditions to the islands, the coast and the Illyrian interior. The Daorsi had a special influence in the Neretva river valley. Not simply because of trade, where they acted as intermediaries between the coast and the hinterland, but also because, by accepting Hellenistic standards, they improved all segments of their activities, including urbanism and construction. This is primarily noticeable in the hillforts, traditional settlements which have retained their shape since the Iron Age. Some of them, permanently settled until the Hellenistic period (Gradina hillfort in Ošanići, Kičin, Ograđ and Zvonigrad near Mostar, Martinovića (Dubac) tumulus in Hodovo, Gradina hillfort in Prenj near Stolac and Mala Gradina above Čapljina, Mala Gradina in Trebinja near Ravno, Gradina hillfort in Donja Kočila or Gradina hillfort in Slivnica near Trebinje), acquired new elements – ramparts with an emphasis on different layouts of entrance areas.

In that sense, the Gradina hillfort in Ošanići near Stolac, the centre of Illyrian Daorsi, stands out. Constructed in the tradition of prehistoric defensible settlements, on a naturally protected plateau, it acquired its final appearance in the Hellenistic period, when it became one of the earliest "anti-urban" settlements in the hinterland of eastern Adriatic coast.

The central area of the Gradina hillfort is taken up by the acropolis, a large tumulus and a series of objects for administrative, commercial and cult use (temple with a speleum), a residential complex with residential and commercial buildings, as well as areas below and before the hillfort. Different levels of elevation were bridged by a series of roads – streets, connected with vertical stairs in multiple places. Although interpreted as a limit tumulus, the last line of defence, a cult or religious location, the stone tumulus which dominates the acropolis does not stand out when compared to similar objects. This is why it should be observed as part of the earlier settlement, where, if it did not have a cult role, it could have been used as an observatory.

On its unprotected eastern face, the acropolis was protected by a powerful defence system – a megalithic rampart, two towers and a series of zigzag lateral ramparts. The rampart was built as a dry stone wall using large stone blocks (0.70-0.90 m). The stone was carefully processed. It was processed at a right angle, in the shape of a trapezoid, sometimes with knee-height notches. The blocks were stacked in regular horizontal rows with two faces. The outside

face housed bunje – stone houses, while the corners of the rampart, for the purpose of better consolidation of the rampart face, used the anathyrosis technique. The rampart contained two doors – the main door was up to 5 m tall, while the other door was somewhat smaller – constructed in a similar way, with a pointed arch at the top.

With a significant number of inhabitants and trade workshops, Gradina hillfort in Ošanići also had an adequate water supply system. Three water cisterns were constructed for that purpose. One of them was built on the acropolis, likely for strategic reasons.

In addition to the Gradina hillfort in Ošanići, similar phenomena are visible in a series of fortifications in the Neretva area (Martinovića hillfort, Prenj and Zvonigrad). They are a consequence of accelerated economic development, which was particularly present during the Hellenistic period, when cultural trends from neighbouring Greek regions, Macedonia, Epirus, Albania (i.e. south Illyria), Issa and Pharos kickstarted the urbanization process of the wider eastern Adriatic coast and hinterland.

However, these trends did not affect only construction. A strong connection with the Hellenistic world is confirmed by the rich movable archaeological material. Ceramics, skyphoi, oenochoes, kraters (Gnathia, Alto Adriatico, etc.), amphoras of various types and forms; coinage with coins of Greek towns, Illyrian rulers and ethnic communities; tools and weapons; jewellery, earrings, bracelets, rings, made of bronze, iron and precious metals, semi-precious stones and amber, with the use of filigree and granulation techniques, originating from different workshops (Greek, Etruscan, Macedonian, as well as local). This is evidenced by a storeroom found in the Gradina hillfort in Ošanići, containing tools and templates for making jewellery.

The variety of this material and the areas where it originated confirm the connection between the area by the Neretva river and the Hellenistic world. The intermediaries were the Daorsi. Although they were a small community living on the periphery of the Hellenistic world, they created conditions in which the products of Hellenism reached their full potential in all segments (cultural and economic).

Sažetak na hrvatskom jeziku

Ovaj radu prikazuje istraživanje i analize prostora doline rijeke Neretve, gdje se karakterističan reljef s nizom kraških polja - zatvorenih geografskih cjelina tijekom prapovijesti pokazao presudnim pri formiranju više izdvojenih etničkih zajednica. Rijeka Neretva je svojim tokom otvorila zaleđe istočnojadranske obale utjecajima visokorazvijenih civilizacija mediteranskog svijeta već od 6. st. pr. Kr. a osobito u osvit antike. Preko trgovišta u delti Narone ostvaruju se kontakti s centrima južne Italije i Sicilije (Sirakuza), sjevernog (Adria i Spina) i južnog Jadrana (Dirahij i Apolonija) te srednjodalmatinskim kolonijama (Issa i Pharos). Takve aktivnosti su se reflektirale na društvene procese i gospodarski razvoj mijenjajući materijalno-kulturnu sliku etničkih zajednica uz rijeku Neretvu. Istaknuti primjer su Daorsi afirmirani unutar sustava Ilirskog Kraljevstva. Njihovo središte – Gradina u Ošanićima kod Stoca jedno je od prvih protourbanih naselja na ilirskim područjima, značajno za razdoblje helenizma.
Ključne riječi: Dolina rijeke Neretve, emporij, kulturni kontakti,

SADRŽAJ

UVOD.....1

1. 1. Pregled povijesti istraživanja.....4
1. 2. Prostorni okvir doline rijeke Neretve 10
1. 3. Daorsi u povijesnim izvorima.....12
1. 4. Etnička pripadnost Daorsa.....16
1. 5. Povijesni okvir.....22
1. 5. 1. Dolina rijeke Neretve u kontekstu grčkog svijeta s osvrtom na kolonije istočnog Jadrana..... 31

2. GRADINSKA UTVRĐENJA NA PODRUČJU DAORSA.....39

2. 1. Gradine na području Općine Stolac……... 43
2. 1. 1. Martinovića (Dubac) gomila…….…43
2. 1. 2. Gradina Prenj (Opličićka gradina)…….…...44
2. 1. 3. Gradina Vrsnik……..46
2. 1. 4. Gradina Ilijina Glavica……..47
2. 1. 5. Gradina Straževica……47
2. 2. Gradine na području Općine Neum……... 48
2. 2. 1. Gradina Trovrh…….……49
2. 2. 2. Basarića gradina…….....49
2. 2. 3. Previšića gradina…….....50
2. 2. 4. Prisjeka gradina……..50
2. 3. Gradine na području Općine Ravno……..….…52
2. 3. 1. Velika i Mala gradina, Trebinja……...……52
2. 4. Gradine na području Općine Mostar……..53
2. 4. 1. Kičin……...……53
3. 4. 2. Velika i Mala gradina…….54
2. 4. 3. Gradina Zvonigrad……..…….....55
2. 4. 4. Gradina Ograđ…….……...56
2. 4. 5. Gradina Ćućurak……...…….56

2. 5. Gradine na području Općine Čapljina……...57
2. 5. 1. Mala gradina – Grohota ……...….57
2. 6. Gradine na području Općine Čitluk…….……. 59
2. 6. 1. Jelena gomila……...……..59
2. 6. 2. Gradina Krstina i naselje na Ozrenu……..59
3. GRADINA U OŠANIĆIMA KOD STOCA..... 61
3. 1. Utvrđenje s akropolom……...62
3. 2. Gradski bedem s kulama…….....62
3. 3. Velika gradska vrata……...65
3. 4. Sjeveroistočna gradska vrata……..66
3. 5. Bokobrani……...68
3. 6. Svetište……...68
3. 7. Građevinski kompleksi……...69
3. 8. Gradske prometnice……....70
3. 9. Velika gomila……..71
3. 10. Gradska cisterna……....72
3. 11. Kamenolom……..73
4. ARHITEKTURA GRADINE U OŠANIĆIMA……..……....74
4. 1. Ostali arheološki lokaliteti s helenističkim tradicijama…….....76
4. 1. 1. Gradac, Barane (Stolac)……..76
4. 1. 2. Desilo – Bajovci podvodni arheološki lokalitet u Hutovu Blatu……...……77
4. 1. 3. Svetište u Gorici kod Gruda……..……78
4. 1. 4. Helenistički nalazi iz goričke ostave……80
4. 1. 5. Lokalitet Dubine – Doljani……..80
4. 1. 6. Lokalitet Dračevo kod Čapljine……...……81
4. 1. 7. Tasovčići (Nerezi) kod Čapljine……..82
4. 1. 8. Gradac, Neum…….....83
5. NEKROPOLE.....83
5. 1. Grobni humci.....84
5. 2. Ravni grobovi.....85
6. POKRETNI ARHEOLOŠKI MATERIJAL.....86
6. 1. Keramika.....86
6. 1. 1. Crnoglazirana (kampanska keramika)……..……87

6. 1. 2. Gornjojadranska slikana keramika tipa *Alto Adriatico*……....……87
6. 1. 3. Gnathia keramika……....….88
6. 1. 4. Amfore……..…91
6. 1. 5. Grčko-italske amfore…….....91
6. 1. 6. Amfore tipa Lamboglia 2……..…92
6. 1. 7. Amfore tipa Dresel 6A……..94
6. 1. 8. Hvarske amfore…….....95
6. 1. 9. Žigovi i grafiti na amforama……...…..95
6. 1. 10. Čepovi amfora……97
6. 1. 11. Siva kanelirana keramika…….....98
6. 1. 12. Bradavičasti kantarosi……...…..98
6. 1. 13. Olpe…….....99
6. 1. 14. Krovni crijep…….....100
6. 1. 15. Svjetiljke……...……101
6. 2. Metalni nalazi 102
6. 2. 1. Ilirske kacige……...102
6. 2. 2. Koplja…….....103
6. 3. Nakit……...104
6. 3. 1. Nakit s Gradine u Ošanićima……...…...105
6. 3. 1. 1. Nakit izrađeni od zlata i srebra……...……105
6. 3. 2. Pojasne kopče……...…...…107
6. 3. 3. Ostava……...…...110
6. 3. 3. 1. Larnax……...……...……112
6. 3. 3. 2. Brončana situla……...……....113
6. 3. 4. Matrice za izradu nakita…….....……115
6. 3. 5. Nakit iz Gorice kod Gruda……..……..117
6. 3. 5. 1. Teriomorfne naušnice……..117
6. 3. 5. 2. Antropomorfne (negroidne) naušnice……...…...118
6. 3. 6. Nakit iz Vira kod Posušja……119
6. 3. 7. Prstenje…….....120
6. 3. 8. Ukrasne igle – ukosnice…….……..121
6. 3. 9. Geme…….…...121
6. 3. 10. Perle……...……...121
6. 4. Promjene u materijalnoj kulturi.....123

6. 5. Novac.....125
6. 5. 1. Novci Farosa……...126
6. 5. 2. Novci Dirahija i Apolonije……..……...126
6. 5. 3. Novac kralja Baleja……..……...127
6. 5. 4. Novac Daorsa……128
7. GOSPODARSTVO……..…….129
7. 1. Putovi trgovine……..…….…..131
8. HELENISTIČKE TRADICIJE…….....137
ZAKLJUČAK.....139
IZVORI I LITERATURA.....148
TABLE…….176
POPIS KARATA, FOTO MATERIJALA, ILUSTRACIJA, GEODETSKI SNIMCI
……..213
ŽIVOTOPIS AUTORICE…….....221

UVOD

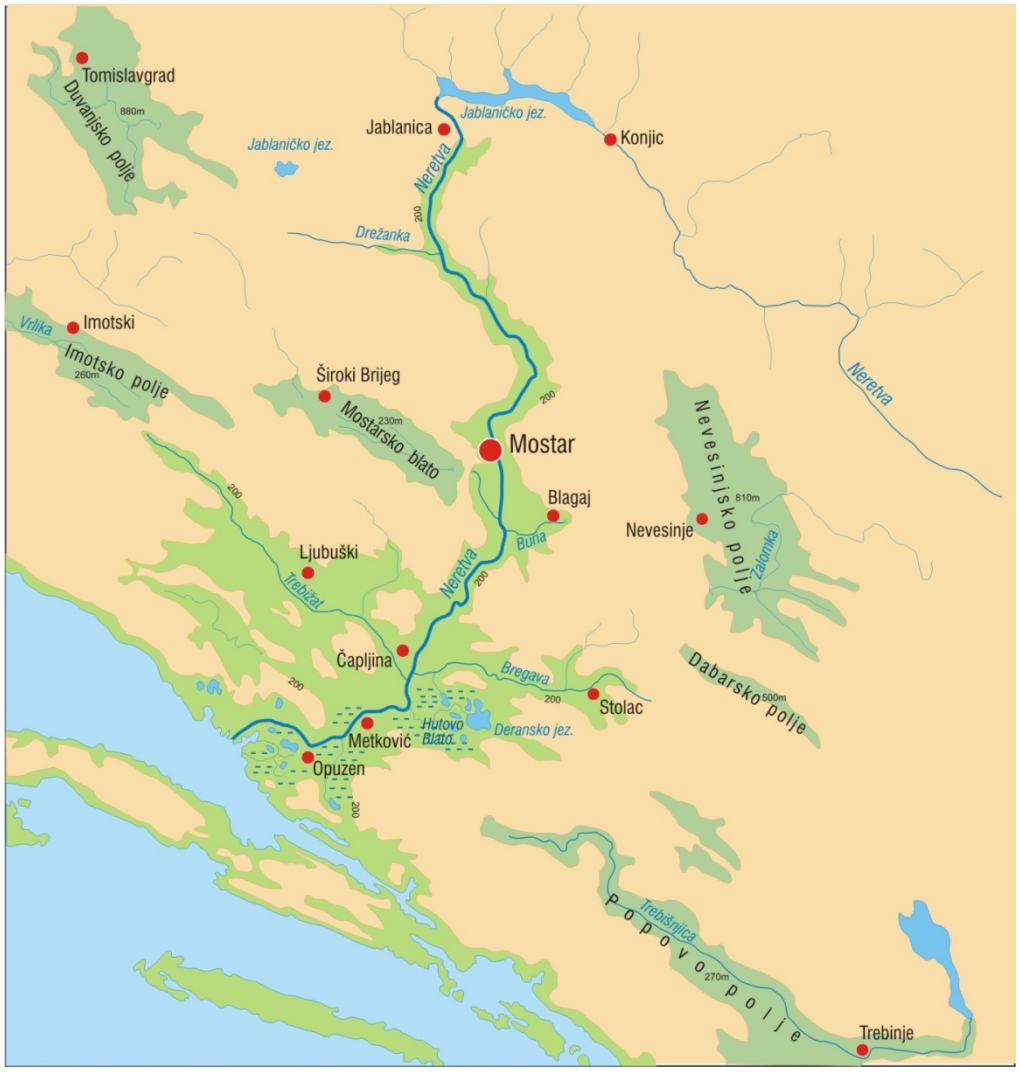

Karta 1. Dolina rijeke Neretve s pritokama (A. Abdurahmanović)

Dolina rijeke Neretve (Karta 1.) i njezinih pritoka, neposredno povezana s jadranskom obalom, odredila je kulturnopovijesna kretanja cijele regije. Još od prapovijesti bila je veza širokog balkanskog zaleđa s visoko razvijenim civilizacijama mediteranskog svijeta. Različiti kulturni utjecaji posebno oni iz susjednih oblasti, djelovali su na ove prostore. Krajevi zapadno od rijeke Neretve bili su izloženi delmatsko – japodsko – liburnskima utjecajima,[1] oni uz njezin gornji tok (Gornja – Visoka Hercegovina, s gatačkim i nevesinjskim poljem te

[1] BATOVIĆ 1986, 5-60; BATOVIĆ 1988, 51-77.

konjičkim i jablaničkim krajem) pripadali su rubnom području glasinačke kulture,[2] a oni uz donji tok (Donja i Primorska Hercegovina) i njezin deltu bili su više izloženi utjecajima sredozemnog kulturnog kruga. Pritom, pojedine oblasti, kao krajeve sjeverozapadno od koljena rijeke Neretve (Prozor – Rama),[3] kulturološki još uvijek nije moguće cjelovito definirati. Stjecajem okolnosti arheološki su ostali neistraženi, što sigurno u budućnosti neće biti manje izazovno.[4] Uz arheološka istraživanja, cjelovitu sliku, nadopunjuju podaci antičkih pisaca..

Na području uz rijeku Neretvu i njezine pritoke gradina predstavlja osnovni oblik naselja[5] te je potrebno[6] razmotriti njihov značaj, mjesto i ulogu u prostoru, i ukazati na izvjesne transformacije. Otvoreno je pitanje organiziranih naseobina s planiranim elementima karakterističnim za helenističke graditeljske standarde. U tom kontekstu Gradina u Ošanićima kod Stoca zauzima posebno mjesto, kao jedno od značajnijih utvrđenih naselja neretvanskog predjela koji gravitira istočnojadranskoj obali. To je administrativno - upravno središte Daorsa, istaknute etničke zajednice profilirane tijekom starijeg, a posebno mlađeg željeznog doba - helenizma.

Obrada različitog arheološkog materijala i analiza građe u kontekstu srodnih kultura doprinosi novom pogledu na razvoj lokalnih zajednica. Upravo na prostoru uz donji tok rijeke Neretve (Hutovo blato i dolina Trebižata) otkriveni su rani grčki utjecaji iz južne Italije i Sicilije, grčkih kolonija na srednjem Jadranu te Epira i Makedonije. Riječ je o dva različita kulturna kruga - superiornog grčkog svijeta i autohtonih, u znatnoj mjeri, inferiornih ilirskih krajeva.

Također treba razmotriti etničku sliku područja uz rijeku Neretvu i na prostorima koji joj gravitiraju, te na složene povijesne okolnosti, koje su tijekom vremena nedvojbeno utjecale na razvoj pojedinih autohtonih zajednica. Izuzetan je primjer Daorsa, etničke zajednice čije se segmente društvenih, gospodarskih i kulturnih kretanje može pratiti unutar Ilirskog Kraljevstva, a zatim u odnosu prema Rimu.

---

[2] MARIJAN 2000, 161; ČOVIĆ 1987, 575-643; ČOVIĆ 1999, 7-37.

[3] MARIJAN 2011, 26. U tekstu se navodi da na ovom području nisu registrirani kontakti sa sredozemnim civilizacijama. S tim u vezi važno je istaknuti da se susreću predmeti mlađeg željeznog doba i helenizma. Na gradini u Rumbocima kod Prozora AL 1988, Tom 3I, br. 21.129, str. 215,. pronađena posuda Gnathia keramike, te srebrna drahma Dirahija registrirana u Ljubuncima, AL 1988, Tom 3, br. 21.233, str. 221; Apolonije AL 1988, Tom 3, br. 21.286, str, 222, u Konjicu tri drahme Dirahija AL 1988, Tom 3, br. 21.198, str, 218. te u Čelebićima rimski denar Fannia iz 149. – 89. g. pr. Kr., AL 1988, Tom 3, 21.46, str, 210.

[4] Novija istraživanja na području Prozor – Rame, na lokalitetu Gradac - Ljubunci, upravo to potvrđuju.

[5] MARIJAN 2000, 105. Iznosi se podatak da je na prostoru samo istočne Hercegovine registrirano više od dvije stotine gradinskih lokaliteta.

[6] Posljedice ratnih razaranja su minirani brojni arheološki lokalitet, posebno gradinska naselja, uz rijeku Neretvu i njezine pritoke.

Dosadašnja istraživanja pokazuju da se snaga gospodarstva zasnivala na trgovačkim aktivnostima što se posebno ogledava na primjeru Daorsa. To proizlazi iz novih okolnosti koje se reflektiraju kulturološkim utjecajima s Mediteranskih prostora, s povećanim pomorskih i riječnim prometom kao i mrežom kopnenih komunikacija. Također se može istaknuti uloga novca. Osim o trgovini, gospodarstvo ilirskih zajednica, u dolini Neretve, je ovisilo o stočarstvu i poljodjelstvu. S obzirom na bogatstvo ruda u zaleđu, ilirske zajednice znatno su razvile obrtništvo i metalurgiju, što rijeku Neretvu čini nezaobilaznim tranzitnim područjem te vrste sirovina i njihovih proizvoda.

O religiji ilirskih zajednica govore podaci povijesnih izvora kao i materijalni ostaci otkriveni arheološkim istraživanjima. U prvom redu to je kult mrtvih te način pokapanja naslijeđen iz starijeg željeznog doba. Pokapanje u grobne humke – tumule, zadržano je kod etničkih zajednica na prostorima istočno od rijeke Neretve, a na zapadnoj strani su otkrivene nekropole u ravnom.

Upravo dolinom rijeke Neretve prenose se tradicije helenističkog svijeta na ilirsku unutrašnjost, osobito utemeljenjem grčkih kolonija na srednjem Jadranu. Nove tendencije iskazuju se kroz način gradnje, u prvom redu bedema, što se osobito ističe na Gradini u Ošanićima, središtu ilirskih Daorsa. Iako je građena u tradiciji obrambenih naselja već u brončano doba, konačni izgled dobiva u vrijeme helenizma. Tada nastaje niz novih urbanih elemenata i sadržaja te postaje jedno od najranijih protourbanih naselja u zaleđu istočnojadranske obale. Utvrđenje s akropolom osiguranom megalitskim bedemom s kulama, gdje je zadržana ranije izgrađena velika gomila, te podignuti novi objekti administrativne, gospodarske i kultne namjene, uz pojedine rezidencijalne komplekse i stambenene objekte, pokazuje visoki domet helenističkog graditeljstva jedne autohtone ilirske zajednice. Stoga je posebna pažnja posvećena ovom rano urbaniziranom autohtonom naselju u kontekstu ostalih gradinskih lokaliteta, što u novom svjetlu prikazuje dolinu rijeke Neretve u osvitu antike.

1.1. PREGLED POVIJESTI ISTRAŽIVANJA

Rezultati arheoloških istraživanja kulturoloških prilika u doba helenizma, tijekom zadnjih stoljeća prije Krista, do kojih se došlo na prostorima uz rijeku Neretvu i njezine pritoke, nisu bili slučajni. Realizirani su postupno, kroz duži period, od trenutka u kojem sazrijeva spoznaja o potrebi očuvanja kulturno-povijesnog nasljeđa, točnije utemeljenjem prve arheološke zbirke u kompleksu Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog 1884. godine.[7] Istraživanja će znanstveno biti definirana već s prvim administrativnim uredbama Zemaljske vlade Austro-Ugarske Monarhije o osnivanju Muzejskog društva 1886., a zatim i Zemaljskog muzeja 1888. godine u Sarajevu.[8] Otada će Zemaljski muzej biti krovna institucija kada su u pitanju arheološka istraživanja na prostoru Bosne i Hercegovine. U značajnom obimu obuhvatit će se i prostor uz rijeku Neretvu, od njezinog ušća u delti do izvora na sjeveru. Pionirski radovi djelatnika Muzeja, prvenstveno V. Radimskog (T. I: 1.), K. Hörmana, Ć. Truhelke (T. I: 3), C. Patscha (T. I: 2), ubrzo su polučili takve rezultate koji svojom aktualnošću privlače pozornost istraživača niza arheoloških lokaliteta. Među njima su i brojna gradinska naselja. Iako do istraživanja tada nije došlo, informacije o njima zasigurno su predstavljale vrijedan putokaz istraživačima koji su se nakon prethodno spomenutih bavili ovom problematikom (Đ. Basler (T.I: 5), Z. Marić (T. I: 6), B. Marijanović, B. Marijan). Gradina na Ošanićima jedan je od takvih arheoloških lokaliteta koji je ukazao na veze reflektirane s Mediterana na dolinu rijeke Neretve.[9]

Prve podatke o ovoj Gradini, u selu Ošanići iznad Stoca, objavili su K. Hörmann i V. Radimsky 1892. godine.[10] U tom izvješću predočeni su rezultati njihovih terenskih opažanja s naglaskom na impozantnu „ciklopsku zidinu rimskog bedema sa dvije kule koju zovu Gradinom“[11] smješten na kraju istaknute kraške visoravni sjeverozapadno od sela Ošanići. Osim što je uz ovaj tekst objavljen skroman geodetski snimak ing. Komadine, druge aktivnosti na ovom lokalitetu tada nisu poduzimane.

---

[7] BASLER 1985, 17-29. Arheološka zbirka u okviru Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog utemeljena je 1884. godine na inicijativu fra Anđela Nuića.
[8] VASILJ 2011, 517-536.
[9] Zemaljski muzej u Sarajevu je u ožujku 1991. g. znanstvenim skupom „Problemi dugoročnog sistematskog istraživanja – konzervacije i prezentacije helenističkog kompleksa na gradini u Ošanićima kod Stoca“ obilježio 100. obljetnicu otkrića ovog lokaliteta. Nažalost, materijali s ovoga skupa su tijekom rata nestali.
[10] HÖRMANN, RADIMSKY 1892, 40-46.
[11] HÖRMANN, RADIMSKY 1892, 42.

Desetak godina kasnije o ovom lokalitetu, iako bez arheoloških istraživanja, očitovao se K. Patsch (1901.) koji navodi da ga je ova „interesantna Gradina“ zanimala zbog plemena Daorsa i kovova njihovih novaca.[12] Pozornost će mu ponovo privući (1914.) zbog, kako kaže, upečatljivo sačuvanih bedema plemenskom središtu Daorsa, gdje su se, kao graditelji iskazali Grci iz Narone.[13] U tom kontekstu opširnije je pisao (1922.) kada je gradnju ošanićkih bedema opet pripisao Grcima. U tom kontekstu, između ostalog piše: “Uspoređen s načinom gradnje drugih 'pretpovijsnih' utvrda, ovaj spretan, solidan, egzaktan rad, koji potvrđuje dugu vježbu i tradiciju, dokazuje kako pojedinačno tako i u cjelini da su tu stvarale grčke ruke. Kad se uzme u obzir blizina Narone onda je jasno odakle su Grci došli u Hercegovinu; time je u ovom mjestu, prema novcima Daorsa u 2. st. pr. Kr. dokazano postojanje jedne djelatne, raznoliko sastavljene grčke kolonije, koja je zahvaćala i okolicu.“[14] Uz to se osvrnuo na ikonografiju daorskog novca te je na aversu u liku muškarca prepoznao Hermesa, grčkog boga trgovine.

Gradinu u Ošanićima opširnije je opisao Đ. Basler (1954.) obrazloživši „da se (Gradina u Ošanićima) ni u kom slučaju ne može pripisati Ilirima, pa bili to i sami Daorzi koji su u kulturnom pogledu inače bili pretekli mnoga ilirska plemena u susjedstvu.“[15] Kasnije, 1956. godine, o ovoj Gradini će se izjasniti kao o izričito helenističkom lokalitetu.[16] Tijekom manjih istraživanja, provedenih tek na površini terena, napravljen je širi geodetski snimak čitavog kompleksa. S njim nije prikazano samo zatečeno stanje, akropola s objektima unutar bedema, nego i prostor oko nje. Objavljeno je i nešto prikupljenog pokretnog arheološkog materijala – keramike koji je sigurno doprinio da se izjasni o helenističkom karakteru ovog lokaliteta.

Gradina se, iza toga (1961.) nešla u programu terenskog rekognosciranja područja općine Stolac. Tom prigodom upotpunjena su saznanja o ovom, ali i o nizu drugih lokaliteta u ovom kraju.[17] Na akropoli ove Gradine, s impozantnom prapovijesnom kamenom gomilom, definirani su i drugi objekti. Konstatirano je da su, značajnije sačuvani ostaci impresivnog pseudokiklopskog zida s dvije kule i niz bokobrana, dijelovi građevine, vjerojatno neke društvene namjene, zatim hram, velika gradska cisterna, niz vertikalnih i horizontalnih komunikacija, popločanih ulica i stepeništa. Na prostoru ispred akropole, zvanog Banje,

[12] PATSCH 1901, 231, 232.
[13] PATSCH 1914, 143-145.
[14] PATSCH 1922, 45.
[15] BASLER 1954, 92.
[16] BASLER 1956, 70-93.
[17] MARIĆ 1977, 5-50, T. I – T. XXXVII.

registrirana je veća slobodna površina (trg) s čitavim nizom tada nedefiniranih objekata. Naknadna istraživanja će utvrditi da se radi o predgradinskom, planski osmišljenom, prostoru sa stambenim i gospodarskim objekatima, dvije cisterne, međusobno povezane s nizom prometnica. Istraživanja su zaokružena otkrićem rezidencijalnog stambenog kompleksa smještenog s južne strane na istaknutom grebenu ispod akropole.

Na površini čitavog gradinskog prostora, posebno akropole, pronađene su znatne količine različitog arheološkog materijala, uglavnom keramičkog – amfore i krovni crijep. Zbog izražene erozije tla ovaj materijal se, sve do danas, može vidjeti raspršen po strmim padinama do korita, povremenog, potoka Radimlje u podnožju Gradine. U zaključcima priloženim nakon rekognosciranja arheološki tim se posebno osvrnuo na značaj ovog lokaliteta. Na temelju vrlo upečatljivih arhitektonskih spomenika, na prvom mjestu bedema, neosporno zahtjevnog graditeljskog poduhvata, zaključeno je da se radi o manjem heleniziranom ili helenističkom gradu koji je „kroz kontinuiran razvoj“ nastao iz prapovijesnog utvrđenja.[18]

Nakon rezultata predočenih 1961. godine, do novih arheoloških istraživanja na Gradini je došlo 1963. Dugogodišnji istraživač ovog lokaliteta, Z. Marić, nastojao je ubicirati nekropolu nekadašnjih žitelja ovoga naselja, što se do danas nije dogodilo. Tada je istražio samo dva groba s bogatim arheološkim sadržajem te otkrio hram – svetište gdje su se nalazile enormne količine keramike, posebno amfora.[19]

Arheološka istraživanja su nastavljena u periodu od 1967. do 1972. godine kada došlo do niza novih nalaza.[20] Definiran je prostor čitave akropole te napravljena nova geodetska snimka s tlocrtima svih tada vidljivih građevina. Pritom su istraženi dijelovi fortifikacijskih objekata: veći dio pseudokiklopskog bedema, jugozapadna kula s prostorom gradskih vrata, te pretražene južne padine grebena gdje su u prethodnoj kampanji pronađeni stambeni objekti. Osim novih arhitektonskih elemenata, na svim istraženim prostorima i objektima pronađen je raznovrstan pokretni arheološki materijal.

Nastavak iskopavanja uslijedio je od 1976. do 1978. godine kada je istražen širi prostor akropole, posebno grebena i stambenih objekata na njemu. Uz to otkrivena je ostava s iznimno bogatim kovačkim i draguljarskim alatom i nakitom.[21] Također su istraženi

[18] MARIĆ 1995, 49.
[19] MARIĆ 1972-73, 177-179.
[20] MARIĆ 1977, 5-99.
[21] MARIĆ 1978, 23-63.

bokobrani, važan segment prve linije obrane neposredno ispred megalitskog bedema, središnji gradski trg, velika gradska cisterna, istočni potporni zid uz veliku gomilu i sjeverozapadna kula. Pronađen je i rijedak primjerak daorskog novca.[22]

Nastavak istraživanja na Gradini obavit će B. Marijanović u vremenu od 1981. do 1984. godine. Njegove aktivnosti posebno su bile usmjerene prema velikoj gomili.[23] Razlog su bila izvješća, najprije V. Radimskog i K. Hörmanna, a zatim Đ. Baslera, u kojima se naglasilo postojanje kružnog bastiona na velikoj gomili.[24] Prilikom tih istraživanja, gomila je većim dijelom uklonjena, a navedena tvrdnja odbačena jer nisu pronađeni tragovi koji bi na bilo kakav način sugerirali postojanje određenog fortifikacijskog ili nekog drugog, posebno kružnog objekta.

Gradina na Ošanićima privlačila je pažnju brojnih znanstvenika što je vidljivo po njihovoj nazočnosti na Međunarodnom znanstvenom skupu „Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi“ organiziranom u Sarajevu 1988. godine. Tada su se, imajući u vidu značaj i međusobni odnos Narone i prostora Daorsa u njezinom bliskom zaleđu, N. Cambi[25] i Z. Marić[26] s različitih stajališta osvrnuli na Gradinu u Ošanićima te na niz problema u kontekstu istraživanja, prvenstveno ovog, ali i sličnih lokaliteta. Kroz analizu povijesnih izvora te lingvističkih i arheoloških istraživanja naglasili su njihovu međusobnu povezanost posebno izraženu tijekom posljednjih stoljeća pr. Kr. kada se Narona pokazala presudnim čimbenikom ne samo u odnosu s Daorsima u njezinom neposrednom zaleđu nego i znatno šire.

Rezultati arheoloških istraživanja Gradine u Ošanićima do kojih je došlo u vremenu od 1970.-1984. godine također su rezimirani na znanstvenom skupu organiziranom 1991. godine u Sarajevu.[27] Na taj način je simbolično obilježena 100. obljetnica od prvog izvješća K. Hörmana i V. Radimskog o ovim iznimnom lokalitetu. Istovremeno to je bila prigoda istaknuti značaj, ali i ukazati na dotada zanemarene ili u nedovoljnoj mjeri sagledane probleme.

---

[22] MARIĆ 1976, 253-259.
[23] MARIJANOVIĆ 1984, 11-22.
[24] HÖRMANN-RADIMSKY 1892, 40-46; BASLER 1956, 70-93. Na velikoj gomili su prepoznali ostatke kružne građevine koju je Đ. Basler ucrtao na prvi tlocrt Gradine 1956.
[25] CAMBI 1988, 39-56.
[26] MARIĆ 1988, 57-59.
[27] „Problemi dugoročnog sistematskog istraživanja – konzervacije i prezentacije helenističkog kompleksa na Gradini u Ošanićima kod Stoca“ – ovaj referat, kao i ostali materijali s ovog znanstvenog skupa, nestao je i nije mi poznato da je do danas objavljen.

Istraživanje Gradine u Ošanićima nastavio je B. Marijan. Rezultat su bila nova vrata otkrivena na megalitskom bedemu[28] i niz stambenih i gospodarskih objekata registriranih na prostoru predgradinskog naselja (Banje).[29] B. Marijan istovremeno analizira srodne lokalitete s području Daorsa posebno sa stajališta njihove obrambene funkcije tijekom helenizma i protopovijesnog razdoblja Hercegovine. Pritom je ukazao na složene kulturne prilike aktualne tijekom zadnjih stoljeća stare ere, prepoznatljive ne samo na Gradini u Ošanićima nego općenito na prostoru Hercegovine. U svojoj doktorskoj disertaciji prikazao je gradine Prenj i Martinovića gomilu[30] s kulturološkim karakteristikama vrlo sličnim onima reprezentativne Gradine u Ošanićima.

Pokretni arheološki materijal s Gradine u Ošanićima također je privlačio pažnju brojnih znanstvenika - posebno njezinog dugogodišnjeg istraživača Z. Marića. Toliko se bavio nekim problemima da je naknadno u svojim znanstvenim radovima revidirao neka svoja ranije iznesena mišljenja i zaključke.[31]

U monografiji o antičkom gradu problemom urbanizma tijekom zadnjih stoljeća prije Krista dotaknuo se i M. Suić. On ističe Gradinu u Ošanićima kao središte Daorsa koje je već „u prethistoriji steklo mnoge atribute gradskog naselja izraslog na autohtonim osnovama“.[32] Pritom je naglasio neosporan grčki utjecaji jer su i ovdje, kao i inače na prostoru „južne i srednje Iliride“, Grci ostavili svoje tragove prepoznatljive ne samo po megalitskom načinu gradnje zaštitnih bedema nego i urbanizmu općenito.[33] Uz to studiozno se bavio pitanjem emporija na rijeci Neretvi. Za razliku od K. Patscha koji je emporij tražio na prostoru Hutova blata,[34] G. Alačevića koji ga je locirao na području Opuzena[35] ili B. Gabričevića koji je taj emporij vidio u Vidu kod Metkovića.[36] M. Suić u opširnoj studiji zaključuje da se Pseudo–Skilakovi podaci ne odnose na rijeku Neretve i emporij u njezinoj delti, nego južnije, na prostor Skadarskog jezera.[37]

---

[28] MARIJAN 1991, 87-98, Plan, 5 i 6.
[29] MARIJAN 2011, 178-180.
[30] MARIJAN 2000, 20-22.
[31] MARIĆ 1995, 43-65.
[32] SUIĆ 1976, 26.
[33] SUIĆ 1976, 54, 80.
[34] PATSCH 1906, 367-390.
[35] ALAČEVIĆ 1878, 47-48.
[36] GABRIČEVIĆ 1980, 164. S određenim argumentima, prilog je u tom smislu dao E. MARIN (2002, 418-421) analizirajući raznovrstan arheološki materijal iz Narone.
[37] SUIĆ 1953, 126-128.

Problem ranog urbanizma Gradine u Ošanićima bio je, u nekoliko navrata, predmet istraživanja N. Cambija. Ova Gradina za njega je jedan od značajnijih primjera protuurbanog naselja, posebno jer se nalazi u zaleđu istočnojadranske obale. Kako kaže, u tome su najdalje otišli Ošanići,[38] razumljivo uz još neka slična gradinska naselja na istočno-jadranskoj obali.[39] U tom kontekstu je ukazao na probleme koje je moguće očekivati pri budućim istraživanjima, posebno pri konzervaciji i rekonstrukciji, ali i pri prezentaciji jednog ovakvog iznimno kompleksnog gradinskog naselja.[40]

Osim Gradine na Ošanićima još je niz gradinskih, ali i drugih arheoloških lokaliteta koji se uz rijeku Neretvu mogu pripisati zadnjim stoljećima prije Krista ili helenističkom periodu. Povezuju ih prepoznatljivi elementi karakteristični za arhitekturu toga perioda, posebno megalitski bedemi[41] i graditeljski vješto osmišljeni pristupni i ulazni prostori prepoznati na gradinama Prenj i Martinovića gradini na stolačkom području,[42] Zvonigradu (nedaleko od Mostara) na zapadnoj strani Neretve, Maloj gradini iznad Čapljine,[43] Kolojanju i Gradcu u Neumu, Gradini Kočila kod Trebinja,[44] ali i drugima o kojima će u okviru ovog rada biti riječi.[45]

[38] CAMBI 2010, 30.
[39] CAMBI 2002, 27.
[40] CAMBI, 1993, 45-50.
[41] WINTER 1971, 149-151.
[42] MARIJAN 1989, 61-71; MARIJAN 1999, 73-91; MARIJAN 2011, 25-50.
[43] MARIĆ 1975, 103 – 111.
[44] AL 1988, Tom 3, 20 581, 197.
[45] U tom smislu nešto se pokušalo napraviti na prostoru zapadne Hercegovine. Tijekom 1973. g. ispred Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH-a provedeno je rekognosciranje većeg broja gradinskih lokaliteta na prostoru zapadne Hercegovine. Rezultat tih istraživanja, povjerenih Z. Mariću iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu i B. Govedarici iz CBI ANUBiH, su 23 registrirana gradinska lokaliteta. Međutim, rezultati nisu pružili mogućnost iznošenju širih spoznaja posebno kad je u pitanju problematika vezana za helenistički period.

1.2. PROSTORNI OKVIR DOLINE RIJEKE NERETVE

Rijeka Neretva (T. II: 1-3) s 225 km dužine najduži je vodeni tok na istočnojadranskoj obali. Teče kroz dvije zemlje: s 205 km kroz Bosnu i Hercegovinu, gdje površina njezinog porječja zauzima 5581 km^2, te s 20 km kroz Republiku Hrvatsku gdje joj pripada površina od 430 km^2 porječja.

Izvor Neretve je ispod brda Jabuke, u krškom planinskom masivu Zelengore i Lebršnika u sjevernoj Hercegovini, na 1095 m nadmorske visine. Od izvorišta, Neretva se većim dijelom svoga toka kroz duboki kanjon probija smjerom jugoistok - sjeverozapad do akumulacijskog Jablaničkog jezera, gdje mijenja smjer te teče prema jugu do morske obale. Pritom u velikoj mjeri sama definira reljef kojim teče. To je vidljivo po brojnim planinskim klancima i vrletima, posebno izraženim između planina Visočice i Bjelašnice te Čvrsnice i Prenja (T. II: 2). Radi se o dijelu dinarskog planinskog sustavu, krškog kompleksa dugog 600 km i širokom 100 – 300 km.[46] Geografski ga, na prostoru Neretve i njezinih pritoka, definira niz planinskih lanaca južno od Zavelima, Rujna, Vrana, Bitovnje, Bjelašnice i Zelengore s Maglićem, najvećim bosanskohercegovačkim vrhom od 2386 m visine, do Neuma, odnosno do razine mora - južnog dijela istočnojadranske obale.

Izraziti krš oblikuju niz izdvojenin kraških polja (T. III: 1), prostrane zaravni, kanjone, sutjeske, uvale, vrtače ili ponikve/dovi, suhe riječne doline, jame, špilje, potkapine, vrela i ponore.[47] Karakteristike su to podneblja s malo obradivog tla i većih šuma. Okosnicu života takvom škrtom tlu Hercegovine podarila je rijeka Neretva čitavom dužinom svoga toka od planinskih masiva na sjeveru do prostrane delte na jugu. Sličnu ulogu imaju i rijeke njezinog sliva, desna pritoka Trebižat i na istočnoj strani ponornica Trebišnjica. Za razliku od Neretve većina njezinih pritoka pripada karakterističnoj riječnoj mreži, tzv. dezorganiziranim rijekama, što podrazumijeva rijeke s djelomičnim tokom iznad (na površini) i one s dijelom toka ispod topografske površine sa stvarnim razvođima u podzemlju.[48] U toj kategoriji je niz rijeka ponornica, ponora, izdašnih bogatih vrela: Bune, Bunice, Radobolje, Vrioštice, Zalomke (T. II: 5), Mušnice i Lištice te već spomenutih riječnih tokova, Trebižata (T. II: 3) i Trebišnjice (T. III: 1). U slučaju Trebišnjice, radi se o nekada najvećoj svjetskoj ponornici

[46] MARKOVIĆ 1970, 275.
[47] ROGLIĆ 1957, 132-134.
[48] RIĐANOVIĆ 1975, 75-85.

čije su vode Donjoj Hercegovini osigurale vegetacijsko bogatstvo transparentno predočeno kroz veliku vodenu površinu Svitavskog jezera, danas većeg dijela Hutova blata, dok je Trbižat ponornica rijetkog toka koja do ušća u Neretvu kod Čapljine nekoliko puta ponire, a zatim nanovo izvire, ali pod novim imenima: Mlade, Tihaljina.

Što se klimatskih karakteristika prostora uz Neretvu tiče, vrlo su raznoliki. Dok su krajevi uz more i oni u neposrednom zaleđu pod utjecajem mediteranske, a oni na potezu Posušje – Trebinje submediteranske klime s izrazito suhim ljetom, blagom ili nešto izraženijom zimom, krajevi sjevernije u gornjem toku Neretve – Prozor-Rama, Konjic, Nevesinje, Gacko i Bileća pod utjecajem su kontinentalne klime koju karakteriziraju kraća topla ljeta i hladne zime.

Takvi uvjeti značajno određuju biljni i životinjski svijet. Iako se u nekim segmentima mogu promatrati kao ograničavajući faktor, ipak osiguravaju izvjesnu prednost u određenim granama zemljoradnje. Razlog su fizičke karakteristike krajeva: krajevi uz gornji tok Neretve, poznati kao Gornja ili Visoka Hercegovina, imaju drugačiju geološku građu, hidrološku mrežu, pedološki sastav tla od krajeva Donje (Niske), Primorske Hercegovine ili delte na njezinom jugu. Usto je desna strana neretvanskog porječja bogatija vodom, vrelima, vegetacijskim pokrovom i obradivim tlom. Lijevu pak stran porječja Neretve karakteriziraju izraziti krš, kratke površinskim vodama s izuzetkom Trebišnjice, duboki usječeni kanjoni, okršene doline, makija i garig. Sam jug u najvećoj mjeri karakteriziraju prostrane zaravni i polja izolirana u kršu, ponikve, doci ili vrtače. Čitav prostor Neretva je svojim tokom već od prapovijesti povezivala i učinila dijelom civilizacijski visokorazvijenog mediteranskog svijeta.

1.3. DAORSI U POVIJESNIM IZVORIMA

Povijesni izvori na prostoru doline Neretve navode plemenske zajednice (etnose) Daorsa (Dauersi), Nare(n)sa, Plereja, Deremista, Deretina, Glinditiona, Melkumana, Delmata i Ardeja (Vardeja ili Ardijeja).

Antički autori između njih najčešće spominju Daorse, etnos koji je naseljavao zaleđe dijela istočnojadranske obale uz donji tok rijeke Neretve.[49] Među njima je Apijan Aleksandrijski (2. st. po. Kr.) s podacima o etnološkim prilikama u Iliriku iz vremena prije dolaska Rimljana. Spominje ih u kontekstu legende o podrijetlu ilirskih naroda – plemena. Unatoč tomu što je nastala znatno prije vremena u kojem je živio, držao je potrebitim zapisati je (*App. Illyr. II*): "…Pričaju da je zemlja dobila ime po Polifemovom sinu Iliriju; Kiklop Polifem i Galateja imali su sinove Kelta, Ilirija i Galata; oni su otišli sa Sicilije i vladali nad narodima koji su po njima prozvani Kelti, Iliri i Galati. Ta mi se mitološka priča najviše sviđa, iako mnogi pisci pripovijedaju i mnoge druge. Ilirije je imao sinove Enheleja, Autarijeja, Dardana, Meda, Taulanta, Pereba i kćeri Parto, Daorto, Dasaro i druge, od kojih su potekli narodi Taulanata, Pereba, Enhelejaca, Autarijeja, Dardanaca (i Meda), Partena, Dasareta i Daorsi. Autarijej je imao sina Panonija ili Peona, a ovaj je imao Skordiska i Tribala, od kojih su također potekli narodi koji su po njima bili nazvani. No tu ću temu ostaviti starinarima."[50]

Ova je legenda, može se uočiti, ponudila vrlo jednostavno rješenje za rasvjetljenje složenih procesa pri podrijetlu ilirskih plemena - etnija pa samim tim i Daorsa.[51] Izravno ih u trećem koljenu, preko Iliriove kćeri Daorto, dovodi u vezu s kiklopom Polifemom i njegovom ženom, nimfom Galatejom, ali, iznenađujuće, ne i čitav niz drugih etničkih zajednica koje su Apijanu, zbog trenutka u kojem je pisao svoje djelo, trebale itekako biti poznate. Uspoređujući to s nizom drugih podatka, nije teško zamijetiti Apijanovo teško snalaženje u ilirskoj povijesti kojoj je posvetio II. knjigu svog djela. Slična situacija je i sa zemljopisnim podacima koje iznosi. Prije svega to se vidi u smještanju Ilira okvirno između Makedonije, Trakije i rijeke Istra „dužinom zemlje," što je u značajnoj mjeri proturječno s onim o čemu govori u priloženoj legendi.

---

[49] Danas zemljopisno prostor Hercegovine (južni dio države Bosne i Hercegovine).

[50] ŠAŠEL -- KOS 2005, 127. Apijan je, sigurno, na raspolaganju imao čitav niz podataka, na različite načine sačuvanih iz ranijih perioda ili onih njemu suvremenih, poznatih i drugim autorima. Priča o kiklopu Polifemu i nimfi Galateji veže se za Siciliju gdje je bila poznata još u 5./4. st. pr. Kr. U djelu „Kiklopi" (*Κύκλωπες*), zapisao ju je Filoksen Kiterski, inače, poznat kao prijatelj Dionizija I. Sirakuškog

[51] Apijan etimologiju Ilira i pojedinačnih etnija povezuje s grčkom tradicijom i mitologijom u duhu aleksandrijske historiogrfske škole kojoj je pripadao. ŠAŠEL -- KOS 2005, 119-120.

Najranije podatke o područjima koja su naseljavali Daorsi, ali i druga njima bliže i dalje zajednice (plemena) dao je Ptolemej u djelu Geografija (*Γεωγαφική Ὑφήγησις*). Po svemu sudeći, njegova svjedočanstva odnose se na 2. st. pr. Kr. Između ostalog Ptolomej ističe (*Ptole. II, 16, 5*): „U Dalmaciji su Daursi **(Daoursioi)**, ispod njih Melkomeni i Vardeji, a ispod ovih Narensi i Sardioti, a ispod ovih Sikuloti, Dokleate, Piruste i Skirtoni u blizini Makedonije.“[52] U ovom je kontekstu zanimljivo to što Daorse navodi kao susjede Naresa (Narensa) nastanjenih dalje u unutrašnjosti, točnije nešto sjevernije, uzvodno prema koljenu rijeke Neretve.

Daorse u svojoj Geografiji (*Γεωγραφικά*) spominje i Strabon, značajan izvor iz Augustova vremena. U drugom dijelu njegove knjige nazvane *Illirike* Strabon (*Strabo. VII. 5,5.*) između ostalog donosi niz zemljopisnih odrednica: „Ondje je planina Adrium koja napola dijeli dalmatinsku zemlju; jedan dio gleda prema moru a drugi u suprotnom smjeru. Zatim je rijeka Naron i narodi koji živi uz nju – Daorizi i Ardijeji i Plereji. Otok imenom Crna Korkira, i grad koji su osnovali Kniđani nalaze se blizu Plereja, dok je Faros (prije zvani Paros, jer su ga osnovali Parani) blizu Ardijejima.“[53] Na osnovi ovih podataka teško je donositi preciznije zaključke, primjerice bliže odrediti položaj plemena o kojima Strabon piše. Moguće je tek konstatirati da Plereje i otok Korčulu (*Strabo. VII, 5, 6*) spominje u blizini Daorsa, što u određenoj mjeri podrazumijeva da ih treba očekivati negdje uz donji tok rijeke Neretve.[54]

Jedan od značajnijih izvora, na samo za Daorse, je Polibije (2. st. pr. Kr.). Kao suvremenik događaja važnih za povijest Rima toga vremena, u određenoj mjeri zanimao se i za prilike kod Ilira s druge strane Jadrana, zbog čega je njegovo djelo (*Ἱστορίαι*) nezaobilazna literatura. Ne samo da pruža mogućnost sagledavanja međusobnih odnosa Rimljana i Ilira nego i praćenja aktualnih događanja od vremena Agronove vlasti na čelu ilirske države pa do njezinog sloma za vrijeme kralja Gencija 168. g. pr. Kr. (*Polib. II*) Uz to donosi dosta podataka o odnosima između Rimljana i Delmata koji od 156 g. pr. Kr., za duži vremenski period, postaju istinski nositelji otpora rimskom napredovanju u Iliriku.[55]

O Daorsima, kojima su Delmatima postali susjedi u dosta turbulentnim vremenima, pa samim tim i izravni sudionici nekih iznimno spornih događaja, je pisao Polibije (*Polib. XXXII, 9*): „Građani Isse su više puta slali poslanstva u Rim i žalili se da im Delmati pustoše zemlju i

[52] ALFÖLDY 1965, 37; CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1974, 11 -26; BOJANOVSKI 1988, 35.
[53] PATSCH 1901, 2231; PATSCH 1922, 41(3); SERGEJEVSKI 1955, 65.
[54] ZIPPEL 1877, 36, 96; PATSCH 1922, 53, 85.
[55] ZANINOVIĆ 1966, 27-33; ZIPPEL 1877, 130.

gradove Epetij i Tragurij koji su u savezu s njima. Slično su glasile i žalbe Daorsa. Zato je senat uputio poslanstvo pod vodstvom Gaja Fanija da istraži prilike u Iliriji, a osobito utemeljenost optužbi protiv Delmata.“ [56]

Među autorima koji su u svojim djelima manje govorili o zemljopisnim, a više o povijesnim događajima, uz Polibija se isticao i Tit Livije (59. – 17. g. pr. Kr.). Njegovi podaci o istočnoj obali Jadrana odnose se na prostor Ilirika južno od Neretve, točnije na 2. st. pr. Kr. kada dolazi do izravnih sukoba između Rimljana i Ilira, posebno u vrijeme III. rimsko-ilirskog rata (171. – 168. g. pr. Kr.). (*Tit Liv. XLI-XLV*) Također se osvrće na slijed događaja nakon poraza kralja Gencija i propasti Ilirskog Kraljevstva te na poteze rimske administrativne vlasti na novoosvojenim područjima. Tit Livije o tome izravno kaže: „Popevši se na tribunal, on je objavio odluku povjerenstva: po naredbi Senata i rimskog naroda Iliri će biti slobodni; stoga će povući posade iz svih gradova, utvrda i kastela. Isejci i Taulantiji, od Dasareta Piruste, stanovnici Rizona i Olcinija bit će ne samo slobodni nago i izuzeti od poreza, jer su se odmetnuli na stranu Rima dok je Gencije bio moćan. Slično izuzeće dao je i Daorsima, jer su napustili Karavancija i s oružjem prišli na stranu Rimljana.“ (*Tit Liv. .XLV, 26, 11-14*) Oružani sukobi do kojih je iza toga dolazilo, s većim ili manjim intenzitetom, aktualni sve do sredine 1. st. pr. Kr., u kontekstu Daorsa i njihovih višestoljetnih neprijatelja Delmata u izvorima nisu dokumentirani. O jačini tih dugogodišnjih neprijateljstava i međusobnih razaranja saznajemo tek neposredno. Najrječitije o njima govori Varonova vijest koju u 1. st. po. Kr. prenosi Plinije Stariji. U svom djelu *Naturalis Hisoria* nabrajajući unutar naronitanskog (sudbenog) konventa ilirske *civitates* spominje samo XVII. dekurija Daorsa, nasuprot CCCXXXXII dekurije Delmata ili njihovih bliskih susjeda - Glindiciona sa XLIIII. ili Naresa sa CII. Dekurije (*Plin. III 143*). Tako mali broj pripadnika ove zajednice, koja je svojim djelom značajno obilježila zadnja stoljeća stare ere, može se smatrati posljedicom dugotrajnih, iscrpljujućih i nadasve razarajućih sukoba sa suparničkim Delmatima. O njihovoj jačini i okrutnosti svjedoči upravo Gradina na Ošanićima kod Stoca gdje su otkriveni monumentalni ostaci njihovog razorenog i spaljenog plemenskog središta u literaturi prepoznatog kao grad Daorson.[57]

Iako opstali u tako malom broju po etničkoj pripadnosti, spominju se i znatno kasnije. Jedan pripadnik njihove plemenske zajednice Venetus, Davers, sin Ditov, registriran je u flavijevsko

[56] PATSCH 1922, 51; ZANINOVIĆ 1966, 28.
[57] MARIĆ 1976 , 249.

doba kao pripadnik određene augzilijarne jedinice. Naime, Domicijan, rimski car (81. – 96. g. po. Kr.), dodijelio je građansko pravo i *iu sconubii* vojnicima coh. III. Alpinorum i VIII. Voluntariorum C. R. kada su navršili 25 godina vojne službe. U tekstu vojničke diplome, koju je spomenuti vladar izdao 13. VII. 93. g., između ostalog piše: „… od kohorte III Alpinorum, kojoj je na čelu G. Vibije Maksim, pješaku Venetu, sinu Dita, **Daversu** i Madeni kćeri Plarensa, njegovoj ženi, Deremisiti i njihovom sinu Gaju".[58] I. Bojanovski pritom ističe mogućnost da su pojedini Daorsi i prije spomenutog Venetusa stekli svoja prava – civitet već za cara Vespazijana. To je mogao biti T. Flavius Blodi f. Plassus sa suprugom Flavia Tatta i sinovima, T. Flavius Epicadus, P. Flavius Laedio aed(ilis), IIII vir i. d. Narone i, kako I. Bojanovski tvrdi, „njihov sin i brat Ladeio" koji je podigao spomenik o kojem je ovdje riječ.[59] Osim njih kao rimski vojnik u Germaniji spominje se i Daors: Annaius Pravai f. **Daverzus** miles ex coh. IIII Dalmatarum.[60]

Kako se iz predočenih djela antičkih autora može vidjeti, nema mnogo podataka zanimljivih za problematiku koju ovom prigodom pokušavamo razmotriti. Najčešće se odnose na fragmentarne, nepotpune vijesti. Često su to, kao kod Strabona i Ptolemeja, zemljopisni podaci. Tu je i niz informacija u kojima se Daorsi ili njima bliske druge zajednice, s iznimkom Delmata, u određenoj mjeri spominju u kontekstu rimske oficijelne politike i njezinih imperijalnih ili administrativnih aktivnosti, kako nas u svojim djelima izvješćuju Polibije, Livije ili Plinije.

Nužno je također istaknuti da je to vrijeme važnih i nadasve intenzivnih događanja na istočnoj obali Jadrana. Rim se tada našao u novim okolnostima. Prepoznavši pogodan trenutak, svoje interese, preko Apenina usmjerava na drugu – istočnu obalu gdje je, za duži vremenski period, na svoj način, uređivao specifične odnose između grčkih gradova, prije svega Isse i ilirske države, te Ilira, Grka i Makedonaca. To je u konačnici rezultiralo uspostavom potpuno novih društveno - političkih, gospodarskih i kulturnih odnosa na tom područj

[58] CIL III, D. XVI, p. 859 , XXIII p. 1996.
[59] BOJANOVSKI 1988, 95.
[60] BOJANOVSKI 1988, 9; CIL XIII, 7507.

1.4. ETNIČKA PRIPADNOST DAORSA

Etnička slika na prostorima uz rijeku Neretvu posljedica je dugih i složenih procesa aktualnih od prapovijesti kada se tijekom brončanog doba formiraju nukleusa budućih etničkih zajednica.[61] Finalizirat će se tijekom željeznog doba kada se počinje mijenjati kulturna slika istočnojadranske obale i njezinog zaleđa prepoznatljiva kroz „ ...dvije kulturne skupine već i dvije znatno šire kulturne oblasti.“ Do unifikacije kulture tijekom 4. st. pr. Kr. krajevi zapadno od Neretve našli su se unutar srednjodalmatinskog kulturnog kruga, a oni istočno od nje pod utjecajem glasinačke kulturne skupine.[62] Rezultat je niz etničkih zajednica (plemena): Delmati, Ardijeji, Daorsi, Nare(n)si, Plereji, ali i niz drugih koje konvencionalno, u znanost, prepoznajemo kao Ilire.[63] Pojedine zajednice su nestajale ili su, promatrano kroz karakteristične odnose tadašnjih isključivo stočarskih zajednica, nedvojbeno vođene određenim interesima, svoju egzistenciju rješavale spajajući se ili integrirajući s drugima. Izravnijih podataka jer povijesni izvori, ukoliko uopće postoje, ne nude zadovoljavajuća rješenja. Osim što nisu jasni, prenose različite, često oprečne informacije zbog čega ih treba prihvaćati s dosta opreza.

Unatoč tomu, arheološka i lingvistička istraživanja su tijekom prošlog stoljeća iznijela niz novih spoznaja o ovim procesima.To se odnosi i na etničku zajednicu Daorsa, što je predmet razmatranja i ovoga rada.

Na to osobito ukazuje različito navođenje njihova imena u povijesnim izvorima. (*Plin. III 143*) ih spominje kao ***Dauersi***, (*Liv. XLV 26, 14*) kao ***Daorsei***, (*Polib. XXXII 18, 2*) kao **Δαορσοί** *Daorsoi*, (*Ptol. II 16, 8*) kao **Δαούρσιοι** *Daoursioi*, (*App. III 2*) kao **Δάρσιοι** *Darsioi* i (*Strab. VII 5*) kao **Δαόριζοι** *Daorizoi*.[64] Za razliku od pisanih izvora na epigrafskim spomenicima kako je već predočeno (CIL III D. XVI = XXIII) navode se kao ***Daversi***[65] (CIL

[61] BENAC 1973, 93-109; BENAC 1977, 1-14; BENAC1987, 737-802;
[62] ČOVIĆ 1964, 95-134; ČOVIĆ 1987, 442-480. MARIJAN 2000./2001, 43-44, 149-160. Pitanje etničke pripadnosti stanovnika Ilirika jedno je od onih koje, već stoljeće i pol, zaokuplja arheološku, lingvističku, historiografsku znanost. Unatoč nastojanjima znanstvenika, različitih profila, i znanstvenih institucija brojna pitanja i dalje su otvorena.
[63] WILKES 1969; RUSSU 1969; GRBIĆ 2014, 134-139.
[64] BOJANOVSKI 1988, 94.
[65] BOJANOVSKI 1988, 94-95. F.n. 33.

XIII, 7507), Bingium, Germania; **Daverzeus.** Također, natpis **ΔΑΟΡΣΩΝ** *Daorson* na rijetkim emisijama njihovih novaca označava pripadnost naslja njihovoj etničkoj zajednici.[66]

Preko otvorenog pitanja njihove etničke pripadnosti moguće je sagledati svu složenost te problematike. Iako su o tome, za razliku od drugih zajednica na prostoru doline Neretve, izvori pružili određene informacije, doveli su i do izvjesnih nedoumica. Najstarije podatke o njima kao etnosu donosi Hekatej iz Mileta (kraj 6. st. pr. Kr.), koje prenosi Stjepan Bizantinac 6. st. po. Kr. (*Hecatei fragmenta* 130). Nabrajajući ilirska plemena uz istočnu obalu Jadrana. Daorse je predstavio kao trački etnos *Darsioi ethnos Thrakion.* Nesumnjivo je riječ, kao i inače, o rezultatu nedovoljnog poznavanja prilika u južnom Iliriku, ali je važan jer je prvi spomen etničke pripadnosti Daorsa. To je, razumljivo, izazvalo određene dileme kod nekih autora. O tome se prvi očitovao C. Patsch (1906.): „Po mom mnijenju…ni zapadni dio poluotoka nije bio prost od Tračana, a veliki prostor tlo, u kome smo našli tračku nomenklaturu – od Apolonije do Liburnije i od Adrije do Save – geografska razdioba i njihovo udomaćivanje te uzdržavanje pokazuju, da je broj ovdje naseljenih Tračana bio priličan, da to nijesu pojedine struje koje su provalile kroz ilirsku masu do Adrije. Čini mi se da se može izreći mnijenje, da je jednoć čitav trup balkanskog poluotoka od Ponta do Adrije bio Trački.“[67] Isti stav potvrđuje (1914.) kada piše: „Najstariji stanovnici Bosne i Hercegovine bili su, ukoliko se historijski dade pogled baciti unatrag, Tračani. …tragovi Tračana, dali su se do sad kod nas ustanoviti između Trebinja i Cavtata, u Posavini, na srednjem toku Vrbasa, a osobito snažno između Neretve i morske obale sve do Cetine, dakle u današnjim kotarevima mostarskom, imotskom, ljubuškom i makarskom“.[68] Tom prilikom nije spominjao pojedine zajednice, pisao je samo o teritorijima na kojima su se nalazili. Na Daorse će se izravno osvrnuti u kontekstu ardijejske vlasti na prostoru Neretve kada su„…jedno vrijeme vladali tračkim Daorsima.“[69] Mišljenje K. Patscha prihvatio je G. Alföldy koji ističe: „Östlich von den Ardiäern wohnten die Daorsei. Sie waren eigentlich trakischen Ursprungs und wurden von den Ardiäern fruh erobert“.[70] Skoro identično navodi i J. J.

[66] TOMASCHSK 1885, *93 -106.* Ovaj se autor prvi bavio etimologijom imena Daorsa predlažući korijen *-dhe* zemlja što bi podrazumijevalo *DA-VERZEI* – poljodjelci. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 237; MARIĆ 1976, 253-259; H. KRAHE 1925, 21; A. MAYER, 1957 -1959, 124.
[67] PATSCH 1906, 456. Na ovakav stav C. Patscha utjecala je ara s posvetom grčko-tračkom božanstvu Apolonu Tadenusu iz Ilidže kod Sarajeva.
[68] PATSCH 1914, 44.
[69] PATSCH 1922, 25.
[70] ALFÖLDY 1965, 47.

Wilkes, kao da citira Alföldija: „…suggesting that at an early date Thracian peoples were widespread on the Adriatic.“[71]

Suprotni iznesenom nameću se Apijanovi podaci koji njihovo podrijetlo, kako smo vidjeli, izvodi od Daorto, Ilirijeve kćeri. I Livije isključivo Daorse spominje kao Ilire u Iliriku. Važno je naglasiti da ih izvan ilirskog etnosa ne vide ni Rimljani kada postaju gospodari ilirskih zemalja nakon 167. g. pr. Kr. (*Liv. 45, 26, 11-15*). Analizirajući ova djela, posebno Apijana, kada piše o plemenima na jugu Ilirika, F. Papazoglu Daorse smatra Ilirima.[72] Novim arheološkim, a posebno lingvističkim istraživanjima potvrđena je njihova pripadnost krugu ilirskih zajednica.

Tome su doprinijela i opsežna lingvistička istraživanja R. Katičića. On je analizirao onomastičku građu, posebno osobna imena prikupljena na širokom području od Imotskog polja na zapadu do gornjeg toka rijeke Trebišnjice na istoku.[73] Prema rezultatima njegovih istraživanja može se zaključiti da prostori inače atribuirani Daorsima spadaju u jugoistočno ilirsko imensko područje na kojem se susreću i neka srednjodalmatinska imena, što je i razumljivo s obzirom da je zapadni dio navedenog prostora većim dijelom naseljen upravo Delmatima.[74]

Najčešće spominjana imena toga područja su:

- Annaeus (Fatnica kod Bileće, dva puta)
- Bato (Fatnica)
- Epicadus (Stolac, Narona, dva puta)
- Gentius (Narona)
- Glavus (Narona)
- Monunios (Narona, dva puta)

[71] WILKES 1969, 164.

[72] PAPAZOGLU 1969, 70-75. Analizirajući povijesna vrela u kontekstu teritorijalnih odnosa Autarijata i Ardijeja, F. Papazoglu se osvrnula i na Daorse pri čemu nije u pitanje dovodila njihov ilirski etnički kontekst.

[73] KATIČIĆ 1964, 9-30. R. Katičić je izdvojio četiri jezična područja. Prvo od njih – jugoistočno – obuhvaća prostore od Makedonije, Epira, te južne Dalmacije do Cetine u koje spadaju i prostori uz Neretvu

[74] Granicu jugoistočnog imenskog područja definirale su rijeka Cetina na zapadu i sjeverna Neretva prema Bosni. KATIČIĆ, 1964, 15; ZANINOVIĆ 1966, 27-92. M. Zaninović naglašava određene specifičnosti koje se, istočno od Cetine i jugoistočno od Duvanjskog polja, iskazuju kroz prazninu u pojavi autohtonih imena što će se potpuno promijeniti u periodu rimske vladavine kroz proces romanizacije koja je na tim prostorima bila posebno izražena zbog blizine i djelovanja Narone kao regionalnog središta.

- Pinnes (Stolac)[75]
- Plassus (Stolac)
- Scenobarbus (Narona)
- Temus (Fatnica)te
- Zanatis (Ljubomir kod Bileće, tri puta).

Time je nesumnjivo potvrđen stav o ilirskom podrijetlu Daorsa čime se negiraju ranije izrečene teze o nazočnosti Tračana na širem prostoru uz rijeku Neretvu.[76]

Značajan doprinos ovoj problematici dao je i M. Zaninović[77] analizirajući podatke o mogućoj etničkoj pripadnosti stanovništva ovog dijela obale Tračanima. Ističe da toponimi i hidronimi koje koristi C. Patsch u potpunosti ne odgovaraju zaključcima koje iznosi. Stoga naglašava da takve pojave mogu biti dio tradicije starog stanovništva (točnije posljedica njihovog međusobnog miješanja), ali i mogućnost obrnutih utjecaja domaćeg ilirskog stanovništva. S takvim stavom M. Zaninović ni u jednom trenutku ne dvoji o Ilirima kao etnosu koji dominira ovim dijelom istočne obale Jadrana te potpuno isključuje pripadnost Daorsa Tračanima.

Ovoj temi pridružio se i V. Paškvalin u okviru istraživanja kulturnih utjecaja kod plemena Dezidijata.[78] Pritom se dotaknuo stava C. Patscha o tračkom podrijetlu Daorsa. Tijekom zadnjih st. pr. Kr. na dezidijatskom prostoru srednje Bosne uočavaju se elementi koji ukazuju da je ovo područje zona dodira dvaju kulturnih utjecaja – tračkih i helenističkih. U ovom slučaju tračkih iz Podunavlja ili vjerojatnije iz bližeg Podrinja i helenističkih s južnog jadranskog područja. To prema njegovu mišljenju potvrđuje kult Apolona –Tedana, božanstva potvrđenog na jednoj ari iz Ilidže kod Sarajeva, te Tračkog konjanika na medaljonu iz Sarajeva koji izravno pokazuju tračke elemente, ali ne kod Daorsa, nego Dezidijata.[79] S tim u vezi treba promatrati i nalaze iz nekropole Kremenjače u Brezi. Oni potvrđuju izvjesnu trgovačku vezu ovih krajeva s nekim od helenističkih centara na jadranskoj obali koja je mogla biti ostvarena posredničkom ulogom Daorsa.[80]

---

[75] MARIĆ 1977, T.XXVI. Natpis na kacigi ispisan slovima grčkog alfabeta **PIN** objašnjava skraćenicom kod Ilira čestog osobnog imena Pines.
[76] Jedino ime koje po Katičiću izlazi izvan srednjodalmatinskog imenskog konteksta je Bessus koje odgovara imenu jednog od tračkih plemena. KATIČIĆ 1964, 19.
[77] ZANINOVIĆ 1966, 63.
[78] PAŠKVALIN 2005, 199-237.
[79] PAŠKVALIN, 2005, 220.
[80] PAŠKVALIN 2002, 521-538.

Ovo pitanje aktualizira i B. Marijan.[81] On ističe da prostori istočno od rijeke Neretve, a uz njih i južni dio istočne jadranske obale, nisu ostali izvan dugotrajnih procesa formiranja cjelokupne etnogenetske slike. To znači da je još od eneolitika i „svakako ranog brončanog doba“ bila potpuno zaokružena do vremena kasnog brončanog ili ranog željeznog doba.[82] Ovaj autor, poput prethodno navedenih Katičića, Zaninovića, Papazoglu i Paškvalina, ne dvoji o Ilirima kao etničkoj skupini ovih prostora.[83]

Navedena razmišljanja rezultat su povijesnih izvora – Iliri kao skupna oznaka definira niz zajednica, naroda ili plemena koje su obitavale na prostorima uz sliv rijeke Neretve i jadranskog zaleđa poznati kao Daorsi, Plereji, Ardijeji,[84] ali i niz drugih. Među njima se, kao susjedi Daorsa spominju Glindicioni, Melkumani i Deremisti, smješteni na kraškim poljima – Nevesinjskom, Dabarskom i Gatačkom (dijelovima Visoke, istočne Hercegovine).[85] Razlog tolikog broja plemenskih etničkih zajednica na relativno malom prostoru moguće je tražiti u karakteristikama reljefa. Izdvojena i međusobno planinskim lancima izdijeljena kraška polja sigurno su, u znatnoj mjeri, mogla biti uzrok njihove izoliranosti. Posljedica je također izražen određen vid konzervativizma koji je u kulturnom smislu s jedne strane zadržavao autohtone elemente, a s druge sprečavao utjecaje sa strane. Upravo je u tom segmentu evidentan primjer Daorsa. Područja njima naseljena rano su otvorili različitim kulturnim utjecajima po čemu se vidno razlikuju od etnički srodnih zajednica, u zemljopisno izoliranim prostorima.[86]

Rasvjetljavanju pitanja etnogeneze Daorsa znatno su doprinijela i arheološka istraživanja. Unatoč dosadašnjem izostanku sustavnih iskopavanja, postignut je značajan pomak u definiranju područja nekih autohtonih zajednica. Važno je istaknuti da se do određenog napretka došlo istraživanjem susjednih područja, posebno onih koja su izvršila značajniji utjecaj na zajednice na prostorima uz rijeku Neretvu. Prvenstveno to podrazumijevaju opsežna istraživanja Glasinca (na središnjem balkanskom području).“[87] U određenim fazama svog razvoja Glasinačka kultura je imala značajan utjecaj i na prostore prema jugu što se

[81] MARIJAN 2000, 156-159.
[82] BENAC 1964, 59-73.
[83] MARIJAN 2000, 157.
[84] PAPAZOGLU 1963, 71-86.
[85]BOJANOVSKI, 1988, 88-115; BOJANOVSKI 1985, 7-23. Delmati su naseljavali prostore zapadno od Neretve, Daorsi njezinu istočnu obalu od Mostara do nešto sjevernijih Potoka, stolački kraj i prostor Popovog polja do graničnog pojasa s Plerejima na liniji od bilećkog i trebinjskog kraja do Slanog; Naresi sjevernu Neretvu; Glindicioni Nevesinjsko polje, Melcumani Gatačko i Deremisiti Dabarsko i Fatničko polje, uz napomenu da bi im mogla pripadati i Plana, poznata po bogatim prapovijesnim arheološkim nalazima.
[86] BOJANOVSKI 1988, 7.
[87] ČOVIĆ 1964, 95-134.

odrazilo na zajednice poput Narensa, naseljene sjevernije uz Neretvu, također Daorse i njihove susjede Glindicione, Melkumane i Deremizite koji te utjecaje duže i zadržavaju.[88] Međutim, to nije karakteristično samo za Glasinac. Na prostoru uz Neretvu prepoznaje se više različitih kulturnih utjecaja koji su se iz bližih, ali i daljih područja i s različitim intenzitetom reflektirali na ove prostore, što je slučaj s delmatskim, ali i nešto udaljenijem liburnskim[89] i japodskim područjem.[90] Pritom je također važno istaknuti da u tim razlikama ne treba gledati *različite etničke zajednice*, nego različite kulturne utjecaje. To, prema mišljenju B. Čovića, ne treba predstavljati problem jer se takve pojave na ove prostore reflektiraju posredstvom drugih zajednica sa središnjo-balkanskih ili zapadnih krajeva jer je tijekom željeznog doba stanovništvo Hercegovine etnički bilo dosta homogeno.[91]

O ilirskom karakteru zajednica na području Neretve, razumljivo i Daorsa, puno govore pogrebni običaji. Taj je duhovni izričaj bitan za pitanje etničke pripadnosti pojedinih zajednica. Zbog toga je važno naglasiti da se na područjima u graničnoj zoni glasinačke kulture prema istoku uobičajilo sahranjivanje pod tumulima, dok su krajevi zapadno od Neretve karakteristični po ravnim ukopima s tek rijetkim izuzetcima.[92] Iako se u ovom slučaju Neretva pokazala kao ograničavajući faktor, zapravo se tijekom čitave prapovijesti, posebno njezinih mlađih perioda - na ovim prostorima iskazanih kao helenizam,[93] pokazala osnovnom komunikacija, koja je odredila sveukupan kulturno-povijesni razvoj cijele regije.

---

[88] BENAC/ČOVIĆ 1957, 3-127. Njihov stav je neosporni utjecaj Glasinca ne samo na ove prostore nego općenito na cijelo južnoilirsko područje. MARIJAN 2000, 43. Važno je naglasiti da ti utjecaji posebno od 8. st. variraju u različitim fazama dok se nisu u potpunosti povukli pod grčkim utjecajem.
[89] BATOVIĆ, 1987, 339-390.
[90] MARIĆ 1968, 7-79, T. I – T. XXV.
[91] ČOVIĆ 1964, 95-134.
[92] Potrebno je također naglasiti da na prostoru Hercegovine nisu registrirani ukopi u žare karakterističan način sahranjivanja kod Tračana. ČOVIĆ (1964, 100) konstatira kako na čitavom „centralno ilirskom području nema pojave sahranjivanja mrtvaca u žarama. Takav način ukopa bio je, stanovnicima ovog područja, stran kroz sve vrijeme prethistorije“.
[93] MARIJAN, 2000, 86-105; MARIĆ 1987, 66-67, 95-100; MARIĆ, 1995, 43-65; MARIĆ 2000, 37-52;

1.5. POVIJESNI OKVIR

Pitanje etničke pripadnosti, posebice Daorsa, nije jedini problem o kojem se u znanosti dosta raspravljalo. Slični problemi se odnose na pitanja njihovih teritorija i teritorija njima susjednih zajednica. U tom kontekstu C. Patsch Daorse smješta na lijevu i desnu obalu rijeke Neretve.[94] Na desnoj obali granicu njihovih teritorija vodi dolinom rijeke Trebižat do Brotnja (danas područje Općine Čitluk), što je istovremeno podrazumijevalo graničnu zonu prema Naroni. S lijeve, istočne strane Neretve, po njemu, granica je sezala do gornjeg toka rijeke Trebišnjice, što bi značilo da su im pripadali Popovo polje i teritoriji do zaleđa Dubrovnika. S tim u vezi potrebno je istaknuti da ih – bez obzira što ih smješta uz obale Neretve preko koje su mogli imati izlaz na more – ni u jednom trenutku nije vidio na morskoj obali.

Za razliku od njega, G. Alföldy Daorse smješta na vrlo mali teritorij neposredno uz lijevu obalu rijeke Neretve, ali također dalje od morske obale.[95] Iako znatno ranije, ni G. Zippel, tvorac prvog cjelovitog djela o Iliriku do vremena Principata, koje je inače značajno utjecalo na sve autore koji su se ovom problematikom bavili nakon njega, veću pozornost nije obraćao na teritorije Daorsa. Spominje ih tek u kontekstu povijesnih događanja iz 158. g. pr. Kr. kada krajevi oko rijeke Neretve postaju mjesto izravnih sukoba između Rimljana i njihovih suparnika Delmata.[96]

Jedan od rijetkih autora koji je teritorije Daorsa vidio uz obje obale rijeke Neretve bio je i D. Sergejevski.[97] Po njemu, uz veći istočni pripadao im je i dio zapadne obale rijeke Neretve na potezu od Narone sjeverno do Mostarskog blata. To bi podrazumijevalo da su, vjerojatno, u posjedu mogli imali i Naronu, pri čemu se Sergejevski očito oslanja na Strabonove podatke (*Strab.VII 5, 5*).

Pitanjem teritorijalne rasprostranjenosti ilirskih plemena, iako u kontekstu njezinih opsežnih istraživanja Ardijeja, bavila se i F. Papazoglu. Komentirajući Strabonov podatak o ilirskim plemenima uz rijeku Neretvu zaključuje: „Po ovoj interpretaciji uz Naron idu Daorizi, a za njima slede – idući od ušća Neretve ka jugu – Ardieji i Plereji.“[98] Iako se, tom prigodom, na

[94] PATSCH 1922, 44.
[95] ALFÖLDY 1964, 45.
[96] ZIPPEL 1877, 130. 138.
[97] SERGEJEVSKI, 1955, 65.
[98] PAPAZOGLU 1963, 73.

Daorse tek osvrnula, ovo pitanje je ostalo aktualno. To se odnosi na Plereje i druga plemena ukoliko su bila u vezi ili kontaktima s Ardijejima.[99]

U okviru tih razmatranja F. Papazoglu teritorije Daorsa prikazuje na priloženoj karti. Prikazala ih je uz lijevu obalu donjeg toka rijeke Neretve s dijelom primorja od ušća do iza pelješke prevlake, to jest negdje u visini Slanog, odakle dalje prema jugoistoku vidi zajednicu Plereja.[100]

I Đ. Basler je, objavljujući rezultate svojih prvih istraživanja na Gradini u Ošanićima, također pokušao definirati teritorije Daorsa.[101] Jedan je od onih istraživača koji osim na lijevoj, njihove teritorije pretpostavlja i na desnoj obali Neretve. Po njemu, granice Daorsa bi sezale na zapad do gradine Zvonigrad iznad Pologa (između Mostara i Širokog Brijega), na sjeveru do gradine Ćućurak u Potocima (nešto sjevernije od Mostara), te do Nevesinjskog i Gatačkog polja na sjeveroistoku. Istočnu granicu pritom preciznije ne definira. Daorse vidi na prostorima Popovog polja uz rijeku Trebišnjicu, zatim južnije prema moru na potezu do Neuma i Slanog.

Znatan doprinos pri rješavanju problema teritorijalne rasprostranjenosti etničkih zajednica, ne samo na prostoru Neretve nego čitave Bosne i Hercegovine, dao je I. Bojanovski. Prema njegovu mišljenju granica Daorsa od sjevera prema jugu išla je linijom Bijelo Polje – Bišće Polje, zatim na istok preko Dubravske visoravni i stolačkog kraja prema Ljubinju i Popovom polju.[102] Prema Plerejima i graničnoj zoni na istoku, njihove teritorije su se prema njemu, podudarale s kasnijim granicama srednjovjekovne župe Tribunije. To bi istovremeno bila granična zona između dva u rimsko doba značajnija kolonijalna središta – Narone na zapadu i Epidaura na istoku.[103] Usto je na dosta opširnoj karti u prilogu označio moguće granice pojedinih etničkih, odnosno plemenskih zajednica: Daorsa *Daorsei* (*Liv. 45, 26*) i njima bliskih Glindiciona, Melkumana, Deremista, Plereja *Pleraioi* (*Strab. VII, 5, 3*), Vardeja, Deretina i Naresa.[104]

[99] PAPAZOGLU 1969, 74,75.
[100] PAPAZOGLU 1969. (Karta)
[101] BASLER 1971. (Karta)
[102] BOJANOVSKI 1988, 96, 100-101.
[103] BOJANOVSKI 1973, 160.
[104] BOJANOVSKI 1988 (Karta u prilogu.)

M. Šašel Kos se tijekom istraživanja povijesti Ilirika, analizirajući podatke Apijanovog djela *Genealogije*,[105] Ilirskog Kraljevstva te ekspanzijom Ardijeja u vrijeme I. ilirskog rata, dotaknula zajednica na južnom dijelu Jadrana, pa i Daorsa.[106] Analiziraujući mitološke predaje u kontekstu Ilirije, Daorse prikazuje uz lijevu obalu rijeke Neretve s poluotokom Pelješcem.[107]

Karta 2. (Prema Čače 2005.)

U zadnjim stoljećima prije Krista etničke (plemenske) zajednice u dolini Neretve, Ardijeji, Daorsi, Plereji i njihovi susjedi, (Karta 2) našli su se unutar suprotstavljenih interesa helenističke Makedonije, niza grčkih gradova i Rima koji će, već uvelike svjestan svoje moći, početi tražiti prostor za sebe.[108] Ukazuju na to potezi rimske oficijelne politike i događaji znatno šire konotacije (*Polib. XXXII, 9 (18), 4-5*) kada se Rim upustio u dugotrajni proces preuzimanja čitavog jadranskog prostora.[109]

Okolnosti su u tom trenutku za Rim bile iznimno povoljne. Nakon slabljenja sirakuške moći, padom vladavine sirakuškog tiranina Dionizija Velikog 367. g. pr. Kr. te Pirova neuspjeha u

[105] DOBIAŠ 1930, 68 – 157.
[106] ŠAŠEL KOS 2005, fig. 25, fig. 39, fig. 60, fig. 76.
[107] ŠAŠEL KOS 2004, fig. 1, str. 495.
[108] HOLLEAUX 1935, 29-74, 98-106; ECKSTEIN 2012, 4; M. Holleaux i A. M. Eckstein opširno pišu o aktivnostima rimske Republike prema istočnojadransko obali u vremenu od zadnjih desetljeća 3. st. do 170. g. pr. Kr. - Holleaux više kroz odnos Rima pramaIlirima, Makedoniji i Grčkoj, dok Eckstein Rim ne gleda kao zaštitnika grčkih polisa (posebno Ise), nego stranu izravno zainteresiranu za krajeve s druge strane Jadrana.
[109] HARRIS, 1984, ČAČE / KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010, 68.

osiguravanju prevlasti Epira nad tim područjem,[110] Rim kreće s agresivnom politikom. Zveckanje oružja, sve češće usmjereno prema drugoj jadranskoj obali i grčkim krajevima, navještavalo je neizbježne sukobe. Nekima je na suprotnoj strani to bio signal za prilagođavanje novim okolnostima. Među prvima to je prepoznala Apolonija koja će se već 266. g. pr. Kr. približiti Rimu.[111] Kada su i u kojoj mjeri to učinili i drugi grčki gradovi, zasada se može tek pretpostaviti.

U to vrijeme, na istočnoj strani Jadrana, stvaralo se ***Ilirsko Kraljevstvo.***[112] U znanosti se različito interpretira kao Ardijejski plemenski savez ili društveno-politička zajednica Ilira na južnom dijelu istočnojadranske obale. Unutar Kraljevstva, s obzirom na teritorije koje je zauzimalo od Skodre na jugu do Neretve na sjeveru, sigurno se našlo više etničkih zajednica-plemena s prostora sliva Neretvu. Osim Ardijeja, Daorsa i Plereja, vjerojatno su tu, razmješteni na rascjepkanim kraškim poljima: Deremiziti na Dabarskom, Glindicioni na Nevesinjskom i Melkumani na Gatačkom polju.[113] Još uvijek nije moguće u potpunosti spoznati koliko su i na koji način participirali unutar Ilirskog Kraljevstva. Međutim, na osnovi povijesnih vrela i rezultata arheoloških istraživanja, posebno Gradine na Ošanićima, središta daorske zajednice, dozvoljava se konstatirati da su s Daorsima predstavljali jednu kompaktniju, zajednicu.

Iako su neki segmenti ovog Kraljevstva izlazili iz karakterističnih formi tadašnjih država helenističkog tipa, primjerice Makedonije ili Grčke, ipak se iskazivalo cjelovitom državnošću.[114] Osim što je raspolagalo određenim teritorijima, Kraljevstvo je imalo administrativno središte u Skodri, svoju vojsku s etabliranim kopnenim i pomorskim snagama, izdiferenciranu državnu hijerarhiju – plemstvo predstavljeno vijećem plemenskih prvaka te vladara s krugom najbližih prijatelja.[115] Funkcioniranju države neosporno je doprinosio i razrađen porezni sustav. Tako organizirano, Kraljevstvo je bilo respektabilan čimbenik na prostoru južnog Jadrana i Jonskog mora.

---

[110] BOJANOVSKI 1988, 22. Nakon pada Bovianuma, samnićanskog središta 290. g. pr. Kr., poraza Pira (280. – 275. g. pr. Kr.), i zauzimanja Tarenta 272. g. pr. Kr., Rim je, nakon prelaska preko Apenina i preuzimanje Ankona 268. g. pr. Kr., posljednjeg grčkog grada, svoje oružje okrenuo prema istočnoj obali.
[111] GRUEN 1986, 63-64.
[112] PAPAZOGLU 2007, 42-63; WILKES 1969, 13-28; ZANINOVIĆ 2015,
[113] PAPAZOGLU 1963, 72-86; BOJANOVSKI 1988, 103-115.
[114] PAPAZOGLU 1967, 11-31.
[115] ZIPPEL 1877, 38; PAPAZOGLU 1965, 123-144; PAPAZOGLU 1967, 18-19; HOLLEAUX 1935, 29-74, 98-106; ECKSTEIN 2012, BOJANOVSKI 1988, 25 – 30. Problem predstavlja pitanje stalnosti granica i teritorijalne podjele, što je vjerojatno bilo uvjetovano pravom izbora pojedinih plemenskih zajednica ili etnija, razumljivo kroz participiranje određenih prava unutar jedne tako organizirane zajednice.

Drugu – u to vrijeme aktualnu dinastiju Ilirskog Kraljevstva vodili su Ardijci[116] na čelu s Pleuratom, prvim vladarom ove dinastije. U povijesnim izvorima spominje se već sredinom 3. st. pr. Kr. (260. – 250. g.).[117]

U vrijeme Pleurata, posebno njegova nasljednika kralja Agrona (umro 230. ili 229. g. pr. Kr.), Ilirsko Kraljevstvo je postalo snažna država sposobna iskazati se na kopnu i na moru. Pritom su se osobito isticale pomorske snage, no nisu bili zanemarivani ni diplomatski potezi. Takvim aktivnostima ostvarena je teritorijalna stabilnost, ali i probuđena težnja za proširenjem teritorija.[118] Pripreme za njihovu realizaciju počinju od polovice 3. st. pr. Kr. na srednjem Jadranu kada Agron u Farosu za svog namjesnika postavlja, Demetrija - Farskog. Istovremeno savezništvo izgrađeno s Makedonijom Agronu osigurava međunarodnu poziciju, jer dobri odnosi s makedonskim kraljem Antigonom Dosonom (239. – 229.) priskrbljuju niz prednosti. To će 231. g. pr. Kr. rezultirati zajedničkim vojnim akcijama na području Akarnanije i Ambrakijskom zaljevu.[119] Agronu će vojni uspjesi priskrbiti moć, a državi osigurati punu blagajnu. Međutim Agron uskoro umire, a na prijestolju ga već 230. g. pr. Kr., kao skrbnica njegova malodobnog sina Pinesa, nasljeđuje regentica Teuta (*Dio Cass., frg. 53*). S tim će se okolnosti u Ilirskom Kraljevstvu znatno promijeniti. Teutine akcije usmjerene protiv Ise i drugih grčkih gradova na jugu Jadrana, Epiru i Peloponezu u konačnici će se pokazati pogrešnim. Dvorskim intrigama i popustljivim stavom prema ohrabrenim plemenskim prvacima kompromitirat će svoju vlast, posebno otvorenim podržavanjem gusarskih aktivnosti svojih istaknutih podanika.[120] Osobne ambicije i nerealne taktičke procjene eskalirat će u vrijeme opsade Ise što će pokrenuti rimske vojne akcije prema istočnoj obali (*Polyb. II, 8*).

Godine 229. g. pr. Kr. Rim se stavlja u obranu grčkih gradova koje su ilirske posade često opsjedale, ugrožavale i pljačkale, što je povod Prvog ilirskog rata. Tada neki od njih postaju

---

[116] PAPAZOGLU 1967, 19; PAPAZOGLU 2007: 42 – 64; GARAŠANIN 1980, 210; ČAČE, KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010, 66-70. Kraljevski status ipak je potvrđen stoljeće ranije, kada povijesni izvori Bardylisa (umro 359. ili 358. g. pr. Kr.) prvi put spominju kao „kralj(a) Ilira“ *hoton Illyrion basileus* (*Polyb. XXXVIII, 6, 4*); i (*Liv.XLII 26, 2*) *rex Illyriorum*.

[117] Prema Polibiju - kralj Ilira čija je moć bila veća od svih ilirskih kraljeva prije njega. (*Polyb. II 2,4*). .

[118] WILKES 1969, 15. Podaci neosporno potvrđuju da se Agron nije, kao njegovi prethodnici, zadovoljavao samo plijenom stečenim nekom akcijom, već je svoje aktivnosti usmjeravao k trajnom podvrgavanju novih teritorija, ali i podanika.

[119] HOLLEAUX 1935, 119-125; DEIßMANN 2001. 67.

[120] WILKES 1969, 17; ECKSTEIN 2012, 30-42; ZANINOVIĆ 2015, 201-235.

rimski saveznici – Korkira, Dirahij, Isa i drugi.[121] Teutin poraz dovodi do potpisivanja primirja već 228. g. s pravno reguliranim obvezama. Izrečeno je niz zabrana, gusarenje i plovidba ratnim lađama južnije od Lisosa. Teuta je bila prinuđena abdicirati, a vlast u ilirskoj državi Rim povjerava Demetriju Farskom i Skerdilaidi, Agronovu bratu.[122] Nad povjerenim su teritorijima njihove ingerencije bile velike, što je podrazumijevalo vlast nad znatnim dijelom istočnojadranske obale – od srednjodalmatinskih otoka do Epira. U nadležnosti Skerdilaide našao se jug zemlje, dok su Demetriju pripali krajevi na sjevernom dijelu države. Kako su uskoro počeli kršiti ugovorne obveze i sve češće poduzimati gusarske pohode do kikladskih otoka, a i na Jadranu, izazvali su Drugi ilirski rat. Akcije od strane Rima bile su brze i vješto pripremljene. Demetrije Farski, inače sposoban strateg i diplomat, nakon poraza već 219. g. pr. Kr. sklanja se u Makedoniju kod Filipa V., a njegov rodni grad Faros, u vojnom pohodu rimskog konzula Emilija Paula, je razrušen (*Polyb. III, 18, 1-19; App. Illyr. 23-24; Dio. Cas. 12, 23*).[123]

Rim, tada još nespreman preuzeti vlast, saveznika pronalazi u Skerdilaidi. Savez Skerdilaide i njegovog nasljednika Pleurata II (206. – oko 189. g. pr. Kr.), s Rimom, potrajat će do konačnog obračuna Rimljana s Ilirima u vrijeme posljednjeg ilirskog kralja Gencija (181. – 168. g. pr. Kr.).[124] Političke prilike između Ilirskog Kraljevstva, Makedonije i Rima će se promijeniti. Za razliku od Skerdilaide i Pleurata, čija je politika prema Makedoniji išla na ruku Rimljanima, Gencije će se ponovo zbližiti s Makedonijom. Prema Titu Liviju (*LXXXI, 34, 6*), sklapa savez s Perzejem, nasljednikom Filipa V., te ohrabren makedonskim obećanjima samouvjerno aktivira gusarstvo.[125] Rim ne ostaje po strani. Suočen s takvim okolnostima priprema nove vojne akcije. Vojsku šalje na Ilire, a pomoć Isi, kako bi je kao svog saveznika zaštitio od susjeda (*Tit Liv. XLIII, 9, 1-7*).

Do poraza je došlo već 168. g. pr. Kr. Ilirski utvrde Lisos, Meteon, Buthoe, Olcinium, Rizon, Skodra …. su osvojene, a kralj Gencije zarobljen i odveden u Rim gdje je u trijumfalnoj povorci s članovima obitelji i svom imovinom pokazan Rimljanima (*Liv. XLIX, 32, 2-5*). Taj

[121] ČAČE 2010, 69. Za razliku od Fara, Isa je sačuvala svoju samostalnost uspješno odolijevajući pritiscima ilirskih kraljeva. U tim nastojanjima oslonac je našla u Rimu koji će se od saveznika, istina nakon dužeg vremena, transformirati u gospodara.
[122] ECKSTEIN 2012, 58-60; JELIČIĆ RADONIĆ, KATIĆ 2015, 114.
[123] ECKSTEIN 2012, 60-73;
[124] WILKES 1969, 24; ECKSTEIN 2012, 80-112; Tit Livije XXIV, 40, 9; Tit Livije XXVII, 32.
[125] DOMIĆ – KUNIĆ, 1994, 205-250; WILKES 1969, 25. Gencije je dugo preispitivao svoj odnos prema Rimu. Situaciju će pokrenuti dogovor s Makedoncima i obećane novčane potpore. Ponovno će aktivirati gusarstva na što Rimljani nisu mogli ostati po strani. Potaknut pritužbama stanovnika Tarenta i Brundizija na akcije Gencijevih gusara, Rim angažira pomorske snage sa zadatkom kontrole mora od juga do Akvileje.

čin je istovremeno značio kraj Ilirskog Kraljevstva i nove poteze rimske vlasti. Uslijedile su uskoro na Skupštini sazvanoj u Skodri 167. g. pr. Kr. Lucije Anicije, pobjednik ovoga rata, ilirskim je prvacima iščitao odluke rimske države. Između ostalog obaviješteni su o obvezama i pravima. Izdvojeni su oni koji su tom prigodom postali slobodni ili oslobođeni poreza. Tada se u Proglasu, tzv. Anicijevoj formuli, prvi put spominju Daorsi. Stekli su slobodu (*immunitatem*) zato što su (očito procijenivši situaciju) *napustili Karavancija, Gencijeva polubrata,* te u tijeku rata *prešli s oružjem Rimljanima*, dok je Gencije još bio moćan (*incolumni Gentio* (*Liv. XLV, 26, 13*). Za razliku od njih, Ardijejci, dotadašnji gospodari Ilirskog Kraljevstva, kao poraženi su se našli među onima koji su bili obveznici plaćanja danka.[126] S tim činom zemlje poraženih Ilira našle su se u programu rimske administrativne politike. To još uvijek nije podrazumijevalo jedinstven teritorij izravno pripojen rimskoj državi, nego niz zasebnih teritorijalnih cjelina ustupljenih lokalnim zajednicama pod rimskim protektoratom.

Daorsi u takvim okolnostima postaju saveznici Rimljana. S jedne strane to je predstavljalo prednost u smislu gospodarskog i kulturnog napretka, a s druge problem – kao *socii et amicii* rimske države naći će se na udaru Delmata, svojih ratobornih susjeda, inače zakletih neprijatelja novih uzurpatora. Postat će kolateralna žrtva međusobnih sukoba Delmata i Rimljana.

Do Prvog delmatskog rata (156. – 155. g. pr. Kr.) je došlo kada su se Isejci s Daorsima obratili Rimljanima zbog, od Delmata, ugroženih isejskih posjeda Traguriona i Epetiona i nametnutog danka u žitu i stoci (*Polyb. XXXII, 9 (18), 1-5*).[127] Delmati su u ratu poraženi, više njihovih naselja je razoreno, a među njima i upravno središte Delminij. (*Strab. VII 5,5; App. Illy. III 11*)

[126] PATSCH 1922, 52; BOJANOVSKI 1988, 89; KUNTIĆ-MAKVIĆ 1997, 3- 20
[127] ZANINOVIĆ 1980, 174;

Karta 3. Prodor Delmata prema isejskim naseljima Epetiju i Traguriju i i prostoru Daorsa. (Prema M. Šašel Kos 2005.)

Nove operacije pokrenute su 135. g. pr. Kr. kada se Rim odlučio konačno obračunati s Ardijejcima i Plerejima koji su gusarenjem uznemiravali rimski Ilirik. (*App. Illy. 10*) Nakon poraza drastično ih kažnjava preseljenjem u zaleđe, kako se pretpostavlja na prostor Popovog polja, gdje su, nenaviknuti životu bez mora, skoro nestali. (*Strab. VII 5,6*)[128]

O stoljetnim sukobima između Delmata i Rimljana, Ardijeja i Plereja s Rimljanima te Daorsa i Delmata u donjem toku rijeke Neretve osim povijesnih vrela svjedoče i arheološki lokaliteti. To je u prvom redu niz sučelice podignutih gradina i danas prepoznatljivih s obje strane rijeke Neretve, npr. Mala gradina iznad ušća Bune u Neretvu i Kozmaj-grad u Tepčićima, gradine iznad Počitelja i Čapljine.

Sredinom 1. st. pr. Kr. sukobi će za Daorse završiti tragično. Političke okolnosti (sukobi Cezara i Marka Antonija te Cezarova smrt) pokrenule su nove akcije Delmata. U prilog su im 44. g. pr. Kr. išle i nepovoljne klimatološke prilike (nenadano hladna zima *frigus Dalmaticum*). Pod zapovjedništvom P. Vatinija Rimljani (Karta 3) su bili prinuđeni svoje snage iz Narone povući u Dirahij. Delmati su to iskoristili, prodrli na daorski tertorij, porazili Daorse uništivši i samo središte njihove etničke zajednice – grad Daorson, Gradinu u Ošanićima.[129]

[128] BOJANOVSKI 1988, 38; ZANINOVIĆ 1966, 71; ZANINOVIĆ 1977, 177.
[129] ŠAŠEL-KOS 2005, 365-369.

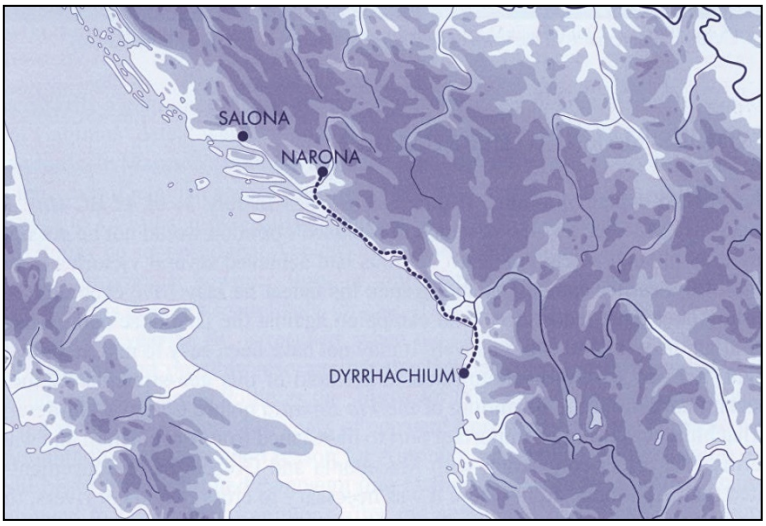

Karta 4. Smjer povlačenje rimskih snaga (P. Vatinija) iz Narone prema Dirahiju (Prema M. Sašel Kos 2005)

U kojoj mjeri se to odrazilo na Daorse možda najbolje ukazuje Plinije koji u rano carsko doba donosi Varonov podatak o samo XVII dekurija Daorsa (*Plin. III 143*). Otvoreno je pitanje radi li se o posljedicama dugotrajnih sukoba Daorsa s Delmatima ili o situaciji kad do izražaja dolazi njihovo iskustvo stečeno kroz stoljetne kontakte s Rimljanima. Moguće da su se kao njihovi prijatelji lakše prilagodili novim okolnostima i utopili u novu zajednicu. Svakako je pri tom određenu ulogu mogla imati i blizina Narone, koja u tom periodu izrasta u značajno administrativno, gospodarsko i kulturno središte ove regije pa sam tim pruža i mnoge mogućnosti.[130]

[130] PATSCH 1996; CAMBI 1980, 127-148.

1. 5. 1. DOLINA RIJEKE NERETVE U KONTEKSTU GRČKOG SVIJETA S OSVRTOM NA KOLONIJE ISTOČNOG JADRANA

Rijeka Neretva (grč. *Νάρων*, lat. *Naro*) je svojim 225 km dugim, vodom bogatim tokom, kako o njoj piše M. P. Katon (fr. 97),[131] već od prapovijesti unutrašnjost ovog dijela Balkana otvorila civilizacijama sredozemnog svijeta.[132] Dokazi su brojni i moguće ih je pratiti još od kada su, prema arheološkim dokazima iz špilje Badanj u kanjonu Bregave kod Stoca, pružajući utočište paleolitskom čovjeku, ovi prostori postali dio mediteranskog kruga paleolitske umjetnosti.[133] Značaj rijeke Neretve ni u periodima koja su slijedila nije slabio. U Lisičićima kod Konjica, sjeverno uz tok Neretve, egzistira neolitičko naselje, a tijekom brončanog i željeznog doba, vertikalom Bosna – Neretva – Jadran, dolina Neretve, posebno njezina delta, (Slika 2) postaje posebno značajna.[134]

Ni kasnije se ovaj kontinuitet neće prekidati, dapače, posljednjih stoljeća prije Krista još će se više intenzivirati. O tomu svjedoče različiti povijesni izvori. Povod je emporij (*έμπόριον*), ishodište trgovačkih putova, nastao u njezinoj delti već od 5. st. pr. Kr. O njemu, kao jednom od najstarijih trgovišta na istočnom Jadranu i rijeci Naron (*Νάρων*), u djelu *Plovida* (*Περίπλους*) iz druge polovice 4. st. pr. Kr. najstarije podatke donosi Pseudo –

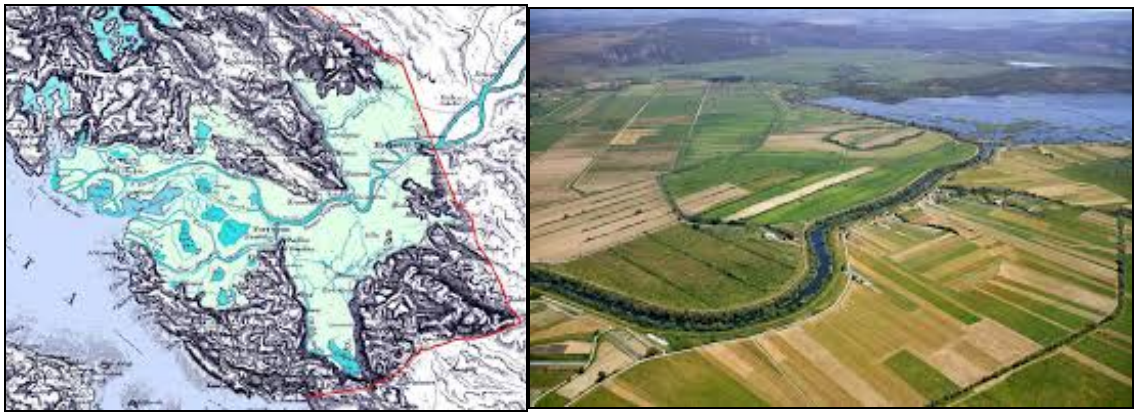

Slika 1. Donji tok rijeke Neretve s deltom

[131] KIRIGIN 2010, 148.
[132] VASILJ 2003, 125-139.
[133] BASLER 1980, 11-14; KUJUNDŽIĆ 1973, 37- 45;WHALLON 1989, 7-21.
[134] MARIJAN 2000, 152; KATIĆ 2002, 423-433.

Skilak: „A iza Nesta je rijeka Naron. Ulaz nije uzak. U nju uplovljavaju i trijere i trgovačke lađe do emporija koji se nalazi poviše, a udaljen je od mora 80 stadija. Ovi Iliri su iz plemena Manijaca. Unutar emporija je veliko jezero i to se jezero pruža do Autarijata, ilirskog plemena. U jezeru je otok od 120 stadija. Otok je vrlo pogodan za zemljoradnju. Iz tog jezera otječe rijeka Naron. Od Narona do rijeke Ariona (Drilon) ima dan plovidbe. Od Ariona do Rizonske rijeke pola je dana plovidbe. Tu su stijene Kadma i Harmonije i hram (ne) daleko od Rizonske rijeke.“[135]

Drugi izvor je Strabon. Za razliku od Pseudo-Skilaka, on u svojoj *Geografiji* iznosi niz zemljopisnih podatka o rijeci Neretvi i prostorima uz obalu (*Sta. VII, 315*): „Adrion je gora koja siječe po sredini zemlju Delmata na primorsku i onu s protivne strane. Zatim je rijeka Naron i oko nje Daorsi i Ardijejci i Plereji kojima je blizu otok nazvan Crna Korkira i grad naseobina Kniđana, a Ardijejcima je (blizu) Faros koji je negda zvan Faros, jer je naseobina Parana.“[136]

Citirajući Teopompa, Strabon (*Str. VII, 317*) iskazuje sumnju glede nekih njegovih navoda poput onoga da se u Naroni trguje posuđem Hiosa i Tasosa. O tim, ali o drugim stvarima ističe: „Od Liburna do Ceraunijskih gora ima malo više od dvije tisuće stadija, a da je Teopomp rekao da od zaljeva ima ukupno 6 dana plovidbe, a pješice je dužina ilirske zemlje trideset dana. Čini mi se da pretjeruje, a i druge neuvjerljive stvari govori, tako da su mora spojena da se u Naroni nalazi keramičko posuđe s Hiosa i Tasosa, da se jedno i drugo more vidi s neke gore, te da Liburni u krugu imaju 500 stadija i da Istar jednim ušćem istječe u Adriju. Takva i neka Eratostenova mišljenja krivo shvaćena postoje u narodu, kao što Polibije govori o njemu i o drugim piscima.“[137]

Ovakvo mišljenje očito preuzimaju i neki drugi autori kao Pseudo Aristotel koji još spominje i trgovinu amforama iz Kerkire. Iako posuđe s Hiosa i Tasosa još nije nađeno, u kerkirskim amforama prepoznaju se domaće jadranske amfore moguće one što su se

[135] CAMBI 1989, 44; CAMBI, PASINI 1980, 279.
[136] CAMBI, PASINI, 1980, 285.
[137] CAMBI, PASINI 1980, 286; KIRIGIN 2010, 148; NIKOLANCI 1989, 85.

proizvodile i u Farosu.[138] Brojna pitanje vezana za rijeku Naron i trgovišta u njezinoj delti još uvijek ostaju otvorena.

Jedno od njih je vezano za 24. poglavlje iz Pseudo-Skilakova *Peripla*. Prvi se za taj problem zainteresirao V. Radimsky.[139] Slijedom svojih, rudarsko - geoloških istraživanja, Pseudo-Skilakovo jezero ubicira na Mostarsko blato, veliku, periodično plavnu površinu zapadno od Mostara prema Širokom Brijegu. Na takav stav vrlo se kritički osvrnuo C. Patsch. On V. Radimskom, inače iskusnom rudarskom satniku, osporava takvo stajalište: „…odbijajući na osnovu pronicavih geoloških i prehistoričkih opažanja, da se (jezero) izjednači sa Bišćem poljem i sa Bijelim poljem kod Mostara, traži ga on u periodički poplavljenom M o s t a r s k o m b l a t u, zapadno od Mostara. Ovo smještavanje ne udovoljava, jer protuslovi najvažnijim podacima Pseudo-Skylaxovim.“ Istovremeno C. Patsch iznosi svoju tezu o Pseudo-Skylakovom jezeru poistovjećujući ga s Hutovim blatom u donjem toku rijeke Neretve. Nastojeći potkrijepiti svoje stavove, uz osnovne podatke o jezerima Hutova blata, opisuje i navodi 13 već tada registriranih lokaliteta na desnoj i 24 na lijevoj obali Neretve.[140]

Ovoj temi posebno pozorno se posvetio i M. Suić.[141] Tim povodom on ističe da se Pseudo-Skilakovi podaci o jezeru iz 24. poglavlja njegove knjige ne odnose na deltu Narona „[…] nego na prostor oko rijeka Drima i Bojane, gdje su se zaista nalazila dva emporija: gornji (Skodra) i donji (Lissos)“. Za razliku od ovih Suićevih navoda, spomenuti otok u jezeru ipak bi, po Skilakovu opisu, više odgovarao situaciji u Naronu nego onoj na Skadarskom jezeru. Za to N. Cambi vidi niz razloga.[142] On ističe da je, osim podudarnosti s izvornim tekstom, važno i plodno zemljište koje je jedna od osnovnih karakteristika kraja uz Neretvu sve do danas. Premda su na taj način neke dileme otklonjene, brojna pitanja ostala su otvorena. Prvenstveno oko emporija u Neretvi te kolika je mogućnost da rimska Narona možda ipak nije bila na istom mjestu gdje je tijekom zadnjih stoljeća prije Krista egzistirao grčki emporij. Iako je većina istraživača[143] prihvatila poistovjećenje antičke Narone, danas Vida kod Metkovića, s emporijem, ipak se u tom pogledu javljaju i određene nedoumice. Na njih ukazuje situacija na terenu jer na prostoru Narone nisu pronađeni nalazi koji bi upućivali na

[138] KATIĆ 2009, 22.
[139] RADIMSKY 1891, 159-192..
[140] PATSCH 1906, 367-390.
[141] SUIĆ 1953, 111-129.
[142] CAMBI 1989, 44.
[143] GABRIČEVIĆ 1980, 163-164; MARIN 2002, 415-421; ZANINOVIĆ 2004, 19-20; ŠAŠEL KOS 2005, 176.

veći značaj ovog naselja u helenističko doba. To se može zamijetiti već kod C. Patscha,[144] a nešto opširnije, iako puno kasnije, i kod N. Cambija.[145] U tom smislu situaciju nisu znatnije promijenili niti novi nalazi otkriveni tijekom istraživanja prostora Augusteuma u Naroni, premda ih neki autori prihvaćaju.[146] Na takve argumente reagira M. Katić ističući: „[…] čini se da ovdje ne možemo govoriti o ostacima emporija, niti o helenizmu, već prije o vremenu rimske ekspanzije u Ilirik.“[147]

Helenistički materijal u neznatnom obimu otkriven je u Naroni, dok je samo u tragovima potvrđen u njezinom neposrednom okruženju. Neki lokaliteta ipak nešto određenije govori o životu aktivnom na ovom prostoru od vremena prapovijesti do helenizma, a i kasnije. U tom kontekstu skrenula bih pozornost na gradine koje do sada u tom smislu nisu bile prepoznate. Takva je Gradina na Lukavcu – Masline u Desnama – nedaleko od Narone,[148] također lokalitet Dubine Doljani neposredno uz međudržavni granični prijelaz kod Metkovića. (T. IV: 1, 3) U ovom slučaju radi se o istaknutom gradinskom naselju, tik uz lijevu obalu rijeke Neretve, udaljeno tek nekoliko kilometra od antičke Narone. Tijekom zaštitnih arheoloških radova provedenih 2010. g. otkriveni su ostaci arhitekture većeg antičkog objekta te raznolik arheološki materijal koji se u značajnoj mjeri može atribuirati u helenističko doba.[149]

Na ovom prostoru pozornost na sebe skreće i jezero Desilo, (T. V: 1-3). podvodni lokalitet s bogatim nalazima amfora i drugog arheološkog materijala iz vremena zadnjih stoljeća prije krista. Nalazi iz jezera, luka i naselje formirano uz njega, prapovijesna nekropola i gradina u neposrednoj blizini ukazuju na značaj ovog prostora tijekom posljednjih stoljeća stare ere.[150] U tom kontekstu značajna je i gradina Kolojanj iznad Hutovog blata podignuta na 486 m nadmorske visine. (T. VI: 1-3) Osim što dominira deltom Neretve i okolnim područjem, njezin strateški položaj dopušta kontrolu mora prema Pelješcu, Korčuli i Hvaru, prostora Hutova blata, potez prema Ošanićima, dolinu rijeke Trebižata te plovni put rijekom Krupom do emporija u Naronu. U prilog tomu je i reljef Dioskura iz Dračeva, uklesan u stijeni na ušću

[144] PATSCH 1996, 15-117.
[145] CAMBI 1988, 39-40.
[146] MARIN 2002, 420-421.
[147] KATIĆ 2009, 27, 28.
[148] PATSCH 1906, 374-378; JURIĆ 1980, 105-126; KIRIGIN 1980, 169-172; MARIJAN 2001, 95-98; ŠILJEG 203, 267-272; VASILJ 2007, 147-150.
[149] VASILJ 2012, 125-127; MILIĆEVIĆ-CAPEK 2004, 219-222.
[150] VASILJ 2007, 147-150.

rijeke Krupe u Neretvu. (T. IV: 2) Na izravan način potvrđuje važnost vodenih i kopnenih prometnica na tom prostoru vrlo aktivnih u tom periodu.[151] Rubni dio delte, sjeverno uz lijevu

Slika 2. Gradina Kolojanja. Pogled prema delti Neretve, Pelješcu i Hvaru. (Foto, S. Vasilj)

obalu rijeke Neretve s južnim dijelom Hutova blata, zadnjih stoljeća prije Krista iznimno je urbaniziran kraj koji je vodenim tokovima Neretve i Krupe bio dobro povezan s plovnom zonom Hutova blata do Sjekosa,[152] Desila, a vjerojatno i dalje do Svitave,[153] krajnje točke te danas velike vodene mase poznate i kao Svitavsko jezero.

Sjeverni dio Hutova blata, za razliku od onog južnog, manje je poznat, vjerojatno zbog nedovoljne istraženosti tih prostora. Česte priče o kamenim konstrukcijama koje se, po pričanjima ribara, naziru u vodama jezera, posebno Škrke, provjerene su 2008. g. Potvrdilo ih je manje podvodno rekognosciranje na zapadnoj strani jezera.[154] Mulj i podvodno raslinje s još uvijek u vodi dobro očuvanim hrastovim deblima – o hrastovim šumama je između ostalog pisao C. Patsch[155] – nije dopustilo dublje uvide. Pritom se može naglasiti da je ovaj prostor u zoni triju rijeka – Neretve, Krupe i Trebižata – s otvorenom komunikacijom prema jugu, zapadu i istoku sigurno imao značajnu ulogu u ranoj antici. Između ostalog zbog rano

[151] PAŠKVALIN 1974, 53-61.
[152] AL 1988, T. 3, 25.21. str. 321.
[153] UDŽENIJA 1991, 8-10.
[154] RADIĆ ROSSI 2008 (Elaborat o podvodnom rekognosciranju jezera Desila i Škrke u Hutovu blatu).
[155] PATSCH 1922, 6, 15.

uspostavljenih veza s gečkim svijetom krajevi u dolini Neretve prve kontakte s Grcima uspostavljaju već tijekom starijeg željeznog doba od kraja 7. st. pr. Kr.[156] Izgleda da su prioritet kopnene veze iako su oni pomorski, u vrijeme kada Grci koloniziraju Sredozemlje, bili perspektivniji.[157] Kulturološka slika se znatnije počinje mijenjati od 6., posebno 5. st. pr. Kr. kada je s kontinentalnom Grčkom aktivno više pravaca – preko jugoistočne Albanije i Ohrida, dolinom Drima[158] ili još ranije potvrđenom komunikacijom dolinom Vardara prema Pomoravlju. M. Parović–Pešikan je posebno preferirala upravo taj pravac iako su pomorske veze, preko trgovišta u Naronu, već bile aktualne.[159] U funkciji je bila i komunikacija paralelna s istočnojadranskom obalom – smjera zapadna Grčka – Epir, u rimsko vrijeme čuvena *Via Egnatia*.[160] Možda, na te rane veze s grčkim krajevima ukazuje skulptura Herakla pronađena na području Trebinja.[161] (T. VII: 3)

Što se veze uspostavljenih morem tiče, bit će uspostavljene na potezu južna Italija – Makedonija – jug Jadrana kada se osnivaju prve kolonije. Na Krfu eubejska, a zatim korintska Korkira; Korint i Korkira zajedno osnivaju Epidamno 627. g. pr. Kr., a Korint Apoloniju oko 600.[162] Na sjevernom Jadranu dosta rano osnovane su dvije kolonije, Adrija i Spina, na mjestu gdje je, na toj krajnjoj točki sjevernog Jadrana, završavao stari jantarni put aktualan još od brončanog doba.[163] S tih područja su preko njih svoju robu plasirale etruščanske radionice.[164] S tim ranim etruščanskim importom vežu se skulpture iz Sovića - Goranaci kod Mostara.[165] (T. VII: 1, 2)

Na srednjem Jadranu prvu koloniju, još uvijek neubiciranu, na Korčuli osnivaju Kniđani s Korkiranima, pretpostavlja se u 5. st. pr. Kr. – danas poznatu kao Crna Korkira (*Κόρκυρα ἡ*

---

[156] MARIJAN 2000, 73. Prema klasifikaciji B. Marijana radi se o trećoj fazi kulture željeznog doba na južnojadranskom području. Prvi nagovještaj grčkih utjecaja bio je import apulske keramike registriran na Gradini Prenj kod Stoca.
[157] MILIĆEVIĆ BRADAČ 2010, 41-51; RADIĆ ROSSI 2010, 93. Najranije informacije o plovnim pothvatima na Jadranu vežu se već za prva stoljeća prošlog milenija za aktivnosti tada dviju pomorskih sila – Roda i Fokeje. One su uz Eritreju tehničkim inovacijama, povećavajući gabarite, dužinu, dubinu i broj veslačkih mjesta, svoje brodove osuvremenili i učinili pogodnijim za duža putovanja.
[158] PAPAZOGLU 1969, 148.
[159] PAROVIĆ-PEŠIKAN 1960, 42-43; VASIĆ 1982, 19-20.
[160] CABANES 2002, 115;
[161] GRBIĆ 1958, 8. Skulptura se nalazila u Narodnom muzeju u Beogradu. U međuvremenu je nestala.
[162] MILIĆEVIĆ BRADAČ 2010, 51.
[163] PALAVESTRA 2006, 34-38, 60-68.
[164] ČAČE, KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010, 64.
[165] AL 1988, Tom 1: 19,05; VEGO 1954, 175-177, T. 1: 1-4; KRISELEIT 1988, u Welt der Etrusker, 202-203 sl. B 8,20 str. 206, B 8,25, str. 208.

Μέλαινα).[166] Na Korčuli tada egzistira niz značajnih gradinskih lokaliteta, npr. Kopila i Stine, koji su pripadali snažnim autohtonim zajednicama aktivno povezanim s Grcima. S obzirom na položaj otoka i njegov značaj, na prvom mjestu zbog važnih plovnih putovi na tom dijelu srednjeg Jadrana, (Korčulanski i Pelješki kanal), uloga im je bilo osigurati ih i držati otvorenim prema trgovištu u delti Neretve.[167]

Ostali grčki gradovi na srednjem Jadranu osnivaju se u okviru strategije Dionizija Starijeg, sirakuškog tiranina koji je nastojao uspostaviti nove trgovačke pravce prema sjeveru (431./430. – 367. g. pr. Kr.).[168] Nakon što na Visu, za svoju flotu zauzima izvanredno pogodnu luku, početkom 4. st. pr. Kr. stvara vojnu bazu Isu (*Ισσα*). Pritom će se domaće stanovništvo povući na veliko gradinsko naselje na južnoj strani otoka – gradinu Talež odakle će kasnije ilirski dinast Jonije zavladati ne samo Isom već i susjednim grčkim gradovima. Isa, ključna točka Dionizijeva imperija na srednjem Jadranu, neosporno sudjeluje pri osnivanju Farosa, a vjerojatno i Herakleje. Povijesni izvori potvrđuju da Paranima pri utemeljenju njihova grada od isejskog eparha pristiže pomoć tijekom sukoba s ilirskim stanovništvom.[169]

Drugu grčku koloniju Faros, smještenu u dubokom zaljevu pored najvećeg plodnog polja na otoku Hvaru, osnivaju Parani iz Egejskog mora 384./383. g. pr. Kr. (*Φάρος*).[170] Pritom je domaće stanovništvo s tog položaja protjerano na gradinsko naselje – „utvrdu koja je bila silno nepristupačna“ (*Diod, 13, 4-5*). Prestankom sirakuške vojne zaštite, nakon smrti Dionizija Starijeg, ilirski dinasti postupno preuzimaju vlast nad grčkim gradovima. O tome svjedoči bogat numizmatički materijal - prekovi faroskog novca i na njima prikazi portreta pojedinih prvaka ilirskih zajednica, npr. Baleja.[171] Faros, vjerojatno zbog svog značaja, u vrijeme najmoćnijeg ilirskog vladara Agrona dobiva svoje posade i namjesnika Demetrija Farskog te ulazi u Ilirsko Kraljevstvo.[172]

Za razliku od Farosa, Isa se, vođena svojim interesima, postupno širi prema kopnu osnivanjem subkolonija, pa tako u 3. st. pr. Kr. s prvacima ilirskih zajednica dogovara utemeljenje grada Lumbarde na Korčuli o čemu svjedoči glasovita lumbardska psefizma.

---

[166] LISIČAR 1951, 35-49, 66-77; NIKOLANCI 1989, 81-98; KUNTIĆ-MAKVIĆ 2000/2001, 169-181; KIRIGIN 2010, 113-117;
[167] RADIĆ, BORZIĆ 2017, 303-325.
[168] NOVAK 1940, 111-128; JELIČIĆ-RADONIĆ, KATIĆ 2015.
[169] JELIČIĆ-RADONIĆ/KATIĆ 2015, 12.
[170] ZANINOVIĆ 1990, 102-111; JELIČIĆ-RADONIĆ 1995, 56-114; JELIČIĆ-RADONIĆ 2010, 125-130.
[171] JELIČIĆ-RADONIĆ, GÖRICKE-LUKIĆ, MIRNIK 2017, 28-32.
[172] JELIČIĆ-RADONIĆ, KATIĆ 2015, 11-24, 33-156.

Slične kolonije ostvaruje na obali – Tragurion (*Τραγούριον*), danas Trogir (*Strab. VII, 5, 5*), novootkriveno naselje u Resniku, Epetij (*Επέτιον*) (Stobreč), a vjerojatno i emporij Salon (Solin). U tom kontekstu može se promatrati i Diomedovo svetište - *promunturium Diomedis* na rtu Ploči.[173] Navedene kolonije na području srednjeg Jadrana predstavljale su respektabilna gospodarska središta s razvijenim poljodjelstvom i obrtničkim djelatnostima što je doprinijelo uspostavljanju trgovačkih odnosa sa susjednim teritorijima na obali i u zaleđu. Za prosperitet koji je uslijedio, iako ga je u svim segmentima teško definirati, sigurno su zaslužni kontakti s lokalnim zajednicama. Svoju gospodarsku moć Isa je zasnivala na brodogradnji, trgovini, različitim obrtima, ribarstvu i poljodjelstvu. Posebno je bila čuvena po uzgoju vinove loze i proizvodnji vina. Kvalitetna viška vina bila su na glasu diljem antičkog svijeta. Sačuvano je svjedočanstvo Agatarhid s Knida koji je ispred svih tada poznatih vina prvenstvo dao upravo viškom.[174]

U tokvim okolnostima u dolinu Neretve stizala je različita - posebno proizvodi keramičarskih radionica – lokalna *Gnathia* keramika, sive kanelirane posude; grčko-italske amfore, amfore tipa *Lamboglia 2,* koje su se, prema rezultatima novih istraživanja, proizvodile upravo i na Isi Dressel 6A. Osim na Gradini u Ošanićima, pronađene su i na drugim lokalitetima: Maloj Gradini – Grohoti iznad Čapljine, Konštici – Kolačinki kod Stoca, Jelana gomili u Blizancima kod Čitluka, Kičinu iznad Bune kod Mostara, Sjekosama, Doljanima i jezeru Desilu u Hutovu blatu.[175]

Sigurno je, u tom segmentu, bio značajan i doprinos Farosa. Premda, poput Ise nije ušao u proces osnivanja vlastitih kolonija, neosporno se radi o polisu koji je značajan trag ostavio kroz kontakte s autohtonim zajednicama, kako s onima na obali tako i onima u unutrašnjosti. Osim što je utjecao na graditeljstvo,[176] niz njegovih proizvoda se našao na gradinama u dolini Neretve. To se, prije svega, odnosi na amfore tipa *Faros 2* za sada registrirane na Gradini u Ošanićima.[177] Osim amfora koje istovremeno potvrđuju i trgovinu vinom, Faros je tom tržištu

[173] ČARGO 2010, 8; KIRIGIN 1996, 63-66; KIRIGIN 2004, 141-150; KOVAČIĆ 2010, 139-141; KIRIGIN 2010,142-143; KIRIGIN 2010,144-145; BRUSIĆ 2000, 147; ŠEŠELJ 2010, 110-111.
[174] ČARGO 2010, 11-12. Agatarhid je inače bio voditelj znamenite aleksandrijske knjižnice u 2. st. pr. Kr.
[175] KIRIGIN 2005, 11, 12. Računa se da je Isa zadnjih stoljeća pr. Kr. bila u stanju proizvesti oko dva milijuna litara vina godišnje za što su trebali ogromni skladišni prostori ili, ako se radilo o transportu, oko 80 000 amfora za što je trebala čitava trgovačka flota.
[176] JELIČIĆ - RADONIĆ 2010, 152. Far je, poznato, bio urbaniziran grad po načelu proporcija i brojeva, pitagorejsko-hipodamskim shvaćanjima.
[177] KATIĆ 1999-2000, 49-54. T. I.

mogao ponuditi i drugu robu – različite keramičarske proizvode pronađene tijekom arheoloških istraživanja ili, što je sada teško provjeriti, tada posebno traženu vunenu tkaninu

grimizne boje.[178] Radi se o proizvodu do kog se dolazilo kroz zahtjevan proces proizvodnje koji su Farani izgleda dobro svladali i uspješno plasirali na tržište. Iz tih razloga razmjena s Farosom nije bila zanemariva. Da je Faros robu nudio, a sigurno određenu i kupovao, svjedoče njegovi novci registrirani na Ošanićima.[179]

Grčke kolonije na Jadranu su svojim aktivnostima dio svojih tradicija, tijekom helenizma, neosporno prenijele na otoke, obalu i ilirsku unutrašnjost.[180] Pritom se iskazala rijeka Naron i uz njezine obale narod Daorsa čija se uloga pri trgovačkom posredništvu očitovala prihvaćanjem novih civilizacijskih tekovina.

2. GRADINSKA UTVRĐENJA

Na čitavom prostoru doline Neretve i njezinih pritoka, posebno Trebižata prema Ljubuškom i Bregave prema dubravskoj visoravni i Stocu, vidljiv je niz gradinskih lokaliteta. Gradina se, kao tradicionalni oblik naselja, naslijeđen preko željeznog doba zadržala sve do zadnjih stoljeća stare ere.[181] U pravilu dominantne u prostoru, različitih oblika, najčešće kružnog, eliptičnog i rjeđe pravokutnog, podizane su na istaknutim, prirodno zaštićenim manjim (Sl. 3) uzvišenjima. Ovakav, može se reći, mudar izbor pogodnog mjesta osiguravao je pristup gradini, osiguravao opskrbu, ali istovremeno, zbog potrba opće sigurnosti, nametnuo potrebu zaštitom i obranom životnoga prostora.[182] Gradine su u pravilu štitili bedemi najčešće kameni građeni u suhozidu, u nekim slučajevima s palisadama na njihovim vrhovima.[183] Jedna od karakteristika su i različite dispozicije ulaznih prostora što je od slučaja do slučaja bilo uvjetovano njihovom namjenom i načinom na koji egzistiraju ovisno o tome radi li se o stalno ili privremeno naseljenom prostoru (zbijegu ili osmatračnici). Definiranje njihovog karaktera važan je segment pri istraživanju ovih objekata, bilo da se radi o gradinama s odlikama društveno-upravnog središta, za što je izrazit primjer Gradina na Ošanićima, bilo da se radi o

[178] KATIĆ 2009, 30.
[179] MARIĆ 1972-1973, 247.
[180] ČAČE 1993-1994, 33-54.
[181] A L 1988, Tom 1, 116-117.
[182] BASLER 1954, 87-98.
[183] CAMBI 2010, 30.

središtima manjih i većih zajednica ili o nekoj drugoj, moguće kultnoj ili gospodarskoj namjeni.[184]

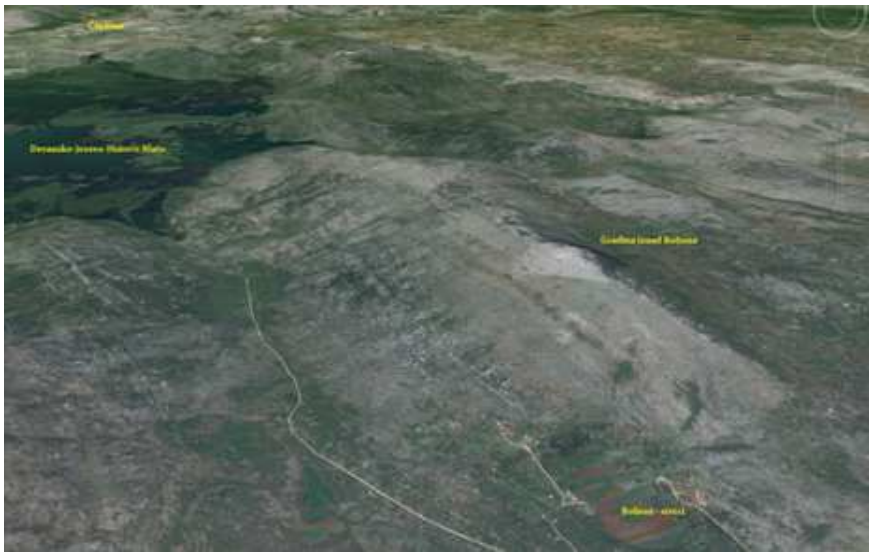

Slika 3. Gradina iznad Boljuna u zaleđu Neuma

Unatoč velikom broju ovih lokaliteta, registriranih na području čitave doline rijeke Neretve, ipak o njima ne raspolažemo s dovoljno informacija. Razlog je njihova neistraženost. U tom smislu na terenu se nešto nastojalo postići akcijom rekognosciranja gradinskih lokaliteta na općinskim područjima Čitluka, Ljubuškog, Širokog Brijega, Gruda i Posušja[185] te istraživanjem gradina na području Općine Neum.[186] Do sličnih rezultata došlo se i na području Općine Trebinje.[187]

Tom prigodom evidentirano je 47 gradinskih lokaliteta. (Karta, 4.) Tek okvirno bi se moglo reći da su 23 bila naseljena tijekom brončanog i željeznog doba, dok se samo za rijetke pretpostavlja da su bile trajnije naseljene: Gradina na Ošanićima, Kičin[188] i Ograđ kod Hodbine u Mostaru.[189] Pritom se nije izravnije očitovalo podrazumijeva li to i period mlađeg željeznog doba, odnosno razdoblje helenizma, što je u ovom kontekstu važno istaknuti. U ovoj kategoriji našle su se gradine Zvonigrad u Gornjem Pologu kod Mostara Martinovića

[184] AL 1988, Tom 1, 82-84.
[185] Z. MARIĆ 1975, 103-111. Rezultati rekognosciranja Centara za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Z. Marić i B. Govedarica).
[186] PUDARIĆ 1988; S. VASILJ, 1995, 119-140.
[187] AL 1988, Tom 3, regija 4.
[188] RADIMSKY 1894, 9.
[189] RADIMSKY, 1894, 16.

(Dubac) gomila u Hodovu, Gradina Prenj kod Stoca i Mala Gradina iznad, Čapljine, koje su tada bile aktivne kao stalna ili bar povremena boravišta.

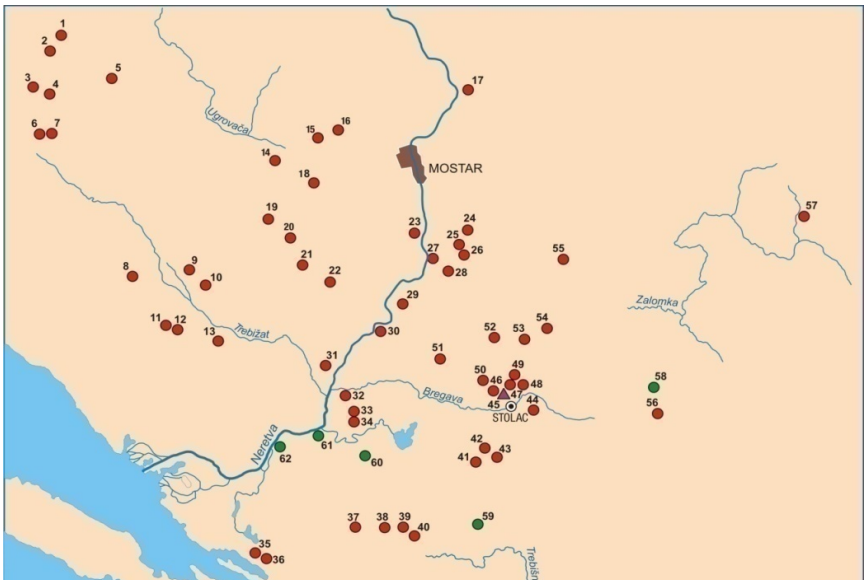

Katra 4. Prapovijesna i protopovijesna utvrđenja na području Daorsa Prema Z. Marić 1975[190]

1. Gradina Radovan, Posušje
2. Gradina kod Osoja, Posušje
3. Pit kod Gorice, Grude
4. Gradina kod Donjih Sovića, Grude
5. Gradac, Posušje
6. Gradina kod Drinovaca, Vrcani, Grude
7. Gradina kod Drinovaca, Sebišna, Grude
8. Gradčine, Orahovlje, Ljubuški
9. Gradina, Donji Proboj, Ljubuški
10. Gradina, Donji Radišići, Ljubuški
11. Radalj, Crveni Grm, Ljubuški
12. Otunj glavica, Crveni Grm, Ljubuški
13. Gradina, Hardomilje , Ljubuški
14. Orozova gomila, Uzarići, Široki Brijeg
15. Maruškina gomila, Dobrić, Široki Brijeg
16. Zvonigrad, Gornji Polog, Mostar
17. Gradina Ćućurak, Potoci, Mostar
18. Gradina, Biograci, Široki Brijeg
19. Krstina, Hamzići, Čitluk
20. Mali Ograđenik, Čitluk
21. Služanjska gomila, Služanj, Mostar
22. Gradac, Krehin Gradac, Čitluk
23. Gradina, Bačevići, Mostar
24. Križ, Dračevica, Mostar
5. Kičin, ušće Bunice u Bunu, Mostar
26. Gradina, Malo Polje (Krč mahala) Mostar
27. Mala Gradina, ušće Bune u Neretvu, Mostar
28. Ograđ, Hodbina, Mostar
29. Gomilica, Pijesci, Mostar
30. Gradina, Bivolje Brdo, Čapljina
31. Mala gradina, Čapljina
32. Gradina, Klepci, Čapljina
33. Mala gradina, Gnjilište, Čapljina
34. Velika gradina, Gnjilište, Čapljina
35. Đurđeva glavica, Brestica, Čapljina
36. Gradina, Radež, Čapljina
37. Gradina, Broćanac, Neum
38. Kapina, Prapratnica, Neum
39. Gradina, Hutovo, Neum
40. Gradina, Hutovo – Raševići, Neum
41. Gradina, Boljuni, Stolac
42. Ograde, Burmazi, Stolac
43. Crkvina, Burmazi, Stolac
44. Vrsnik, Stolac
45. Gradina, Ošanići, Stolac
46. Konštića Poplat, Stolac
47. Gradina, Hrgud, Stolac
48. Gradac, Hrgud, Stolac
49. Gradina, Hrgud, Stolac
50. Ilijina Glavica, Borojevići, Stolac
51. Gradina, Mali Crnići - Jasoč, Stolac
52. Martinovića (Dubac) gomila, Hodovo, Stolac
53. Gradina, Ljubljanica (Brštanik) Stolac
54. Koštungrad, Dabrica, Stolac
55. Gradina, Rabina, Nevesinje
56. Zagrad, Suzona, Stolac
57. Grčki grad, Slivlja, Nevesinje
58. Straževica, Berkovići
59. Hrasno, Neum
60. Gradina, Kolojanj, Neum
61, Dračevo, Čapljina
62. Gradina, Doljani

[190] (Gradinski lokaliteti od br. 60 – 62 registrirani su tijekom istraživanja u okviru ovoga rada)

Popis registriranih gradinskih lokaliteta nije potpun.[191] Neki lokaliteti su, stjecajem okolnosti, izostavljeni i svakako ih je zbog njihovog značaja potrebno dodati kao što je slučaj s Velikm i Malom gradinom u Trebinji kod Ravnog s vrlo izraženim obrambenim bedemima,[192] te niz gradina u zoni rijeke Trebišnjice prema prostorima istočne Hercegovine.

Na tom području izdvajaju se gradine s prepoznatljivim elemntima megalitskih bedemima vidljivi na gradini u Donjim Kočilima[193] i gradini u Slivnici na Timoru kod Trebinja (dužine 50 x 40 m i sačuvane visine od 1,50 m) s fragmentima prapovijesne i helenističke keramike.[194] Jedna od njih je i gradina Val kod Bileće[195] manjeg obima, ali povoljnog položaja, što sugerira da se moglo raditi o osmatračnici. Tu je pronađeno dosta prapovijesne keramike i fragmenata amfora. Veća gradina je u Krtinju kod Ljubinja sa sačuvanim bedemom od čak 330 m dužine, oko 6 m širine i do 8 m visine, ojačan s četiri masivne kule s vanjske strane. Unutar bedema su ostaci velike kamene gomile, bastiona promjera 30 m i visine do 10 m.[196]

Unatoč nastojanjima za samo mali broj Gradina moglo se pretpostaviti da pripadaju ili su mogle biti u funkciji tijekom helenističkog razdoblja. Stoga će se pozornost usmjeriti na one lokalitete koji u tom smislu mogu pružiti određene podatke prvenstveno na gradine s prostora Općine Stolac koji su nekad atribuirane daorskoj etničkoj zajednici.

---

[191] MARIĆ 1975, 103-111. Z. Marić je pod naslovom *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa* objavio popis i kartu gradinskih lokaliteta s područja Posušja, Gruda, Ljubuškog, Čitluka, Čapljine, Širokog Brijega, Mostara, Nevesinja, Stoca i zaleđa Neuma, tako da se većina gradina našla izvan teritorija koji se danas atribuiraju daorskima. Tradicionalno smještenim uz desnu obalu donjeg toka rijeke Neretve i stolačkog kraja, njima se još uvijek s dosta opreza pripisuju neki gradinski lokaliteti na desnoj obali Neretve ili u njezinoj neposrednoj blizini.
[192] AL 1988, Tom 3, 20.533, str. 195.
[193] AL 1988, Tom 3, 20.581, str. 197.
[194] AL 1988, Tom 3, 20.504, str. 193.
[195] AL 1988, Tom 3, 20.520, str. 194.
[196] BOJANOVSKI 1983, 24-28.

2. 1. GRADINE NA PODRUČJU OPĆINE STOLAC

Na prostoru Općine Stolac između brojnih gradinskih lokaliteta u smislu da su tijekom helenizma mogla biti u funkciji izdvajaju se: dvojna Gradina Prenj (poznata i kao Opličićka gradina), Martinovića (Dubac) gomila, Vrsnik, Ilijina Glavica i Straževica.

2. 1. 1. Martinovića (Dubac) gomila

Martinovića gomila,[197] poznata i kao Dubac gomila, nalazi se u Donjem Brštaniku uz lokalnu cestu Stolac – Masline – Hodovo – Martinovići. (T. VIII: 1-4) Smještena je na grebenu oko 200 m, iznad kanjona kroz koji povremeno tijekom jeseni, zime i proljeća teče potok zvani Ćetkova voda.

Ostaci gradine prepoznaju se na više mjesta, posebno na njezinoj prirodno manje zaštićenoj istočnoj i jugoistočnoj strani gdje su još uvijek vidljivi dijelovi bedema. Na pojedinim mjestima, što je slučaj i na sličnim lokalitetima, zbog urušenosti, ostaci bedema imaju izgled običnog kamenog nasipa širine 8-10 m. Kako se vidi, najveći dio sačuvanih bedema jednostavnije je strukture. Građeni su u suhozidu od većih, ali tek grubo obrađenih kamenih blokova. Osim njih, na istočnoj strani, na prostoru s kojeg je bio moguć pristup prostoru gradine vidljivi su ostaci megalitskog zida. Građen je s većim poligonalnim kamenim blokovima s lica grublje obrađenim. Različitih su veličina te ih je prilikom zidanja bilo potrebno popunjavati manjim umetcima. U određenoj mjeri vodilo se računa i o priljubnim površinama kako bi se međusobno bolje uklopili.

Na ovaj bedem nastavljao se drugi, sigurno i nešto mlađi, izgrađen od bolje obrađenih kamenih blokova od kojih su neki veličine do 1 m, s bunjasto urađenim licem. Za razliku od ovih bedema, niz padinu se u cik-cak liniji spušta zid rađen puno jednostavnijom tehnikom. Na njemu, vjerojatno zbog urušavanja, što je također uočljivo i na drugim zidovima ove gradine, nisu otkriveni ulazni prostori niti otvori ili prolazi koji bi usmjeravali prilaz unutarnjem prostoru gradine. O tome bi svakako pri budućim istraživanjima trebalo voditi računa.

[197]AL 1988, Tom 3, 20.364, str. 186.; MARIĆ 1975, 105, 108, 109, T.III, 1-2; BOJANOVSKI 1978,78; MARIJAN, 1999, 80-82; MARIJAN 2011, 37.

Dužina ovog bedema je znatna i dok se mjeri od 160 do 200 m, visinu je teže odrediti. Iako znatno varira, na pojedinim se mjestima je do 3 m visok što sigurno ne odgovara visini iz vremena izgradnje na što uostalom ukazuju velike količine urušenog kamena. Slična situacija je i s njegovom širinom za koju je tek na nekim mjestima moguće ustanoviti da iznosi oko 3,5 m. Problem je također definirati moguće ostatke nekih objekata unutar njezinog parametra. Što se gomile na vrhu ove gradine tiče, unatoč nastojanjima na njoj nije bilo moguće prepoznati neke arhitektonske ostatke.[198] Danas se tu, kako je već naglašeno, nalazi obična gomila kamena izduženog oblika 70 m dužine, 20 m širne i 8 m visine bez potpornih zidova uslijed čega se u pravcu jugoistoka urušila prema 100 m dubokom kanjonu spomenutog potoka.

Ono što se sa sigurnošću za Martinovića gomilu može reći jest to da je njezin fortifikacijski sustav jednim dijelom nastao pod utjecajem grčko-helenističke graditeljske tradicije zbog čega se okvirno, kao i druge objekte toga tipa, može datirati od kraja 4. st. pr. Kr.[199] Osim okvirnih, zbog nedostatka sustavnih istraživanja, drugo datiranje nije moguće ponuditi. To vrijedi i za pokretni arheološki materijal. Naime, površina cijelog lokaliteta, posebno uz bedeme kao i na padinama na kojima su, kako se može pretpostaviti, bili smješteni stambeni objekti, prekrivena je fragmentima, najčešće prapovijesne, ali i mlađe, na kolu rađene keramike. Fragmenti amfora nisu registrirani iako su na sličnim lokalitetima česti. Pored keramičkog materijala nisu rijetki ni metalni nalazi. Najčešće je to nakit i oružje rađeno u bronci ili željezu. Da se na ovom lokalitetu nalazio i helenistički materijal, dokaz je pronađena gema. Prema ovim informacijama, kao i prema svemu što se pri prethodnom opisu ostataka arhitekture dalo uočiti, za Martinovića (Dubac) gomilu, bar za sada, možemo reći da se kontinuirano razvijala od brončanog doba do sredine posljednjeg stoljeća prije Krista, kada je, kao i većina srodnih naselja, stradala pri invaziji Delmata na prostore Daorsa.

2. 1. 2. Gradina Prenj (Opličićka gradina)

Gradina Prenj zapravo je impozantan gradinski kompleks. Radi se o dvojnoj gradini podijeljene prirodnim usjekom, zapadno od Stoca, između naselja Prenj i Opličići.[200] Smještena je uz rub prostrane dubravske visoravni na pogodnom mjestu koje je istovremeno

[198] MARIJAN 2011, 37.
[199] MARIJAN 1999, 80-81. B. Marijan ovu gradinu datira od kraja 4. st. pr. Kr.
[200] AL 1988, Tom 3, 20.395, str. 188; MARIJAN 1989, 61-71.

garantiralo sigurnost, ali i omogućavalo kontrolu većeg dijela doline rijeke Bregave.[201]Zbog takvog položaja Gradina Prenj je imala ulogu jednog od značajnijih naselja plemenske zajednice Daorsa tijekom zadnjih stoljeća prije Krista.

Slika 4. Gradina Prenj

Takav status potvrđuje obrambeni sustav, niz bedema koji su osiguravali ovaj kompleksan naseobinski prostor. Sastoji se od niza složenih konstrukcija obrambenih zidova. Posebno su zahtjevno izvedeni bedemi na istočnoj strani gdje se spuštao strminom niz padinu prema rijeci. Na toj strani nalazio se centralni ulaz u naselje o čemu svjedoče na njemu vidljiva veća oštećenja.

U ovom slučaju nije se, kao na nedalekim Ošanićima ili Martinovića gomili, radilo o megalitskom bedemu. To ukazuje da je ova zajednica tijekom helenističkog doba zadržala svoj stari prapovijesni bedem. Bedem je, posebno na nekim padinskim dijelovima, prema dolini Bregave, bio ojačan nizom potpornih i cik-cak zidova – moguće grudobrana s polukružnim graditeljskim rješenjima koji do sada na drugim – srodnim lokalitetima nisu registrirani.[202]

U funkciji zaštite bile su i dvije velike kamene gomile vidljive na najvišim točkama obiju gradina. Njihov dominantan položaj zajednici nije osiguravao samo važne izviđačke punktove, nego, prema B. Marijanu, u slučaju potrebe i posljednju liniju obrane, iako određenoj mjeri nije isključena ni njihova kultna uloga. Osim njih na više mjesta se nalaze

[201] MARIJAN 1989, 74; MARIJAN 1999, 61-69.
[202] MARIJAN 1999, 81-82.

ostaci stambenih objekata što na terenu potvrđuje pronađen zanimljiv arheološki materijal, prvenstveno keramički, prapovijesni i helenistički.[203]

2. 1. 3. Gradina Vrsnik

Među gradinskim lokalitetima, s površinom od 7,8 ha, istaknutim položajem 464 m visoko iznad stolačke ravnice s ukupno 2510 m dužine bedema i ostacima arhitekture ističe se gradina Vrsnik.[204] (T. IX: 1) Nalazi se na istoimenom brdu između danas naseljenih mjesta Bitunje i Gornjih Poplata, iznad prirodne komunikacije koja spaja stolački i ljubinjski kraj. Prostorom gradine površine skoro 8 ha dominira, na samom vrhu sačuvana, impozantna kamena gomila s 25 m promjera i prosječnom visinom od 6 do 7 m i uz nju građevina kružnog tlocrta. Kontrolirala je širok prostor kuda je u prapovijesti preko Ljubinjskog i Popova polja dalje prema istoku vodio važan putni pravac prema plerejskim područjima (Bileći i Trebinju).

O kakvom se gradinskom lokalitetu radi između ostalog svjedoči podatak da je vanjski bedem definirao prostor dužine oko 370 m i širine 270 m. Od središnje gomile, u ovom slučaju očito akropole, u smjeru sjeveroistoka raspoređena su tri eliptična suhozidna bedema: vanjski zatvara prostor promjera 42 m, dok najmanji, unutarnji, zatvara prostor veličine 28 m. Između prvog i srednjeg bedema na jugozapadnoj strani gradine nalazi se još jedan manji zid nejasne namjene. Sačuvana širina zidova, s obzirom na njihovu neuobičajenu širinu, varira od 3 do 5m.

Osim dojmljive fortifikacijske arhitekture, na ovom lokalitetu nije, što je poseban kuriozitet, otkriven arheološki materijal, čak niti u tragovima, kako bi bar približno bilo moguće odredit vrijeme ili karakter. V. Radimsky koji je prvi obišao ovaj lokalitete dao je tek nagovijestiti da se možda radi o nekom kultnom objektu. Istovremeno to ne isključuje mogućnost da je ova gradina mogla biti aktivna i u vrijeme helenizma kako zbog svog položaja tako i veličine i značaja u prostoru.

[203] MARIJAN 1989, T. I-II.
[204] RADIMSKY 1890, 292-295.

2. 1. 4. Gradina Ilijina Glavica

Jedan od brojnih gradinskih lokaliteta na području Općine Stolac je i gradina Ilijina Glavica.[205] Nalazi se na visoravni zapadno od sela Plješivac na isturenom grebenu izdignutom 80-100 m iznad lokalne ceste Čapljina – Rivine – Plješivac. Radi se o nevelikom gradinskom prostoru oko 90 m dužine i 50-60 m širine. Na vrhu gradine zamjetni su ostaci zidova nekog objekta očuvani do 1,5 m visine s tragom grublje žbuke. Na jugoistočnoj strani lokaliteta sačuvani su bedemi građeni u suhozidu od manjih kamenih blokova, sa znatnim intervencijama na jugozapadnoj i zapadnoj strani, očito naknadno rađene. Na to ukazuje širina zida oko 0,70 m i kameni blokovi povezivani žbukom. Arheološki materijal s ove gradine je raznovrsniji. Osim prapovijesne keramike pronađeni su fragmenti tegula, imbreksa i amfora što ukazuje na kontinuirani razvoj ove gradine od prapovijesti pa vjerojatno do perioda rimske dominacije.[206]

2. 1. 5. Gradina Straževica

Kao što je gradina Ćućurak iznad Bijelog polja sjeverno od Mostara osiguravala sjeverne granice teritorija Daorsa prema gornjoj Neretvi, gradina Straževica,[207] (T. IX: 3) smještena nedaleko od sela Dragaljevo (Općina Berkovići), na platou visoko iznad Dabarskog polja, štitila je graničnu zonu prema Visokoj Hercegovini, točnije planinski pojas prema nevesinjskom kraju. Takav je položaj omogućavao s ove gradine nadzirati i pod kontrolom imati široki prostor istočne Hercegovine otvoren prema Fatničkom polju, graničnoj zoni Daorsa prema susjednim Glindicionima prema sjeveru.

Čini se da je ipak njezina osnovna uloga bila stražariti uz prapovijesni transhumni put.[208] To je stara stočarska komunikacija kojom su se od Dabarskog polja preko Trusine i Zovog Dola u Nevesinjskom polju, od nezapamćenih ilirskih vremenau ljetnom periodu, kretala stada stočara donje Hercegovine do bogatih planinskih pašnjaka na sjeveru.[209] Radi se o gradini s istaknutom, velikom, u krajoliku vrlo prepoznatljivom kamenom gomilom (bastionom) promjera 40 m i 20 m visine s ostacima masivnih zidova rađenih u suhozidu s velikim grubo

[205] AL, Tom 3, 20.270, str. 182.
[206] MARIĆ 1975, 103, fn. 3. Karta 1, br. 50; BOJANOVSKI 1973, 148.
[207] AL 1988, Tom 3, 20.487, str. 192.
[208] BENAC 2012, 44. Ovu gradinu A. Benac vidi kao kultni objekt.
[209] BOJANOVSKI 1978, 62.

obrađenim kamenim blokovima. Posebnom je čini rijetka pojava na gradinskim lokalitetima ovog kraškog, vodom siromašnog podneblja – izdašno vrelo na samom vrhu neposredno uz bedem ispod gomile. O ovom se vrelu posebno vodilo računa o čemu svjedoče u živu stijenu uklesane stepenice koje su se spuštale do njega.

2. 2. GRADINE NA PODRUČJU OPĆINE NEUM

Više gradinskih lokaliteta registrirano je u Općini Neum koja pokriva područje – zaleđe Malog ili Stonskog mora te rubni dio Popova polja. Na tom terenu je registrirano oko 80 prapovijesnih gradina ioko 400 tumula. U tako statistički bogatom fundusu nalaze se i lokaliteti koji mogu pružiti informacije važne za temu ovog rada. Među njima se zbog svoga strateškog položaja izdvajaju gradine s područja Hutova. (Karta 5.)

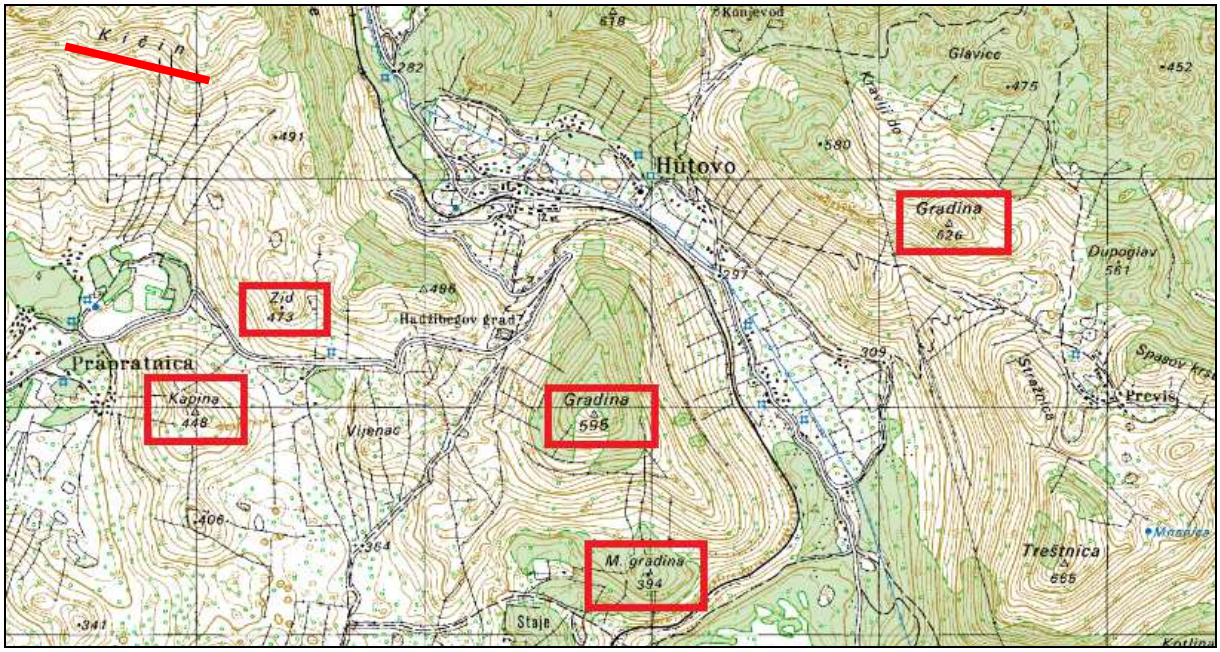

Karta 5. Gradine na prostoru Hutova - Općina Neum (S. Musa)

2. 2. 1. Gradina Trovrh

Gradina Trovrh[210] se nalazi oko 4 km sjeveroistočno od sela Glumine na izuzetnom strateškom položaju koji je osiguravao putni pravac prema Popovu polju. Vidljivi su ostaci kamenog bedema u suhozidu koji ju je štitio sa sjeverne, južne i istočne strane.

Unutar gradine prostor je bio koncipiran na tri prepoznatljiva nivoa. Dva, donji i gornji, činili su zaravnjeni platoi veličine 55 x 37 m i 60 x 60 m. Između njih se zbog neravnog terena nalazio i treći koji ih je međusobno povezao u jedinstvenu cjelinu

Izvan ovih bedema na terasastim proširenjima južne padine pronađene su veće količine kućnog lijepa. Probna iskopavanja su ukazala da su na tim inače za gradnju pogodnim mjestima bili podignuti stambeni objekti s kamenom osnovom i vjerojatno drvenim gornjim konstrukcijama od kojih bi mogli potjecati ostaci kućnog lijepa. Drugih nalaza koji bi pružili više informacija o ovoj gradini nema. Razlog za to je vrlo plitak kulturni sloj koji je sa skromnim fragmentima keramike tek ukazao da je u funkciji bila još od ranog brončanog doba. To ne isključuje mogućnost da je zbog svog istaknutog položaja u funkciji mogla biti i u kasnijim periodima.

2. 2. 2. Basarića gradina

Ova gradina se nalazi samo[211] 300 metara dalje od već prikazane gradine Trovrh. Podignuta je na pogodnomi dominantnom položaju, vjerojatno zbog kontrole prirodnog prolaza od sela Hutovo prema Popovu polju s jedne i potez prema Neumu – izlaz na more s druge strane. Površina koju je zauzimala bila je dosta mala, ali je sačuvan bogat kulturni sloj što inače nije karakteristika gradina na ovim kraškim terenima. Prema obilju fragmenata keramike za Basarića gradinu može se reći da je trajala vrlo dugo, od ranog brončanog doba kada je, kako sugerira arheološki materijal, nastala, kroz razdoblja željeznog doba i antike do dolaska Rimljana.

[210] PUDARIĆ 1988 (elaborat); VASILJ 1994, 119-139.
[211] PUDARIĆ 1988. (Elaborat); VASILJ 1994, 124.

2. 2. 3. Previšića gradina

Previšića gradina[212] je smještena na samom vrhu brda koje se uzdiže visoko iznad sela Hutova. Zauzima takav položaj s kojeg je bilo moguće kontrolirati prolaz koji je iz smjera Čapljine vodio prema Popovu polju. Ako znamo koliko je bilo važno kontrolirati tu komunikaciju, onda je opravdano što i ova Gradina ide u red onih koje su za Daorse mogle biti od posebnog značaja. Radi se o gradini tzv. zatvorenog tipa jer je cijelom svojom površinom opasana kamenim bedemom. Bedem rađen u suhozidu dosta je devastiran.U nešto boljem stanju danas ga je moguće pratiti na sjeveroistočnoj i južnoj strani gradine. Unutar bedema, na mjestima pogodnim za gradnju, vidljivi su ostaci stambenih objekata. Probna istraživanja nisu dala više rezultata jer je kulturni sloj vrlo plitak. Vidljivi sufragmenti keramike karakteristični za ranije periode brončanog doba.

2. 2. 4. Prisjeka gradina

Prisjeka gradina se nalazi na izdvojenom vrhu između naselja Prapratnice i Hutova, na prostoru koji je inače poznat po velikom broju gradina i tumula koji cijelom kraju daju specifičan izgled.[213] Značajnom je čini položaj na prometnom križištu zbog kontrole putnih pravaca na ovom prostoru. Prostornu posebnost predstavlja pojava više manjih gradina međusobno povezanih kamenim bedemima što je potez Prapratnica – Hutovo sa sjevera učinilo jedinstvenim obrambenom sustavom. Bedemi su građeni u suhozidu s većim i manjim kamenim blokovima, ali takvih konstrukcija koje na određenim mjestima ukazuju na mogućnost postojanja palisada. To bi značilo da je većim dijelom obrambena konstrukcija bila ojačana i drvenim gredama. Na prisojnim stranama, iza bedema, nalazili su se platoi pogodni za stambene objekte.

Situacija na terenu ukazuje da se radi o impresivnom prapovijesnom naselju unutar kojeg je moguće prepoznati ostatke više od nekoliko stotina stambenih objekata rađenih po određenim urbanim pravilima, gotovo u nizovima koji izgledaju poput planiranih ulica. Na kamenim temeljima zidovi su građeni od drveta, točnije od debljeg pruća, oblijepljeni ilovačom. O tome svjedoče ostaci kućnog lijepa, u velikim količinama uočljivog na cijeloj površini ovog lokaliteta. Usto sačuvani temelji sugeriraju da se najčešće radi o građevinama kružne ili

[212] VASILJ 1994, 125.
[213] VASILJ 1994, 125.

pravokutne osnove s prepoznatljivim prostorijama u njihovoj unutrašnjosti. Nije isključeno da je među njima bilo i dvojnih kuća vješto ukomponiranih jedna uz drugu. To istovremeno ne isključuje mogućnost da se radi o objektima s više naknadno dozidanih prostorija. Najčešće su to ipak građevine s jednom ili dvije prostorije s podnicama od čvrsto nabijene ilovače. U nekim od njih uočavaju se i prostori s kamenom ograđenim ognjištima, premda su češća ona izravno smještena na podnice.

Na prostoru gradine pronađen je bogat keramički materijal koji je potvrdio naseljenost ove gradine kroz duži vremenski period. Radi se o keramici ranog brončanog doba koja se inače smatra tipičnom za prostor u krajevima istočno od rijeke Neretve. Prilikom ovih istraživanja nije pronađen keramički materijal mlađih razdoblja što nije logično s obzirom na značaj i jedinstveni položaj gradine uz i danas aktualnu prometnicu. Unutar bedema ukomponirano je više tumula od kojih je jedan nešto veći. Radi se o ukopnom mjestu o čemu svjedoče ostaci grobne konstrukcije u njegovom središtu. Na više mjesta sačuvani su ostaci i ravnih grobova, postavljanih izravno na kamenu podlogu ili ukopavanih u prvobitni humus. Stoga bi se moglo raditi o grobnim škrinjama s oblogama i pokrovima od tanjih kamenih ploča.

Premda je riječ o reprezentativnom gradinskom lokalitetu, nije pronađen arheološki materijal koji bi ukazivao na zadnja stoljeća prije Krista. Zbog toga bi bilo potrebno utvrditi horizontalnu stratigrafiju ovog prapovijesnog naselja. Time bi se arheološka slika zasigurno upotpunila.

Pored ovih naselja, izrazito gradinskog tipa, na ovom je prostoru nekoliko lokaliteta za koje se može pretpostaviti da se radi o rijetkim naseljima otvorenog tipa. To su Kućetine u Broćancu[214] i Osoju u Donjem Zelenikovcu.[215] Tradicija ovoga kraja veže ih za graditeljsku djelatnost starih Grka. U svakom slučaju to bi moglo biti svjedočanstvo kontinuiranog razvoja od brončanog do perioda željeznog doba pa i helenizma kojem pripadaju nalazi pronađeni u selu Gradac u neposrednom zaleđu Neuma.[216]

[214] AL 1988, Tom 3, 25.189, str. 329; PUDARIĆ, 1988, Elaborat, 2.
[215] PUDARIĆ 1988, Elaborat, 2.
[216] MARIJAN 1989, 35 – 59.

2. 3. GRADINE NA PODRUČJU OPĆINE RAVNO

U Općini Ravno svojim položajem izdvajaju se dva gradinska lokaliteta: Gradac iznad Cicrine[217] te Velika i Mala gradina iznad sela Trebinje. Iako nisu istraživane, zbog teme ovog rada čini mi se primjerenim skrenuti pozornost posebno na gradine iznad Trebinje. Razlog je što se nalaze uz značajnu prapovijesnu i danas jedinu komunikaciju koja je ovaj dio jadranskog zaleđa, na potezu Popovo polje – Slano, povezivala s obalom (dubrovačko primorje).

2. 3. 1. Velika i Mala gradina, Trebinja – Ravno

Ove gradine zauzimaju značajan položaj iznad plodne doline današnjih sela Gornje i Donje Trebinje, uz prometnicu Popovo polje – Ravno – Čepikuće (Republika Hrvatska) – Slano (Općina Dubrovačko primorje). (T. X: 1, 2) Podudara se s nekad važnom komunikacijom između ovog dijela zaleđa i morske obale. Ovakve bi okolnosti mogle opravdati mišljenja Đ. Baslera[218] i I. Bojanovskog[219] da su Daorsi pod svojom ingerencijom imali Popovo polje i dio morske obale kod današnjeg Slanog, gdje se, prema njima, mogla nalaziti i jedna od njihovih luka.

U tom kontekstu treba promatrati Veliku gradinu,[220] smještenu na istaknutom uzvišenju jugozapadno iznad Donje Trebinje. I u ovom se slučaju, nažalost, moguće osloniti tek na vrlo skromne podatke iz *Arheološkog leksikona* Bosne i Hercegovine. Na Gradini promjera 80 x 50 m uočavaju se ostaci bedema na pojedinim mjestima očuvanog do 2 m visine, rađenog u suhozidu velikim grubo obrađenim kamenim blokovima. Pokretni se arheološki materijal ne spominje.

Za razliku od Velike, o Maloj gradini,[221] smještenoj na zaravnjenom platou manjeg uzvišenja sjeverozapadno iznad sela Donje Trebinje, raspolažemo s nešto više podataka. Na njoj su vidljivi ostaci impozantnog utvrđenja. Đ. Odavić ističe da se radi o rimskoj arhitekturi,

---

[217] AL 1988, Tom 3, 20.161, str. 176. Pristup ovoj, ali i većini gradina na ovom prostoru nije moguć zbog minskih polja zaostalih iz vremena zadnjih ratnih događanja.
[218] BASLER 1956, .; NOVAK 1967, 51.
[219] BOJANOVSKI 1988. 93.
[220] AL 1988, Tom 3, 20.533, str. 195.
[221] AL 1988, Tom 3, 20.356, str. 186. Osim u *Arheološkom leksikonu*, ova Gradina se ne spominje u drugoj literaturi.

zapravo o kulama rimskog burga sagrađenog na temeljima prapovijesnog bedema.[222] Prapovijesni značaj potvrđuje i niz kamenih gomila rasutih oko gradine. Osim prapovijesne i antičke arhitekture, njezin značaj potvrđuju i bogati keramički nalazi kako s gradine tako i njezinog podnožja – fragmenti amfora, nedavno i amfora tipa *Lamboglia 2* [223], te crijepa. Zbog toga bi ovu gradinu trebalo promatrati s više pozornosti, posebno u kontekstu zadnjih stoljeća stare ere.

2. 4. GRADINE NA PODRUČJU OPĆINE MOSTAR

Nemali broj gradina registriran je i na širem području Mostara. U ovom se kontekstu na neke od njih neophodno osvrnuti. Prvenstveno se to odnosi na gradinu Zvonigrad u Pologu zapadno od Mostara, zatim na gradinu Kičin, na Malu gradinu iznad ušća Bune u rijeku Neretvu, gradinu Ograđ i gradinu Ćućurak.

2. 4. 1. Kičin

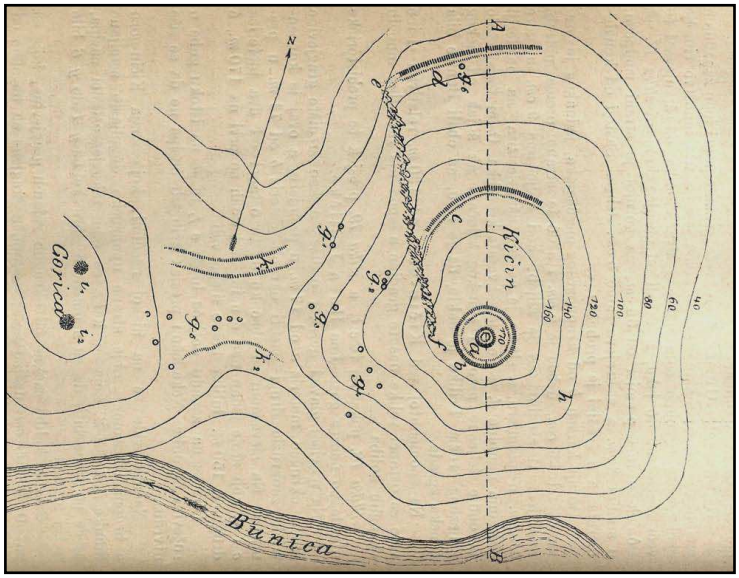

Geodetski snimak 1. Gradina Kičin. (Prema, Radimski 1891.)

[222] BOJANOVSKI 1988, 99. Ostaci graditeljskih intervencija iz rimskog perioda mogu se dovesti u vezu s naseljem koje se tada formira na prostoru doline. O tomu svjedoči niz spomenika i epigrafski natpis na kojem se spominje *dec. m(unicipii) Dil(unti).*

[223] Na ovoj informaciji zahvaljujem se gospodinu Tomi Batini iz Donje Trebinje.

Gradina Kičin[224] (Pl. 1) se smjestila na istoimenom brdu uz lokalnu cestu Buna – Blagaj – Malo polje nedaleko od Mostara.

Prepoznaje se po dva koncentrična suhozidna bedema, prvog u obliku kruga promjera 73 m, u sredini kojeg je drugi kružni promjera 17 m. Na sjevernoj strani ove gradine, gdje je teren nešto blaži, također se uočavaju tragovi dvaju bedema. Protežu se u smjeru istok – zapad, na potezu gdje je iz obrambenih razloga bilo potrebno zaštititi lakše pristupnu stranu gradine. U smjeru zapada, od vrha brda prema njegovom podnožju, naziru se ostaci niza kružnih građevina s očuvanim zidovima 0,50 – 2,0 m visine i 1,0 – 1,5 m širine, promjera do 3.0 m što sugerira da se možda radi o stambenim objektima čiji su zidovi sačuvani i do 3 m visine. Na nekima od njih još uvijek se mogu vidjeti otvori veličine 0.40 – 1.0 m od kojih bi neki mogli biti vrata.

U blizini ovih objekata vidljive su kamene konstrukcije izgledom slične bokobranima s tragovima žbuke sa zamjetnim primjesama sitno drobljene opeke koja se nije koristila na drugim mjestima.[225] Na cijelom prostoru, posebno sa zapadne strane gdje su stambeni objekti, nalaze se veće količine posebno prapovijesnog, ali i mlađeg keramičkog materijala – fragmenti prapovijesnih posuda, među njima i mlađi materijal rađen na lončarskom kolu s karakterističnim otiskom na dnu posude. Na jednoj od njih registriran je i reljefni ukras. Važno je istaknuti fragmente koji bi mogli ukazivati na amfore grčkoitalskog tipa.[226]

3. 4. 2. Velika i Mala gradina

Velika i Mala gradina[227] (T. X: 3) se nalaze na lijevoj i desnoj strani Neretve neposredno iznad ušća rijeke Bune. Velika gradina zauzima istaknuto strateško mjesto, 200 m visoko iznad križišta dvaju suvremenih putnih komunikacija Mostar – Čapljina – Metković i Mostar – Buna – Stolac. S tog mjesta bilo je moguće kontrolirati široki prostor mostarske kotline i tok rijeke Neretve prema sjeveru te prostor Mostarskog polja na potezu od današnjeg naselja, Bune, prema Blagaju, kao i prolaz prema Stocu.

[224] AL 1988, Tom 3, 24.210, str. 300; RADIMSKY 1891, 117-179.
[225] RADIMSKY 1891, 176-177.
[226] RADIMSKY 1891, 180.
[227] AL 1988, Tom 3, 24.257, str. 302; RADIMSKY 1891, 161-162.

Mala gradina se nalazi nasuprot Velike. Zbog karakterističnog terena bila je dostupna samo sa sjevera, dok su je s istoka, juga i zapada štitili strmi usjeci na ulazu Neretve u uski klanac kroz koji se probila na svom toku prema jugu. Na sjeveru je plato štitio nekad masivan, danas devastiran bedem od manjih kamenih blokova. Ispred njega se s unutarnje strane nalaze tri kamene gomile, iako tijekom zadnjih ratnih događanja znatno oštećene, i danas na terenu vrlo prepoznatljive. Ovaj prostor se koristio i u kasnoj antici, kada su Rimljani na tom mjestu napravili određene intervencije i prilagodili je svojoj strsi što potvrđuju ostaci žbuke s primjesama usitnjenih tegula. Vjerojatno se radi o nekom refugiju, s obzirom na niz naselja registriranih uz rijeku Neretvu (Žitomislići, Mogorjelo, Tasovčići…) koje je trebalo osiguravati.

2. 4. 3. Gradina Zvonigrad

Gradina Zvonigrad[228] (T. XIII: 1-3) nalazi se iznad mjesta Polog uz cestu Mostar – Polog – Grabova Draga, na dominantnom grebenu zvanom Grabovica s kojeg se vidi širok prostor Mostarskog blata i zapadne Hercegovine prema podbiokovlju.

Bedem, koji danas izgleda kao obični nasip, sagrađen je poprečno prema prilazu radini od strane grebena u smjeru sjever – jug. Na istočnoj strani nalazila se osmatračnica od koje je danas samo veća hrpa kamena. Spomenuti bedem sačuvan je do visine 2 – 5 m te širine do 10 m u podnožju. Na sjevernoj je strani bedem presječen te je vidljiva njegova struktura. Lice bedema je rađeno s manjim i većim bolje obrađenim kamenim blokovima, slično bedemu na Ošanićima. Na više mjesta, prema jugu, u dužini od oko 80 m prate se dobro obrađeni kameni blokovi složeni u horizontalne redove koji terasasto prate nagib terena tako da oblikom asociraju na cik-cak grudobran. Na površini Gradine uočavaju se ulomci grube prapovijesne keramike, ali i mlađi arheološki materijal, fragmenti amfora, novci i željezne troske.[229] Ukoliko dođe do istraživanja, gradina Zvonigrad bi sigurno pružila niz podataka, između ostalog saznalo bi se i vrijeme kada je kao i ovaj kraj zapadno od Neretve stradao u naletu Delmata.

[228] AL 1988,Tom. 3, br. 24.399, str. 309.
[229] MARIĆ 1975, Karta 1, (4), T. III, (3, 4, 5, 6)

2. 4. 4. Gradina Ograđ

Gradina Ograđ zauzima izduženi plato brda Kvanj visoko iznad Bišće polja nedaleko od Mostara. [230] (T. IX: 2) Izrazito je izduženog oblika, 397 m dužine i 118 m širine, s površinom od 3 ha te ukupnom dužinom bedema od 1246 m. Pripada većim gradinama u slivu rijeke Neretve.[231] Na istočnoj strani, uz rub vanjskog bedema, nalazi se velika kamena gomila, građena u suhozidu s lomljenim kamenim i nešto grublje obrađenim kamenim blokovima. Pri temelju je dužine oko 90 m i širine 23 m te prosječne visine 6,5 m.

Na suprotnoj, sjeverozapadnoj strani, poprečnim zidom podijeljena je na dva dijela. S vanjske strane gradinu štiti još jedan bedem paralelan s prethodnim. Na njegovoj sjeverozapadnoj strani, unutar složene ulazne konstrukcije, nalazi se još jedna eliptična gomila, vjerojatno zbog dodatne zaštite ulaznog prostora, uvijek najosjetljivije točke pri mogućem napadu. Iako u većoj mjeri devastirani, bedemi su još uvijek dobro vidljivi na pojedinim mjestima i do 3 m visine. Na ovoj gradini nije bilo arheoloških istraživanja premda je zbog pogodnog položaja sigurno bila naseljena kroz duži vremenski period.

2. 4. 5. Gradina Ćućurak

Gradina Ćućurak[232] iznad Srednjih Potoka sjeverno od Mostara jedna je od važnijih gradina registriranih na području Daorsa. Prema mišljenju Đ. Baslera[233] i I. Bojanovskog[234] radi se o gradinskom lokalitetu koji predstavljala krajnji punkt na sjevernoj granici Daorsa prema susjednim Naresima. Smještena je na manjem, ali isturenom grebenu ispod Orlovog kuka. Zbog povoljnog položaja kontrolirala je široki prostor plodnog Bijelog polja prema zapadu, dolinu rijeke Neretve otvorenu prema sjeveru i prostor prema jugu do današnje Mostarske kotline.

Na više mjesta vidljivi su ostaci masivnih zidova rađeni u suhozidu koji su, izgleda postavljeni u tri prstena, štitili njezin središnji prostor. Izdvajaju se dva poteza gdje je bedem, radi zaštite prilaza gradini, podignuti na lakše dostupnom terenu. Izgleda da je imala i podgrađe jer su na pojedinim mjestima vidljivi dijelovi stambenih objekata, pravokutni

[230] AL 1988, Tom III, 24.287; MARIĆ 1975, Karta 1, 19.
[231] RADIMSKY 1891, 169-172.
[232] AL 1988, Tom 3, 24.161, str. 298.
[233] MARIĆ 1975, 104, prema MARIĆ, GOVEDARICA, rekognosciranje 1973., Karta 1 br. 17.
[234] BOJANOVSKI 1988, 92.

temelji, ostaci žbuke, fragmenti amfora i drugi keramički materijal rasut po čitavoj površini ovog lokaliteta.

2. 5. GRADINE NA PODRUČJU OPĆINE ČAPLJINA

Na području Općine Čapljina, kao i drugdje uz Neretvu, registriran je veliki broj gradinskih lokaliteta. Nalaze se u zaleđu delte Neretve kuda su tijekom čitave prapovijesti prema unutrašnjosti vodili važni vodeni i kopneni trgovački putovi.[235] Međutim, zbog izrazite neistraženosti i nedostatnih, bar osnovnih podataka, rijetke su gradine s određenim elementima helenističkog graditeljstva. Ističe se Mala gradina iznad Čapljine, gradine iznad jezera Desila i gradina u Doljanima.

2. 5 1. Mala gradina – Grohota

Slika 5. Mala gradina – Grohota

[235] BENAC 1980, 15-22.

Mala gradina zvana i Grohota,[236] (Sl. 4) s ukomponiranom velikom središnjom gomilom, nalazila se, zaštićena s tri strane, na istaknutoj padini iznad desne obale rijeke Neretve, danas (neposredno) iznad Čapljine. Zauzimala je takav strateški položaj s kojeg je bilo moguće kontrolirati pravce važnih komunikacija kako onih u smjeru istoka prema Stocu i prostoru Hutova blata tako i onih koji su dolinom Trebižata vodili na zapad prema prostorima današnje općine Ljubuški.[237] Danas je na prostoru ove gradine moguće vidjeti samo dio oštećenog bedema građenog u suhozidu. Bedem je štitio potez lakše dostupnog platoa na njegovoj sjeverozapadnoj strani.

Izduženog je oblika, dimenzija 50 x 20 – 25 m, s bedemima preostale dužine 28,50 m, visine 3,30 m i 1,5 m širine, rađenih u suhozidu od velikih kamenih blokova, grubo obrađenih sa zamjetnim tragovima anatiroza na uglovima. Sličan bedem je štitio gradinu i na istočnoj strani, 30 m ispod njezinog vrha.

Na nešto višem nivou naziru se ostaci građevina građeni s većim obrađenim kamenim blokovima, ali s vidljivim tragovima žbuke. Na gradini je pronađeno dosta pokretnog arheološkog materijala, starije prapovijesne keramike, ali i one mlađe s prostora južne Italije (Gnathia keramika) i amfora. Očito je riječ o važnijem središtu u zadnjim stoljećima pr. Kr. s izraženim helenističkim elementima.

Uz gradini se nalazilo veće podgradinsko naselje smješteno na padinama prema rijeci Neretvi s jugoistočne strane. C. Patsch je za vrijeme obilaska ove gradine 1906. g. zabilježio da su vidljivi ostaci impozantnih građevina, neki dužine 9,40 m i 1,30 m visine s potpornim zidovima.[238] Ispred gradine se nalazila i cisterna zatrpana različitim materijalom. Patsch[239] navodi podatke o nalazima ulomaka različite keramičke robe, posebno amfora, rasutih na čitavoj površini podgradinskog naselja. Riječ je, kako izgleda, o amforama tipa *Lamboglia 2* i pripadajućim čepovima s prepoznatljivim oznakama. Osim amfora spominje slikane posude i *Gnathia* keramiku za koju, pošto nije znao o kojim se posudama radi, kaže da se „[…] u području Neretve poprilično kupovala, jer je nagjeno sličnih ulomaka i u Naroni i na Ošaniću kod Stoca […] imala je neku veću cijenu, jer se, sudeći po jednoj provrnutoj rupi, iskrpila […].[240] Osim ulomaka helenističke keramike važno je istaknuti i novac Apolonije i Dirahija

[236] AL 1988, Tom 3, 25.212, str. 330.
[237] PATSCH 1906, 374-376.
[238] PATSCH 1906, 374.
[239] PATSCH 1906, 375.
[240] PATSCH 1906, 374.

pronađen na širem području Čapljine, što nedvojbeno ukazuje na helenistički period njezinog egzistiranja.

2. 6. GRADINE NA PROSTORU OPĆINE ČITLUK

Na prostoru zapadno od Neretve registrirano je više gradinskih lokaliteta s helenističkim elementima. Jedna od njih je Jelena gomila i gradinsko naselje na brdu Ozren kod Čitluka. U vezi s tim otvoreno je niz pitanja: jesu li i u kojoj mjeri helenistički elementi prepoznatljivi na desnoj strani, zapadno od rijeke Neretve, što bi istovremeno podrazumijevalo i nazočnost Daorsa na tim prostorima.

2. 6. 1. Jelena gomila

Jelena gomila se nalazi u mjestu Blizanci nedaleko od Čitluka.[241] Značajna je jer predstavlja jedan od rijetkih lokaliteta koji se vežu za helenističko doba na prostoru zapadno od rijeke Neretve. Rađena je u suhozidu u obliku potkovice dužine oko 40 m, što nije rijedak oblik kod gradinskih naselja. Unutar tog prostora, u samom središtu, ističe se velika kamena gomila. Osim nje, na krajevima suhozidnog bedema, uočavaju se ostaci dviju okruglih kula. Na čitavoj površini su fragmenti keramike, najviše amfora, što pokazuje da je kroz duži period bila nastanjena. Oko nje je oko 50 manjih tumula od kojih je jedan iznimno velik, promjera 30 m.

2. 6. 2. Gradina Krstina i naselje na Ozrenu

O ovoj gradini u literaturi nema izravnih podataka. (T. XI: 1-3) U *Arheološkom leksikonu* na ovom prostoru bilježe se dvije gradine. Jedna na u blizini Hamzića evidentirana kao gradina Karlovac[242] i druga kao Krstina.[243] Iako se predočeni podaci odnose na dvije gradine, zbog sličnosti lokacije i priloženih informacija smatram da se radi o istom lokalitetu – gradini

[241] AL 1988, Tom. 3, 24.203, str. 299.
[242] AL 1988, Tom 3, 24.208, str. 300. U ovom kontekstu sugerira se na rad V. Radimskog (1892, 117-127) i C. Patscha, (1904, 45-47), ali ih trenutno nije moguće poistovjetiti sa situacijom na terenu.
[243] AL 1988, Tom 3, 24.236. str, 301.

danas prepoznatljivoj na dijelu istaknutog uzvišenju brda Ozren, iznad Gornjih Hamzića, uz lokalni put Čerin – Hamzići – Buhovo.

Gradina potkovičastog oblika zaštićena je moćnim suhozidnim bedemom podignutim neposredno uz veliku kamenu gomilu odakle se moglo kontrolirati široku plodnu dolinu ovog dijela čitlučkog kraja. S vrha Gradine bedemi su se spuštali niz padinu gdje se na manjim terasma nalaze ostaci rano formiranog većeg podgradinskog naselja, s vremenom proširenog do plodnog podnožja.[244] Na čitavom potezu, osim prepoznatljivih temelja više stambenih ili drugih objekata, to potvrđuje bogat arheološki materijal. Najčešće su to fragmenti prapovijesne keramike, zatim amfora tipa *Lamboglia 2*, po čemu je moguće zaključiti da je ovo naselje funkcioniralo sve do perioda rimske vlasti. To se vidi po intervencijama na bedemu, vjerojatno u kasnoj antici kad je mogla biti pretvorena u refugij.

[244] Ispod gomile (za gradinu Karlovac) spominje se još jedan kružni suhozid i ispod gomile usječen zaštitni prokop koji danas, vjerojatno zbog urušavanja bedema, nije prepoznatljiv.

3. GRADINA U OŠANIĆIMA KOD STOCA

Slika 6. Gradina u Ošanićima

Gradina u Ošanićima kod Stoca, (Sl. 2.) u znanosti prepoznata kao središte ilirskih Daorsa, najznačajnije je naselje na njihovom području. Nastala je u tradiciji prapovijesnih obrambenih naselja vjerojatno već u brončanom dobu. Podignuta na istaknutom jezičastom platou, veličine 146 x 60 m, s jugozapada i zapada prirodno zaštićena grebenom koji se strmo spušta do korita povremene rijeke Radimlje, svoj konačni izgled dobiva u helenističko doba. Pritom dobiva niz novih urbanih elemenata i sadržaja; različitim graditeljskim ostvarenjima prerasta u jedno od najranijih „protuurbanih“ naselja u zaleđu istočnojadranske obale.[245]

[245] MARIĆ 1973, 173-184; MARIĆ 1977, 5-38, Plan 1.

3. 1. Utvrđenje s akropolom

Gradina na Ošanićima (T. XII: Plan 1) svoj prepoznatljiv izgled dobiva kulturnim impulsima iz grčkog svijeta helenističkog perioda. Rezultati dosadašnjih istraživanja ukazuju na tri cjeline.

1. Na središnjem mjestu bilo je utvrđenje s akropolom gdje se nalazila velika gomila. Prostor je zauzimao niz objekata administrativne, gospodarske i kultne namjene.

2. Ispod grebena, na zaštićenom platou, neposredno ispod akropole, s jugozapadne i zapadne strane nalazili su se rezidencijalni kompleks te stambeni objekti i gospodarske građevine.

3. Više stambenih i gospodarskih objekata nalazio se jednim dijelom u podgradinskom području, a drugim na predgradinskom naselju na velikom platou (Banje) ispred utvrđene akropole.[246]

S istočne, nezaštićene i lako dostupne strane akropoli ovog naselja, podignut je impresivan obrambeni sustav – megalitički bedem s dvije kule i niz bokobrana ispred njega. Na sjevernoj strani, djelomično prirodno zaštićenoj, nalazila se još veća građevina i niz potpornih zidova na dva nivoa.

3. 2. Gradski bedem s kulama

Megalitički bedem[247] (T. XII: 1-2;[248] T. XIV: 1, 2; T. XVI, 1-3.) sagrađen u smjeru sjeveroistok – jugozapad s kulama je dug oko 60 m; danas je sačuvano tek 46 m. Širine oko 4,20 m, a visina je, kako se pretpostavlja, iznosila 7 m; sačuvano je 5 – 6 m. Građen je s dva lica u suhozidu, što se vidi na presjeku, s velikim kamenim poligonalnim blokovima veličine 0,70 – 0,90 m do 3, 0 m. Dobro obrađeni kameni blokovi slagani u *besprijekoran horizontalan i vertikalan položaj* čine pravilne redove. Na vanjskom licu su izražene bunje veličine do 15 cm. (T. XVIII: 1-3) Stražnja strana bloka, okrenuta prema ispuni zida je neobrađena, zapravo je zadržan oblik nastao

[246] MARIĆ 1977, 24.
[247] MARIĆ 1977, 11.
[248] MUJEZINOVIĆ 2011. Tlocrt bez vrata uz sjeveroistočnu kulu preuzet od Marić 1977.

Slika 7. Kameni blokovi bedema s bunjama i usjecima na koljeno -„L“ profil

prilikom vađenja kamena. To je omogućavalo bolje povezivanje sa središnjom ispunom. Bočne strane blokova obrađene su uglavnom pod pravim kutovima, iako su ponekad i koso izrezane. S obzirom na zakošenje s jedne ili obje strane, neki su blokovi trapezoidnog oblika. To naizmjenično preklapanje spojeva pruža sigurnost bolje međusobne povezanosti. Između koso obrađenih bočnih stranica blokova postavljaju se trokutasti kameni umetci. Na uglovima nekih blokova pojavljuju se usjeci „na koljeno“ (ili *L- profil*) kako bi se formirao ležaj za drugi blok. Umjesto njih mogu biti umetnuti i manji klesanci koji su služili za izravnavanje redova čime se postizala bolja konsolidacija lica bedema. Na uglovima bedema opaža se karakterističan ugaoni žlijeb (*anathyrozis*) isključivo iz praktičnih potreba te je doprinosio osobitosti arhitektonskog dizajna. Sigurnim bedem čine i vežnjaci – kameni blokovi koji se u bedem postavljaju poprijeko (*tehnika emplakton*), kako bi čitavom svojom dužinom što više zadirali u ispunu između dvaju lica bedema.[249] Na taj način, ne samo da se bedem činio jačim nego se doprinosilo njegovoj stabilnosti zbog postignute podjeli pritiska između vanjskih strana bedema i unutarnje ispune. Za razliku od vanjskog, unutrašnje je lice nemarnije urađeno.

[249] LAWRENCE 1979 (1980), 214-215.

Obrambenu cjelinu s bedemom činile su dvije kule kvadratnog oblika podignute na sjeveroistočnoj i jugozapadnoj strani velikog bedema. (T. XII: 2; T. XV: 2) Jugozapadna kula pravilan je četverokut veličine 10 x 10 m i očuvane visine do 3,5 m – pretpostavlja se da je dosezala 7 m – što bi odgovaralo visini megalitičkog zida i drugoj sjeveroistočnoj kuli.[250] Debljina zidova je varirala 1,40 – 2,00 m. Unutrašnjost kule pronađena je ispunjena kamenim blokovima kakvi su ugrađivani u njezine zidove i bedeme, ali u ovom slučaju neobrađeni. Za razliku od nje sjeveroistočna kula je istražena samo djelomično.[251]

Navedene kule sagrađene su istovremeno, s tim da je za razliku od sjeveroistočne jugozapadna svojom sjeverozapadnom stranom uzidana u strukturu megalitičkog bedema. To se vidi na njezinim temeljima, posebno uglovima na kojima se kameni blokovi u potpunosti ne uklapaju u kamene redove formirane već od temeljne stope glavnog bedema. To je jedan od dokaza da kule i bedem nisu nastali istovremeno jer bi u tom slučaju formirani horizontalni redovi bili istovjetni na sva tri objekta.

Jedno od pitanja koja se postavljaju je ono jesu li megalitički bedem i kule funkcionirali kao cjelina. Iako se pretpostavlja da su bili povezani jedinstvenom hodnom linijom, koja je poput neke platforme omogućavala komunikaciju te doprinosila većoj učinkovitosti i potrebama branitelja, situacija s novootkrivenim sjeveroistočnim vratima sugerira da su kule mogle nadmašivati hodnu liniju na bedemu.[252] Zidovi i kule često su bili natkrivani, posebno u onim slučajevima kada su građena s dva lica i s ispunom od kamena i zemlje, što je slučaj s više objekata na Gradini.

U kontekstu hodne linije na bedemu Gradine u Ošanićima, postavlja se pitanje koliko je mogla poslužiti za sustav svjetlosne signalizacije tada uveliko zastupljen i razrađen u grčkom svijetu.[253] Koliko je poznato, vizualni kontakt zmeđu gradinama funkcionirao je na osnovi pet baklji čiji su šifrirani položaji dogovoreno odgovarali pojedinim slovima grčkog alfabeta.[254] S obzirom da je ovakav način komuniciranja u Grčkoj korišten još od polovice 5. st. pr. Kr., pretpostavlja se da je mogao biti primijenjivan i na Ošanićima.

---

[250] MARIĆ 1977, 8-11, plan 4.
[251] MARIĆ 1977, 19. Kameni blokovi bili su u toliko lošem stanju – zdrobljeni da je istraživanje bilo potpuno onemogućeno.
[252] MARIJAN 1997, 97, Plan 6.
[253] BEGOVIĆ DVORŽAK 2003, 290.
[254] ZANINOVIĆ 2000, 43.

3. 3. Velika gradska vrata

Velika vrata, najosjetljivija točka, se nalaze na gradskom bedemu neposredno uz jugozapadnu kulu. (T. XII: 1, 2; T. XIV: 1, 3) Tijekom istraživanja na njima su ustanovljene dvije graditeljske faze. Prva - izvorna je istovremena s bedemom, dok druga vjerojatno potječe iz vremena krize, kada je prostor akropole, izložen izravnoj opasnosti, bilo teže braniti.[255] Rađena su od pravilno klesanih kamenih blokova, posebno dovratnici, na unutarnjoj strani iz smjera akropole. Lice blokova s vanjske strane obrađeno je bunjasto jer bunje pružaju veću otpornost neprijateljskim udarima.

Vrata su završavala u gornjem dijelu sa šiljatim - prelomljenim lukom[256] što pokazuju sačuvani, pažljivo obrađeni rubovi kamenog okvira čiji su ostaci sačuvani do visine 3,7 m. Prema predloženoj rekonstrukciji ukupna visina vrata bila bi 5m.[257] Na monolitnom pragu vrata dimenzija 3,90 x 0,60 x 0,50 m vidljivi su utori za vratnice promjera 10 i dubine 5 cm. Širina dvokrilnih vrata koja su ih zatvarala iznosila je 2,80 m što pokazuje razmak navedenih utora. Debeli sloj pepela s unutarnje strane potvrđuje da su vrata bila drvena i očito zapaljena, a od visoke temperature potpuno je stradalo kamenje okvira. U sloju pepela pronađeni su dijelovi masivnih željeznih okova i čavli koji su pripadali konstrukciji ovih drvenih vrata.

Za rekonstrukciju vrata mogu poslužiti brojne analogije, posebno s gradovima s područja Grčke.[258] Z. Marić je pretpostavio da su se otvarala krilom uz aneks jer se greda mogla povlačiti samo na tu, jedino slobodnu stranu, od dovratnika udaljenu 1,20 m. Pritom se postavlja pitanje koliko je taj prostor bio dostatan za izvršavanje te radnje pri kojoj je bilo potrebno potpuno otvoriti vrata s oba krila.

Uz vrata se nalazio aneks – proširenje vidljivo uz jugozapadnu kulu, naknadno izgrađen. To podrazumijeva i suženje glavnih gradskih vrata,[259] vjerojatno kako bi se postigao što duži koridor i pristup vratima učinio što manje dostupnim. Da je navedena intervencija bila nažna i žurna, pokazuju u aneks ugrađeni kameni blokovi tek ugrubo obrađeni.

---

[255] MARIĆ 1977, 32-33, plan 5, 6, 7, 8, 24 i 25.
[256] CEKA 2005, 95. Osim u Ošanićima prelomljeni luk vrata registriran je još u Apoloniji i Pljoču (*Ploçës*).
[257] FABER 1975, T II. 4; MARIĆ 1977, 33.
[258] WINTER 1971, 257, 259. Pruženo je više mogućnosti rješenja gradskih vrata (Termessos ili Pleuron) sličnih kao na Ošanićima. Najčešće su dvokrilna, zatvarana radi veće sigurnosti masivnom gredom koja se uglavljivala u utore ostavljene u bočnim zidovima. U nekim slučajevima umjesto jedne grede koristile su se dvije polugrede koje su se učvršćivale na sredini vrata tako što bi prelazile jedna preko druge.
[259] MARIĆ 1977, plan 4.

3. 4. Sjeveroistočna gradska vrata

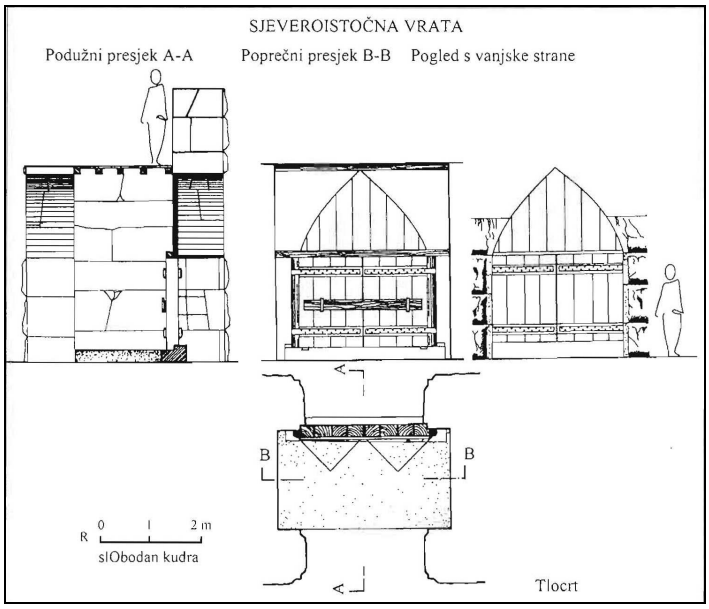

Slika 8. Rekonstrukcija sjeveroistočnih vrata (Prema, Marijan 1997, Plan 6.)

Arheološkim istraživanjima prostora uz megalitički bedema otkrivena su u blizini sjeveroistočne kule još jedna gradska vrata. (Sl. ;T. XV: 1) U otvoru probijenom kroz bedem veličine 4,20 x 3,50 m nalazila su se manja vrata širine 2,60 m i 2,10 m visine s lukom 3,80 m.[260] Prag vrata je od dva kamena bloka, jednog monolitnog dimenzija 2,40 x 0,40 x 0,40 m i drugog, manjeg, dimenzija 0,90 x 0,40 x 0,40 m s profilom od 0,10 m u koji su nalijegala vrata. Na njemu su se nalazili i okrugli utori za osovine drvenih dvokrilnih vrata promjera 0,10 m i dubine 0,05 m. Vrata su dodatno bila osiguravana drvenom gredom vodoravno postavljenom u okove pričvršćene na vratnice. Prostor uz vrata imao je podnicu od hidroulične žbuke s dosta primjesa usitnjenih amfora ili krovnog crijepa. Kao velika i ova vrata su u gornjem dijelu završavala blagim lukom o kojem svjedoči s vanjske strane sačuvan lijepo oklesan okvir. I ovdje su kameni blokovi bili bunjasto obrađeni.

Proučavajući različite gradnje i arhitektonske intervencije na gradskom bedemu i objektima uz njega, Z. Marić[261] je definirao četiri razvojne faze velikog bedema:

[260] MARIJAN 1996-1997, 19-46; MARIJAN 2005, 19-45.
[261] MARIĆ 1977, 31.

1. Vrijeme nastanka megalitskog zida i dvaju vrata; glavnih gradskih na njegovoj jugozapadnoj strani i manjih sporednih na sjeveroistočnoj
2. Izgradnja kula uslijedila je nedugo nakon izgradnje bedema (u prilog tomu je isti način gradnje i obrade kamenih blokova)
3. Intervencije na glavnim gradskim vratima, kada je umjesto bedema sjeveroistočni ugao kule, neposredno uz vrata preuzeo ulogu nosača greda koje su se u njega uglavljivale
4. dogradnja aneksa i intervencije na glavnim vratima koja se sužavaju, a lučni otvor nad njima zatvara i dodaje novi dovratnik.

Nakon posljednjih istraživanja i postignutih rezultata, B. Marijan[262] nastoji revidirati predloženo stajalište Z. Marića i predlaže tri faze razvoja u izgradnji bedema i pratećih objekata:

1. gradnja megalitskog zida između provalije na jugozapadu i strme padine na sjeveroistoku te dvaju vrata jednostavne konstrukcije

2. izgradnju kula, monumentalnih gradskih vrata, što je zahtijevalo rušenje dijela bedema na jugozapadnoj strani pri čemu je materijal iskorišten za izgradnju kule i

3. graditeljske intervencije izvedene na prostoru glavnih gradskih vrata i provedena reonstrukcija pri kojoj su znatno smanjena.[263]

Imajući u vidu oba stajališta, Z. Marića s četiri faze nastanka sustava obrambenog bedema na Gradini u Ošanićima te tri B. Marijana koje se čine primjerenijima, sažela bih ih na sljedeći način: do izgradnje ovog bedema s dvoja vrata i dvije kule na njegovim krajevima moglo je doći krajem 4. st. pr. Kr.[264] kada slična naselja na istočnoj obali Jadrana, krajem željeznog doba, dobivaju fortifikacije s kojima se prije svega prilagođavaju novim tehnikama ratovanja.[265] S tim u vezi moguće je da već krajem 4. ili početkom 3. st. pr. Kr. bedem dobiva dva tornja i monumentalna gradska vrata. Pritom ne bih podržala tvrdnju da su tomu razlog ratne opasnosti, [266] prije bih rekla da se radi o vremenu u kojem su Daorsi, prihvaćajući nova urbanistička, a u okviru njih i fortifikacijska rješenja, iskazali određeni gospodarski i

[262] MARIJAN 1999, 79-80; MARIJAN 1996-1997, 19-46.
[263] MARIJAN 1996-1997, 42.
[264] FABER 2000, 145-170. Ošaniće svrstava u II. fazu utvrđenih naselja koja bi odgovarala III. i II st. pr. Kr.
[265] LAWRENCE 1979 (1980), 39-110;FLETSCHER, 1948 72; BRUSIĆ 2000, 125-144.
[266] MARIJAN 1999, 77-78.

društveni status. U tom smislu promjene će se osjetiti vjerojatno sredinom 2. st. kada su pod utjecajem političkih okolnosti, većom angažiranošću Rima i Delmatskim otporom, Daorsi prinuđeni dodatno zaštititi svoj grad.[267] Gradska vrata su prilagođena takvim okolnostima. Izgubila su svoju monumentalnost, a ispred glavnog bedema podiže se niz bokobrana u obliku cik-cak zidova koji su u slučaju veće prijetnje trebali pružiti dodatnu sigurnost ugroženoj akropoli.

3. 5. Bokobrani

Ispred glavnog bedema, (T. XII. 1, 2) kako je naglašeno, podignut je sustav bokobrana koji se sastoji od cik-cak i lučnih zidova,[268] a doprinosio je sigurnosti akropole kao prva linija obrane. Grublje su građeni od manjih lomljenih kamenih blokova slaganih u suhozidu. Sačuvan je u dužini od 78 m, između 1,20 – 2,0 m i visine do 1,60 m, što su optimelne dimenzije za učinkovito djelovanja pri obrani. S osam lučnih bokobrana štićen je prostor sjeverno od sjeveroistočne kule prema provaliji, a s cik-cak zidovima veliki bedem do glavnih gradskih vrata. Na posebno osjetljivom mjestu fortifikacija, tj. glavnim vratima, podignut je zid koji je kao koridor pratio i štitio prilaz ulazu u akropolu.

Druga manja vrata na sjeveroistočnom dijelu bedema omogućavala su komunikaciju s prostorom između bokobrana što govori u prilog međusobne povezanosti navedenih elemenata (vrata i bokobrana). Bočno od glavnih gradskih vrata nalazi se manje stepenište uklesano u bokobran kojim je olakšavan pristup toj osjetljivoj zoni. Masivna građevina (14 x 14 m), smještena na sjeverozapadnom dijelu akropola, vjerojatno je prema mišljenju Z. Marića kula, premda je mogla imati i neku drugu namjenu.

3. 6. Svetište

Na zapadnom dijelu akropole iznad grebena otkriven je pravokutno oblikovani prostor zatvoren s dva zida sa samo jednim redom kamenih blokova na sjeveroistočnoj i zapadnoj strani, uz manji spelej.[269] (T. XV: 4) Izgleda da je ovaj otvoreni prostor imao luksuzno uređenu ogradu koju su tvorili fino klesani manji kameni blokovi koji su zatvarali podnicu od

[267] ZANINOVIĆ 2003, 277-283.
[268] MARIĆ 1997, 34.
[269] BASLER 1956, 79-94; MARIĆ 1973, 177-178.

čvrste žbuke s primjesama fino mljevenog keramičkog materijala u više slojeva. Riječ je vjerojatno o svetištu u sklopu kojeg se nalazio i spelej, ali i prostor iz nekog razloga sagrađen tako da je na površini mogao zadržati određenu količinu vode. Da se moglo raditi o nekom posebnom - vjerojatno kultnom prostoru, potvrđuju na tom mjestu pronađeni fragmenti veće skulpture koja je mogla pripadati nekom božanstvu.[270]

3. 7. Građevinski kompleksi

Na Gradini u Ošanićima utvrđene je više stambenih zona. Izdvajaju se dvije, jedna na jugozapadnoj strani uz greben gdje je formiran niz terasa za kuće, a druga[271] na prostranom platou (Banje) ispred akropole.[272] (T. XV: 3)

Zbog specifičnog terena koji se 100 – 150 m spušta strmo grebenom do kraškog potoka Radimlje nađeni su prostori namjenski prilagođavani izgradnji stambenih objekata. Terase su nivelirane, građene su pozide sa zaštitnim zidovima kako bi se što bolje zaštitio i iskoristio navedeni prostor. Dosada je registrirano desetak stambenih objekata s dvorištima i pratećim prostorijama. Posebnim se ističe III. stambeni kompleks smješten na krajnjem sjeverozapadnom dijelu akropole gdje su otkrivene podnice od žbuke s vidljivim tragom boje, veće količine fragmenata amfora, sa zidovima od dobro obrađivanih manjih kamenih blokova. Kompleks je, kao i većina objekata, stradao u požaru, što je dovelo do odrona pojedinih dijelova od kojih su sačuvani ostaci veličine 9,50 x 2,20 m uz koje se nalazilo stepenište dugo 3 m i široko 1,50 m.

Ova stambena zona je izdvojena kao rezidencijalni kompleks, prostor gdje su, kako se pterpostavlja, bile smještene upravne i vojna institucije iako se ne isključuje i neka gospodarska aktivnost. To neosporno pokazuju nalazi luksuzne keramike i drugog materijala pronađenog u tim prostorima.

Specifičnost terena uvjetovao je niz pristupnih stepeništa uklesanih u stijene ili sagrađenih na više mjesta duž grebena stvarajući ili omogućavajući komunikaciju između stambenih objekata i platoa. Upravo na ovom prostoru pronađeno je dosta keramičkog i drugog materijala što neposredno doprinosi razumijevanju ovog lokaliteta.

---

[270] MARIĆ 1976, 251.
[271] MARIĆ 1977, 20.
[272] MARIJAN 2011, 35-36, sl. 2.

Na istočnom i jugoistočnom dijelu predgradinskog naselja na platou ispred akropole (Banje) druga je stambena zona.[273] Na prostoru veličine oko 15 ha otkriven je niz, vrlo vjerojatno, stambenih i drugih – moguće gospodarskih objekata različite namjene. Njihov položaj u odnosu na cjelovit kompleks daje dojam planski koncipiranih cjelina koje je moguće dovesti u vezu s graditeljskom tradicijom helenističkog doba kojemu se uostalom u najvećoj mjeri ove građevine i pripisuju.[274] Nažalost, i u ovom slučaju nužno je konstatirati da, osim što su u vrijeme istraživanja 1989. g. registrirani kao stambene cjeline, pojedinačni objekti nisu istraživani.

3. 8. Gradske prometnice

Različiti visinski nivoi prevladani su nizom prometnica koje su činile ulice prilagođene konfiguraciji terena, često povezane vertikalnim stepeništima. Okosnicu naselja tvorila je glavna gradska ulica koja se pružala duž jugozapadne padine, tj. od jugozapadne kule do trga sa svetištem[275] (T. XII. Plan 1).

Na njezinoj trasi su sagrađena četiri stepeništa: prvo je vodilo prema istoku, ali zbog urušavanog terena nije moguće sagledati njegov kraj; drugo je povezivalo ulicu s gradskom cisternom); treće se pružalo prema velikoj gomili, sačuvanih veličina 4 x 1,3 m; četvrto je omogućavalo pristup gradskom trgu i prostoru svetišta dužine 5,30 m i širine od 5,50 m pri dnu do 1,70 m na vrhu. Riječ je o glavnoj ulici na kojoj su pojedini dijelovi posebno uređeni, kao dio s kamenom ogradom koja je štitila uski prolaz od stepeništa (br. 4) prema istoku i potpornim zidom od dobro klesanih kamenih blokova između dvaju stepeništa (od br. 3 do br. 1).

Na akropoli su pored ovih otkriveno još pet stepeništa. (T. XIV: 4-5) Stepenište (br. 7) je povezivalo velika gradskih vrata, pristupni prostor i cik-cak zid. Stepenište (br. 6) je vodilo s akropole na sjevernu padinu, a (br. 8) prema velikoj gomili dok je stepenište (br. 5) omogućavalo komunikaciju III. građevinskog kompleksa sa sjeverozapadnim dijelom akropole prema trgu i svetištu. Ovako koncipirana stepeništa su doprinosila cjelovitoj – funkcionalnoj povezanosti prostora akropole i čitavog naselja.

[273] MARIJAN 2011, 36.
[274] MARIJAN 2011, sl. 2.
[275] MARIĆ 1977, 25.

Na predgradinskom naselju (Banje) otkriven je niz prometnica. Projektirane su paralelno s megalitskim zidom, smjerom sjeveroistok – jugozapad, prateći pojedine urbane cjeline na platou, na način da su se spajale s centralnom prometnicom koja je od glavnih gradskih vrata kroz čitavo naselje vodila prema istoku.

3. 9. Velika gomila

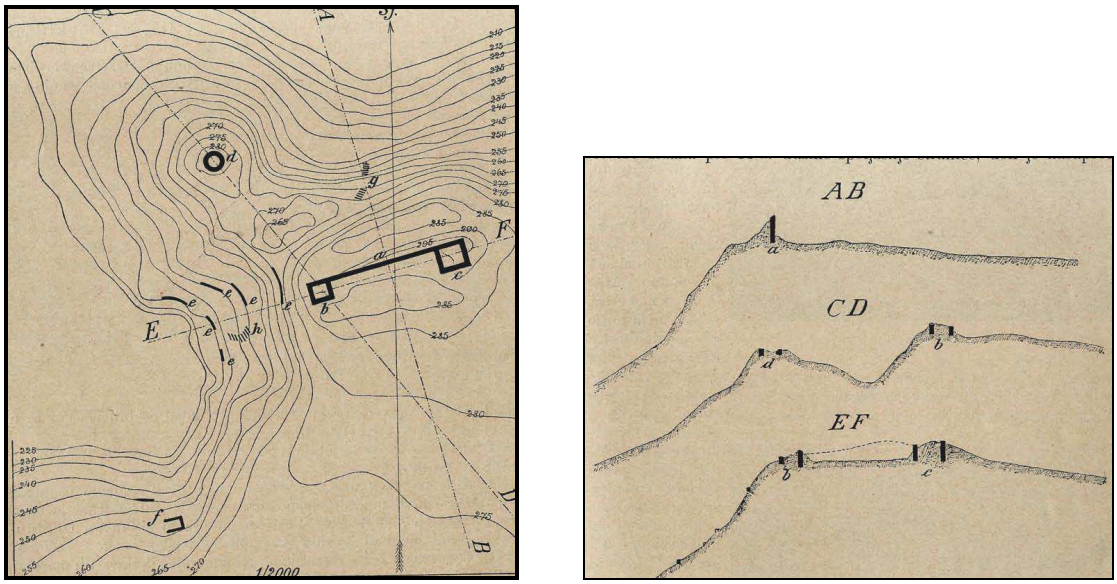

Geodetski snimak 2. (Prema, Hörmann, Radimsky, 1890.)

V.Radimsky je prvi opisao veliku gomilu na Gradini te istaknuo da je na njoj stajala okrugla kula „koja ne samo da je imala čuvati pristup Gradini sa istočne, sjeverne i zapadne strane, nego ujedno davati prekrasan pogled u dolove potoke Radimlje[…]“[276]Arheološkim istraživanja nije potvrđena navedena kružna građevina, već je na istočnoj strani otkriven potporni zid (T. XVI: 4) koji je u smjeru sjever – jug presijecao prostor akropole.[277]

Gomila se uzdizala uz sam kraj platoa akropole. Istočnim i južnim dijelom je na ravnom dijelu terena dok se njezina sjeverna i zapadna strana nalazi uz sam rub strmine koja se obrušava prema potoku Radmlji. Pristup je bio omogućen malim stepeništem s glavne

[276] HÖRMANN,RADIMSKY, 1890, 40. „[…] Na toj je glavici Radimsky u maju 1890. naišao na suho zidane temelje zgrade ***d,*** sa zidom 2 m debelim, koja mjeri 11 m u premjeru, a inžinir Komadina našao je ondje u oktobru 189. samo još u kolo zgrnutu hrpu ruševina.“
[277] MARIJANOVIĆ 1984, 20-22.

gradske ulice i kroz dva otvora na „*potpornom zidu*.“ Građena je od većih kamenih blokova koji su pri vrhu znatno usitnjeni usred djelovanja atmosferilija. Tijekom posljednjih arheoloških istraživanja, kameni blokovi su uklonjeni do samog dna gomile. Kulturni sloj i arheološki materijal, većinom ulomci keramike i nešto metalnih predmeta, iako u skromnom obimu, pokazali su da je ovaj objekt još od brončanog doba.

Gomila dominira čitavom akropolom i bez obzira što se tumači kao limitni tumul ili zadnja linija obrane, kultno ili vjersko mjesto, neophodno ju je promatrati u kontekstu sličnih gradinskih lokaliteta. Iako su se ponuđena mišljenja znanstvenika iskristalizirala u dvije teze o ukopnom mjestu (tumulu ili fortifikacijskom objektu). Prva pretpostavka je odbačena jer tijekom arheoloških istraživanja nisu pronađeni osteološki ostaci. Što se fortifikacijskog objekta tiče, na to je ukazivao njezin izgled i položaj jer se nalazila uz sam rub platoa, što je omogućavalo vizualni nadzor i kontrolu širokog područja stolačkog polja i dubravske visoravni.[278]

S obzirom na mjesto unutar helenističkog naselja gdje je s istočnim potpornim zidom tvorila cjelinu s drugim objektima, zapravo bi je trebalo promatrati kao dio ranijeg, predhelenističkog gradinaskog naselja i njegovog prvog fortifikacijskog sustava gdje je, ukoliko nije bila kultnog karaktera, mogla imati ulogu osmatračnice.

Ova gomila na neki način razdvaja dvije cjeline akropole, istočnu, s objektima izrazito obrambenih karakteristika, te zapadnu, s građevinama kultnog, društvenog i rezidencijalnog karaktera. U tom sklopu treba je promatrati kao dio starog brončanodobnog naselja, uklopljenu u urbanu cjelinu reprezentativnog karaktera prijestolnice.

3. 10. Gradska cisterna

Ovakvo naselje s obrtničkim, kovačkim i keramičkim radionicama zasigurno je zahtijevalo primjereno rješenje za opskrbu vodom. Dosada su otkrivene tri cisterne: jedna gradska unutar prostora akropole i dvije u predgradinskom naselju na platou Banje.[279]

---

[278] MARIJANOVIĆ 1984, 21-22 ; CAMBI 1993, 41-42; MARIJAN 1999, 78; MARIJAN 2011, 35.

[279] MARIĆ 1977, 18; MARIJAN 2000-2001, 12. Snabdijevanje gradinskih naselja hranom i vodom, posebno u vrijeme izražene opasnosti, jedno je od značajnijih logističkih problema. Najčešće se, kao u ovom slučaju, taj problem rješavao izgradnjom cisterne u zaštićenom dijelu naselja i ostavljanjem slobodnog prostora gdje se mogla skloniti stoka potrebna za prehranu stanovništva u slučaju opsade.

Gradska cisterna, unutar akropole u obliku pravokutnika (11 x 7 m i s 5 m) nalazila se između megalitskog bedema i velike gomile. Dno cisterne bilo je od čvrsto nabijene ilovače, a zidovi od manjih kamenih blokova vezanih također ilovačom, a potom ožbukanih s mortom pomiješanim s usitnjenim keramičkim materijalom (crijepa ili amfora). Kutovi cisterne su zaobljeni zbog lakšeg čišćenja. Dno cisterne prekrivao je dubok sloj pepela što ukazuje da je bila prekrivena masivnom drvenom konstrukcijom. Pristup je štitio manji zid kroz koji se stepenicama usječenim u stijenu moglo pristupiti vodi.

3. 11. Kamenolom

Fortifikacijski sustav s bedemima, kulama, brojni objekti različitih namjena, na akropoli i stambenim zonama, posebice na zaravni Banje, zahtijevali su velike količine građevnog materijala, ponajviše kamena.[280] Stoga, iako kamena na ovim kraškim prostorima nije nedostajalo, nametnulo se pitanje kamenoloma, odakle se kamen vadio i kako se transportirao do gradilišta.

Sjeveroistočno od akropole, u ponoru iznad potoka Radimlje, otkriven je kamenolom dužine 30 m, širine 40 m i dubine 13 – 20 m.[281] Na tom mjestu još uvijek se nalaze izrezani kameni blokovi s vidljivim udubljenjima od metalnih i drvenih klinova pomoću kojih su cijepani.[282] U kamenolomu se vršila gruba obrada kamena, dok se završna obavljala na mjestu ugradnje. Na zapadnoj strani uklesane su stepenice u živu stijenu što je doprinosilo jednostavnijem pristupu kamenolomu. Kamen se eksploatirao kroz duže vrijeme, osobito u helenističko doba kada su na Gradini očito poduzimani veliki graditeljski zahvati. To potvrđuju fragmenti grčko-italskih i farskih amfora po cijeloj površini.

[280] SUIĆ 1976, 105; ZANINOVIĆ 1982, 61-76.
[281] MARIĆ 1977, 35-36.
[282] Tragovi klinova nastali su pri vađenju kamenih blokova na blokovima ugrađenim u fasadu jugozapadne kule kao i u megalitskom bloku uzidanom uz prag velikih gradskih vrata.

4. ARHITEKTURA GRADINE U OŠANIĆIMA

Od prvog mišljenja K. Hörmanna i V. Radimskog o Gradini na Ošanićima[283] te iznesenog stava kako se radi o naselju nastalom u rimsko doba, trebalo je proći pola stoljeća da se u ovom lokalitet prepozna autohtono naselje nastalo pod utjecajem helenističkog svijeta kako se o njemu izjasnio Đ. Basler.[284] Navedeni utjecaji ističu se u graditeljstvu i arheološkom materijalu. To se posebno odnosi na upečatljive megalitske bedeme i kule te stambene i kultne objekte.

Helenističke tradicije očito primijenjene na fortifikacijskoj arhitekturi nisu samo odlike ovog lokaliteta, odnosno jednog uskog područja, već su prepoznatljive i znatno šire. Već od zadnjih desetljeća 4. st. pr. Kr. može se govoriti o izvjesnoj urbanizaciji pojedinih gradinskih naselja u zaleđu istočnojadranske obale.[285] Događaju se kroz kulturna strujanja iz susjednih grčkih prostora[286] – Makedonije, Epira,[287] današnje Albanije[288] i Crne Gore[289], ali i Sicilije i južne Italije.[290] Pritom treba naglasiti i ulogu grčkih kolonija na Jadranu, osobito Ise i Farosa čiji je snažan utjecaj na ilirsko zaleđe prisutan u velikoj mjeri što je vidljivo u svim segmentima gospodarskog i kulturnog razvoja.[291]

U to vrijeme Gradina na Ošanićima kao prapovijesno gradinsko naselje još od brončanog doba postaje jedno od najznačajnijih protourbanih naselja u jadranskom zaleđu.[292] Tu se prepoznaju tri temeljne komponente: akropola – administrativno, gospodarsko i kultno središte; stambeno-rezidencijalni podgradinski kompleks i predgradinsko stambeno-gospodarsko naselje. Niz otvorenih prostora – trgova usmjerenih prema središnjem, akropolskom dijelu naselja predstavlja planirani urbanizam s razrađenim sustavom ulica i stepeništa prilagođenih konfiguraciji terena.

---

[283] HÖRMANN, RADIMSKY 1892, 40-49.
[284] BASLER 1956, 79-94.
[285] MARIJAN 1999, 37-40.
[286] MARTIN 1956; WINTER 1971, 257-259, sl. 295, 297, 302.
[287] HAMMOND 1967, 713.
[288] BUDINA 1971; BUDINA 1972, 352-353; ISLAMI 1971, 399; ISLAMI 1975, 41-43; ISLAMI 1976, 101-112; KORKUTI 1976, 199; PRENDI, ZHEKU 1972, 249-264.
[289] MIJOVIĆ – KOVAČEVIĆ 1975, 31; VELIMIROVIĆ – ŽIŽIĆ 1986, 80.
[290] LUGLI 1957, 67, 210.
[291] KIRIGIN 2010, 119-123; JELIČIĆ RADONIĆ, KATIĆ 2015, 45-126.
[292] SUIĆ 1976, 17; MARIĆ 1977, 36-38; MARIJAN 2011, 34-37.

Navedeni elementi prepoznaju se i na drugim gradinskim naseljima na Martinovića (Dubac) gradini, Prenju i Zvonigradu.[293] Pritom im se proširuju stare gradske jezgre koje dobivaju podgrađa, a bedemi obnavljaju i dograđuju prema grčkoj graditeljskoj tradiciji. Primjenjuju se novi graditeljski oblici, ponekad s poligonalnim ili velikim kamenim blokovima obrađeni *na bunju* uz primjenu anatiroza.[294]

Ove promjene nastaju između posljednje četvrtine 4. i prve četvrtine 2. st. pr. Kr. što je registrirano i na nekim grčkim lokalitetima (Patmos, Leros i Paleikastro[295]) i na prostoru Albanije. S. Islami to ističe kao period intenzivnog urbanog razvoja cijele Ilirije.[296] Sistematizirao je gradinske lokalitete u tri osnovne grupe. U treću je skupinu ubrojio i lokalitete južnog Ilirika (između rijeka Mati i Neretve): Lissos, Skodru, Meteon, Ulcinium, Rizon i Ošaniće. Usto ih je tipološki podijelio u dvije vrste. U prvu su uvršteni fortifikacijski objekti s bedemima bez kula – vrata su ovdje vrlo rijetka (Klos I, Amantineja I, Butroton II, Phoinike i Cuke e Aitojt); u drugoj su fortifikacije s pravokutnim ili rjeđe polukružnim kulama uz bedeme ili češće uz sama vrata, a naziva ih također sjevernim središtima gdje su (Lissos, Xibër, Skodra II, Meteon i Ošanići).[297]

I A. Faber je analizirala srodne lokalitete na istočnoj obali Jadrana koji se „javljaju u svim grčkim gradovima na našoj obali (Issi, Epetionu, Farosu) te skoro u svim autohtonim centrima priobalnog Ilirika".[298] Pritom Gradinu u Ošanićima datira u 3. – 2. st. pr. Kr. kada dobiva fortifikacijski sustav.

Promatrano s različitih stajališta, ovo naselje je prepoznato kao sjedište plemenske aristokracije Daorsa. Ona se, na što očito ukazuje graditeljstvo, ponašala prema standardnim normama helenističkog načina življenja. To je svakako, kroz određeno vrijeme sazrijevanja, podrazumijevalo snažnu društvenu komponentu, imovinski status te vrlo prepoznatljiv kulturni nivo.

---

[293] MARIJAN 1999, 81-82.
[294] MARTIN 1956, 201. Radi se o obradi vanjske površine kamenih blokova koji se ugrađuju u vanjsko lice bedema. Na takav način konveksno oblikovana sredina kamenog bloka doprinosi ravnomjernijem rasporedu sila pri djelovanju opsadnih oružja na lice bedema.
[295] HOPE SIMPSON, LAZENBY 1970, 50, 73; T. XV b, c, d; T. XVI b i T. XVII, b.
[296] ISLAMI 1976, 101-112.
[297] ISLAMI 1976, 107.
[298] FABER 1976, 236.

4. 1. OSTALI ARHEOLOŠKI LOKALITETI S HELENISTIČKIM KARAKTERISTIKAMA

Osim lokaliteta s izraženim helenističkim elementima o kojima je bilo riječi, registrirani su i oni za koje se pretpostavlja da su u tom periodu bili aktualni. Među njima su Gradac – Barane s istočne strane platoa nasuprot Gradini u Ošanićoma, podvodni lokalitet Desilo u Bajovcima u Hutovu blatu, Doljani i Krupa kod Čapljine, Gorica kod Gruda, Vir kod Posušja i Gradac kod Neuma.

4. 1. 1. Gradac, Barane (Stolac)

Nasuprot Gradini na Ošanićima, tek oko 5 km zračne linije, na istočnoj strani platoa, visoko iznad rijeke Radimlje, nalaze se ostaci većeg gradinskog naselja.[299] (T. XVII: 1-3) Unatoč tomu spominje se samo u Arheološkom leksikonu kratkim priopćenjem da se radi o rimskom lokalitetu gdje su vidljivi ostaci građevnog materijala, žbuke i fragmenti keramike rasuti po podgradinskom dijelu naselja.

Pri kratkom obilasku u vrlo ograničavajućim okolnostima (zbog opasnosti od zaostalih minsko-eksplozivnih sredstava iz nedavnih ratnih sukoba)[300] bilo je moguće tek zaključiti da se radi o prapovijesnom gradinskom naselju smještenom neposredno iznad strmog kanjona. Gradinu je štitio kameni bedem - danas širine do 2,00 m i visine 1,00 – 2,00 m, građen u suhozidu s manjim, ali i većim grublje obrađenim kamenim blokovima. Proteže se prema sjeveroistoku do predgradinskog naselja s vidljivo sačuvanim većim pravokutnim objektima. S lijeve i desne strane od ovog bedema vidljivi su ostaci još dvaju. O njima se zasada nije moguće izravnije očitovati, tek se može reći da se i u ovom slučaju završavaju na prostoru spomenutih objekata. Sjevernije od njih nalazi se nekropola s nizom većih i manjih kamenih tumula. Što se arheološkog materijala tiče, u zoni mogućeg kretanja nije registriran.[301] Eventualna bi arheološka istraživanja pružila potpuniju sliku o ovoj gradini, ali i rasvijetlila njezin odnos prema Gradini na Ošanićima s kojom je morala biti u bliskom kontaktu.

---

[299] Al 1988. Tom 3, 20.

[300] Ovom prigodom zahvaljujemo se Deminerskom klubu u Stocu čiji su nam članovi nesebično osigurali obilazak ovog lokaliteta.

[301] Građevni materijal (cigla, crijep, keramika i željezna troska) naveden u informaciji 1988. g. nije registriran. Moguće je pretpostaviti da je u međuvremenu spran s padinskih dijelova gradine u njezino podnožje.

4. 1. 2. Desilo – Bajovci podvodni arheološki lokalitet u Hutovu Blatu

Jedan od takvih lokaliteta zasigurno je jezero Desilo u Hutovu blatu (T. V: 2, 3).[302] Na njega će pri budućim istraživanjima – ne samo u kontekstu emporija u delti ili donjeg toka rijeke Neretve nego općenito prapovijesnih perioda od eneolitika do rimskog doba – trebati obratiti posebnu pozornost. Smješteno u Bajovcima nedaleko od Čapljine, jezero Desilo je dio Parka prirode Hutovo blato, jedinstvenog submediteranskog močvarnog prostora unutar specifičnog hercegovačkog kraškog ambijenta.[303] Ukupnu površinu Hutova blata od 7411 ha s poluotokom Ostrovom čine dvije morfološke cjeline s velikom masom vode. Sjeverni dio zauzima Gornje Hutovo ili Deransko jezero s nizom manjih jezera: Jelim, Škrka, Drijen i Orah, te poluotok Karaotok.[304] (T. V:1) Na južnom dijelu je Donje Hutovo ili Svitavsko jezero. Najvećim dijelom to je umjetna akumulacija nastala reguliranjem podzemnih voda pri izgradnjom hidroelektrane u njegovom jugoistočnom dijelu. Ova jezera, rijeka Krupa (otoka Deranskog jezera), svojim 9 km dugim tokom povezuje s rijekom Neretvom.

U jugozapadnom dijelu Hutovog blata uz sam rub Svitavskog jezera, površine oko 2 ha i nemale dubine, na pojedinim mjestima i do 10 m, između dvaju brda Pulica i Lopate, jezero Desilo zavuklo se u skrovitu, prirodnu uvalu. (T. V: 3) Uz jezero ispod Pulica, inače važne strateške točke s koje je bilo moguće kontrolirati vodeni put na zapad do emporija u Naronu, na sjever uz Neretvu i na istok do krajnje točke Svitavskog jezera – formirala se luka koja je odredila život autohtonog stanovništva. To je značilo da u neposrednom zaleđu Narone tijekom zadnjih stoljeća prije Krista nije bilo usmjereno samo na jezera Hutova blata, nego i na bliže i dalje okruženje.[305]

Omogućavala je to trgovina, najznačajnija komponenta gospodarskog razvoja ovoga područja.[306] Razlog je prometno čvorište – tu se ukrštao plovni put donjeg toka rijeke Neretve s pravcima koji su vodili prema unutrašnjosti. Upravo takvu situaciju potvrđuju znatne količine arheološkog materijala, amfore tipa *Lamboglia 2* i više stotina pronađenih njihovih čepova. [307] (T. XVIII: 6) Zbog toga je teško izbjeći pitanje radi li se o robi koja je legalno,

---

[302] VASILJ, FORIĆ 2009, 156-163; VASILJ 2008, 147-150.
[303] Hutovo blato velika je močvarna zona u Hercegovini, južnom dijelu BiH. Od 1995. g. je i Park prirode koji je međunarodno priznato stanište ptica močvarica registrirano pri UNESCO-u.
[304] Karaotok, po toponimu nekad otok, danas je poluotok nastao isušivanjem i nasipanjem dijela jezera. Zbog bogatog crnogoričnog raslinja dobio je naziv „crni otok“.
[305] VASILJ, FORIĆ 2009, 157-161.
[306] KATIĆ 1999 - 2000, 49- 58; KATIĆ 2002, 423 - 432.
[307] VASILJ 2008, 337.

izravnom razmjenom stizala do jezera Desilo ili se pak o posljedici gusarskih aktivnosti. Na potonje, inače duboko involvirane u ilirske zajednice na obali i u neposrednom zaleđu, upućuje niz činjenica, sam teren i okolnosti nalaza. Uostalom po konstataciji B. Čovića … trgovina i gusarenje su u ta vremena gotovo nerazdvojni oblici jedne te iste privredne grane.[308]

Sigurnost skrovite luke i gradina iznad nje pružale su priliku za takve aktivnosti. Tijekom istraživanja pretpostavljeno je potonuće dvaju brodova s tovarom punih amfora, ne čini se baš slučajnim.[309] Pronađeno oružje – željezno koplje i konjske potkove aktualiziraju oružani sukob koji se mogao odigrati u jezeru i oko njega, pri čemu su isporuku ovog tereta – gusarskog plijena – osujetili Rimljani iznenadnim napadom.[310] U svakom slučaju nova bi istraživanja, ukoliko do njih dođe, mogla dovesti do novih saznanja.

4. 1. 3. Svetište u Gorici kod Gruda

U Gorici kod Gruda Ć. Truhelka je 1899. g. istražio ostatke manje građevine dimenzija 8,5 x 4,5 m.[311]Činile su je dvije cjeline: predvorje i prostor veličine 5 x 4 m (naos) s pregradnim zidom, podijeljen na dva dijela međusobno povezana otvorom u pregradnom zidu Građevina je rađena u suhozidu s manjim neobrađenim kamenim blokovima pri čemu se ipak u određenoj mjeri vodilo računa. Na to ukazuju unutarnji dijelovi građevine gdje su u zidove ugrađivani kameni blokovi s nešto ravnije strane. Iako veličinom skromna, pokazala se vrlo značajnom. Naime, prilikom istraživanja u stražnjem, manjem, pregrađenom dijelu prostorije, pronađene su velike količine različitog arheološkog materijala. Između ostalog pronađena su različita oružja, brončana kaciga, koplja, noževi, nakit (oko 100 različitih fibula, od toga oko 50 srednjolatenskih i kasnolatenskih, kopljastih, igle, ogrlice, narukvice, ukosnice, staklene perle). Na osnovi ovih nalaza bilo je moguće zaključiti da se u ovom slučaju radi o predmetima koji su na ovo mjesto pohranjivani u velikom vremenskom rasponu – od 7. do 1. st. pr. Kr.[312]

---

[308] ČOVIĆ 1976, 123.
[309] JURIŠIĆ 2007. Elaborat o podvodnim istraživanjima jezera Desilo.
[310] MIČEVIĆ 1952, 322 – 331.
[311] TRUHELKA 1899, 339 - 389.
[312] TRUHELKA 1902, 3-42.

Bogatstvo nalaza, njihova raznolikost i okolnosti pronalaska – debeli sloj pepela i kamenja koje se uslijed visoke temperature pretvorilo u vapno – naveli su Ć. Truhelku da ovu građevinu definira kao krematorij, mjesto gdje su pokojnici vjerojatno pri određenom kultnom obredu spaljivani. Međutim, naknadnim analizama i provedenim istraživanjima, B. Čović[313] je revidirao raniji stav Ć. Truhelke i zaključio da se ovdje zapravo radi o svetištu kakva na Mediteranu, a posebno u grčkom svijetu toga vremena, nisu predstavljala rijetkost.

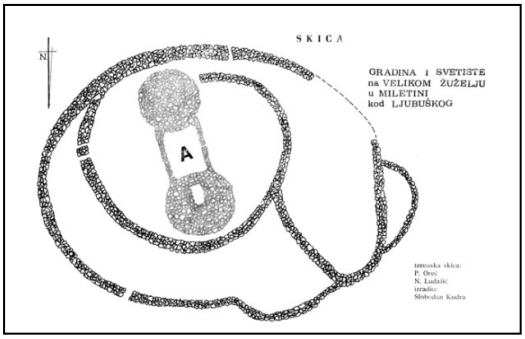

a, b

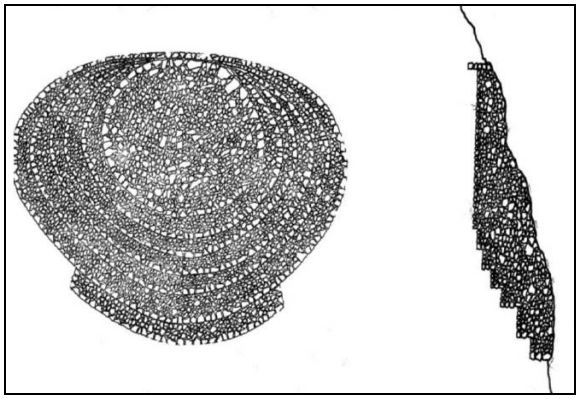

Slika 9a.Veliki Žuželj kod Ljubuškog (Prema, Oreč 1987.); 9b. Orlac kod Mostara (Prema, Benac 2012.)

Unatoč takvom sada skoro općeprihvaćenom stavu, bez tendencije za ulaženjem u određena razmatranja i analize, nadaje se razmisliti radi li se možda o pojavi nekog posebnog obreda pri sahranjivanju određenih osoba – plemenskih uglednika ili svećenika – u ovoj građevini koja bi istovremeno mogla imati i ulogu određenog svetišta za što se zalagao Čović. Takvu pretpostavku potkrepljuje i konstatacija P. Oreča[314] koji skreće pozornost na lokalitete Vrpolje kod Posušja, Radišiće, Studence i Miletinu (Veliki i Mali Žuželj) kod Ljubuškog te Brkanovo brdo u Vukodolu i Orlacu kod Mostara: svojim izgledom i arhitektonskim rješenjima sugeriraju da se radi o kultnim građevinama. Kada je u pitanju lokalitet Mrljanovac u Radišićima, autor navodi da su uz prapovijesnu keramiku pronađeni fragmenti i apulske keramike.[315] U slučaju Brkanova brdo u Vukodolu kod Mostara spominje dio *nedefinirane*

[313] ČOVIĆ 1976, 252-254.
[314] OREČ 1987, 189-200; OREČ 1991, 35-43.
[315] OREČ 1987, 194. Do više informacija, unatoč nastojanjima, o ovom zanimljivom podatku nisam mogla doći.

amfore.[316] Predočeni podaci upućuju na zaključak da ovi lokaliteti od brončanog ili željeznog doba kontinuirano traju do mlađeg željeznog doba ili u ovom slučaju helenizma.

4. 1. 4. Helenistički nalazi iz goričke ostave

Osim navedenog kultnog objekta u Gorici kod Gruda pronađena je ostava bogatog sadržaja.[317] U njoj se osim srebrnih i brončanih fibula srednjolatenske sheme nalazio i drugi nakit: igle, narukvice, privjesci i perle. Posebnu pozornost izazvale su teriomorfne i antropomorfne naušnice negroidnih karakteristika te agrafe izrađene u obliku „Heraklova čvora"[318] Radi se o nakitu izrazito helenističkog draguljarstva s prepoznatljivim filigranskim radom i granulacijom s uporabom jantara i staklene paste. Na isti način su rađene i agrafe iz nedalekog arheološkog lokaliteta Vir kod Posušja.[319] (T. XXXIII: 2) Radi se o nakitu koji je bio omiljen širom helenističkog svijeta. Pronađen je na nizu arheoloških lokaliteta u Budvi, Gostilju na Skadarskom jezeru,[320] u Crnoj Gori i Cavtatu na jugu Hrvatske.[321] Lihnidu, Doberu, Peli, Sedesu s područja Makedonije, Tarentu i drugim grčkim kolonijama na jugu Italije.[322] Iako jednostavnijih varijanti (rađen u srebru), odraz je široko rasprostranjenih utjecaja prepoznatljivih od Ponta i Trakije do egejskih prostora.[323]

4. 1. 5. Lokalitet Dubine – Doljani

Lokalitet Dubine (T. IV: 1-3) nalazi se na lijevoj obali uz magistralnu cestu Mostar – Metković – Ploče kao i gradina neposredno iznad njega, na mjestu s kojeg je bilo moguće kontrolirati ne samo prostor čitave neretvanske doline nego i najpogodniju kopnenu vezu sa zapadnom Hercegovinom na potezu Vid – Prud – Ljubuški prema Delmatima.[324] Bogat arheološki materijal pronađen na ovom lokalitetu, različiti tipovi keramike, metalni nalazi,

[316] OREČ 1991, 37.; BENAC 2012, 43-47.
[317] TRUHELKA 1899, 339-395.
[318] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 59-72.
[319] MARIĆ 1962, 64-69, T. br. II i III.
[320] BASLER 1969, 5-45, T. XXIV; XXXII; XXXIII.
[321] BATOVIĆ 1989, 63, sl. 9 (6,7,8).
[322] BITRAKOVA GROZDANOVA 2005, 100-105; BITRAKOVA GROZDANOVA 2012, 68.
[323] WILLIAMS – OGDEN 1994.
[324] A.L 1988, Tom 3, 25.56, 322.

ostaci arhitekture, reljef, nadgrobni i epigrafski spomenici, ali i srednjovjekovna nekropola potvrđuju značaj i kontinuitet ovog lokaliteta od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka.[325]

Od arheološkog materijala izdvajaju se fragment slikane keramike, amfore tipa *Lamboglia 2* – zapravo je pronađeno čitavo skladište ovih nekorištenih amfora, brava i metalni dijelovi vrata, *Gnathia* keramika kasne faze, moguće da se radi o importu iz Ise ili Farosa).[326] siva kanelirana keramika i drugi keramički materijal karakterističan za helenistički period.

4. 1. 6. Lokalitet Dračevo kod Čapljine

S druge strane gradine u Doljanima, na lijevoj obali rijeke Neretve u selu Dračevu kod Čapljine, na ušću rijeke Krupe u Neretvu, uz stari put Mostar – Metković, pronađen je u stijenu uklesan reljef veličine 0,50 x 0,40 m. Na njemu je unatoč znatnim oštećenjima uslijed dugotrajnog djelovanja atmosferilija, a nerijetko i poplava bilo moguće prepoznati mitske Dioskure[327] (T. IV: 2): Kastora i Poludeuka, braću blizance koje je rodila Leda, besmrtnog Polideuka s gospodarom neba, moćnim Zeusom, te smrtnog Kastora s kraljem Lakademona. Prikazani su u stojećem stavu s kopljima u desnim rukama kao dvije mlađe osobe kovrčaste guste kose s bradama. Nose hlamidu – kratki grčki ogrtač. Hlamide su tradicionalno rađene od ovalnog platna koje se prebacivalo preko lijevog ramena i ruke ili preko oba ramena, što je slučaj na ovom spomeniku gdje se vide krajevi tkanine kako padaju niz njihova prsa čineći oblik trokuta, kako je bilo uobičajeno na grčkim i ranim helenističkim spomenicima u Sparti na Peloponezu[328] i Tarentu u južnoj Italiji.[329] Otuda ih preuzimaju Rimljani kod kojih su bili iznimno štovani.[330] Upravo zbog njegove rustičnosti i ikonografije ovaj je spomenik V. Paškvalin opravdano smjestio u period ranog helenizma unatoč tomu što je na njemu vidljiv trag latiničkog natpisa.[331] U tragovima je sačuvana formula *l(ibens) m(erito).*

Ovaj reljef ne bi trebalo promatrati izvan konteksta prostora na kojem se nalazio. Na njemu prikazani Dioskuri, braća blizanci, upravo na ovom mjestu spomenik zasigurno nisu dobili bez opravdanog razloga. Poznati su po tome što su ih kao svoje zaštitnike zazivali pomorci,

[325] VASILJ 2012, 113-134.
[326] FORTI 1965, 114 -122; KIRIGIN 2004, 158-162.
[327] PAŠKVALIN 1974, 53-61, T. I.
[328] PETERSEN 1900, 18, 20, 22; REINACH 1912, Tom II, 256-4, 345-5.
[329] CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, SREJOVIĆ 1989, 119-120.
[330] PAŠKVALIN 1974, 55-57.
[331] CAMBI 2014, 171. N. Cambi ovaj reljef spominje skupa sa skulpturama epihorskog ili orijentalnog karaktera na području južne Hrvatske. Bez detaljnijih obrazloženja datira ih u širok vremenski raspon od 1. do 4. st. pr. Kr.

putnici, trgovci i konjanici. Čuvali su ovaj plovni put te na ovom mjestu pomorcima,trgovcima i putnicima pružali priliku da im se obrate za pomoć i zaštitu, prije nego što na svom putu krenu prema unutrašnjosti, u ovom slučaju prema vodama – Hutovu blatu i jezeru Desilu.[332] Takvu situaciju potvrđuju bogati arheološki nalazi ne samo na tom nego i na nizu drugih lokaliteta registriranih uz njegovu trasu.

4. 1. 7. Tasovčići (Nerezi) kod Čapljine

Ovom prigodom potrebno se osvrnut i na lokalitet Nerezi u Tasovčićima kod Čapljine. Razlog su ostaci većeg antičkog naselja na prostoru gdje su registrirani različiti objekti koji potvrđuju kontinuirani razvoj ovog prostora od zadnjih stoljeća pr. Kr. pa sve do kasne antike.[333]

Slika 10. Napis Papija iz Tasovčića.(Foto I. Dragičević)

Naselje se razvilo u podnožju brda Hotanj uz ušće rijeke Bregave u Neretvu uz kosu Kučeljak i njive Crkvine. S periodom koji je predmet interesa ovoga rada ovaj lokalitet povezuje blizina s trgovištem u Neretvi, mjestom najznačajnije trgovinske razmjene između mediteranskog svijeta i ovog dijela balkanskog zaleđa.[334] Radi se o prostoru koji se rano suočio s naseljavanjem italika. Dokazuju to braća Papiji, Marko Papia Kano i Gaj Papia Celso.[335] bogati posjednici koji su svojim djelovanjem ostavili značajan trag na ovom prostoru. Vjerojatno su s razlogom podigli spomeniku na kojem su se Oktavijanu, budućem

[332] PATSCH 1906, 367-390.
[333] AL 1988, Tom II, 25.232, str. 332; PATSCH 1906, 381-385.
[334] ŠKEGRO 1999, 229; BOJANOVSKI 1973, 137-187.
[335] ČREMOŠNIK 1965, 147-260; BOJANOVSKI 1969, 27-54.

caru Augustu, zahvalili za povrat Sicilije 36. g. pr. Kr.[336] Bili su poznati proizvođači vina pa se s tim u vezu dovodi produkcija amfora tipa *Lamboglia 2* s prepoznatljivim pečatom *KANI* u različitim varijantama.[337] Preko Narone, gdje su također registrirani, njihovo vino sigurno je stizalo u različite krajeve, prije svega istočnog Jadrana.[338]

4. 1. 8. Gradac, Neum

Gradac, u neposrednom zaleđu Neuma, jedan je od onih lokaliteta s bogatim arheološkim materijalom karakterističnim za široko vremensko razdoblje od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka.[339] Iako se većinom vežu za rimsko razdoblje, vjerojatno zbog značajnijeg naselja koje je na ovom prostoru tada egzistiralo,[340] impozantna gradina iznad plodnog gradačkog polja i raznolik arheološki materijal, osim na starije i mlađe željezno doba, ukazuju na različita kulturna kretanja tijekom zadnjih stoljeća prije Krista. I dok se najraniji nalazi, različita oružja, dijelovi konjske opreme i neki ukrasni predmeti, vežu za glasinački kulturni krug, zapadnobalkanske i delmatsko-liburnsko-japodske kulturne utjecaje[341] dio nalaza pripada mlađem željeznom dobu ili pokazuju naglašen grčki – izrazito helenistički karakter.[342] To su različiti ukrasni predmeti, fragmenti posuda *Gnathia* tipa, novaci Dirahija, 14 srebrnih šarnirskih fibula tipa Štrbci, srebrne perle, prstenje i brončane igle. Što se keramičkih nalaza tiče, spominju se i drugi proizvodi južnoitalskih radionica kronološki vezani za razdoblje helenizma.

5. NEKROPOLE

Nekropole, mjesta koja su kroz čitavu povijest obilježavala domove umrlih, uvijek su, posebno arheolozima, pružale niz informacija i omogućavale niz spoznaja. Njihov oblik, veličina i vrsta ovisili su o nizu čimbenika, između ostalog, o etničkoj pripadnosti pokojnika, načinu njihova ukopa, socijalnom statusu i funkciji, lokalnoj tradiciji i kulturnoj sredini. Na području Hercegovine do danas, nažalost, nekropola s grobovima iz zadnjih stoljeća pr. Kr.

---

[336] PATSCH 1906, 382; CIL. 3, 14265; BOJANOVSKI 1988, 98;
[337] CAMBI 1988, 45, 56; CAMBI 1991, 55-59.
[338] JADRIĆ 2007, 354-355.
[339] AL 1988, Tom 3, 25.107, str. 325; MARIJAN 1987-1988, 35-59.
[340] TRUHELKA 1892, 358.
[341] MARIJAN 1988, 38-41; MARIJAN 2000, 33, 59,70,72.
[342] MARIJAN 2000, 86-87; MARIJAN 2011, 25-54; MARIJAN 1989, 46-47, T. IV:1-17.

nije pronađena. To se unatoč nastojanjima tijekom istraživanja nije dogodilo niti na Gradini na Ošanićima. Tamo su do danas istražena tek tri groba pri čemu su registrirane dvije vrste ukopa. Na širokom platou Banje, ispred gradske akropole, ukapalo se u manje ukopne gomile – tumule, (T.XIX: 1,3.) a grobovi u ravnom registrirani su uz korito potoka Radimlje u podnožju susjedne gradine Konštice – Kolačinke. (T. XIX:2) Osim njih poznati su ukopi s više osoba kao u Viru kod Posušja….[343] pojedinačni ukopi ili grobovi koji su, iako zasebni, dio skupnih grobnica ukomponirani ispod kamenih tumula što je slučaj s grobnicom u Kačnju kod Bileće.[344]

5.1. Grobne humke

Prvi grob istražen na Banjama, predgradinskom naselju na Ošanićima, nalazio se na mjestu gdje je zamijećen niz prostora koji su svojim kružnim oblicima ukazivali na moguće grobove.[345] Bio je ukopan vrlo plitko, tek na dubini 0,90 m u obliku pravokutnika veličine 2,60 x 1,45 m te obzidan zidom od grubo obrađenih manjih blokova kamena. Iako je u trenutku istraživanja konstatirana ranija devastacija, u njemu je, uz dosta ulomaka crijepa, zemlje i fragmenta amfora, ipak pronađen vrijedan arheološki materijal. Uz osteološke ostatke nalazila su se dva željezna noža, a tamo gdje se nalazila lubanja fragmenti tri balzamarija, skifosa i lampice. Od metalnih nalaza u grobu se nalazila fibula srednjolatenske sheme, spirala s iglom, dio srebrne fibule, srebrna omega igla, drška većeg željeznog noža, jedna cijela i druga slomljena željezna špatula te zlatni prsten, rijedak nalaz, s tamnocrvenim, poluprozirnim, poludragim kamenom obrađenim u obliku skarabeja.[346] S obzirom na karakter nalaza i njegovu izrazito dekorativnu funkciju, bilo je moguće zaključiti da je u grob bila sahranjena odrasla ženska osoba.

Drugi grob se nalazio nedaleko od prethodnog, ali, nažalost, za razliku od njega i znatnije devastiran. Oštećenja su bila tolika da nije bilo moguće prepoznati njegovu konstrukciju, nego tek pretpostaviti da je bio sličan prethodno opisanom. To se također odnosi i na osteološke ostatke pa su dijelovi kostura bili sačuvani samo u neznatnim tragovima. Od nalaza, osim više fragmenata amfora na njegovoj površini, pronađena je željezna sulica, a na dnu željezno

[343] MARIĆ 1962, 63-69.
[344] MARIĆ 1977, 101-110.
[345] MARIĆ 2000, 42. Takvo mišljenje potvrđeno je nakon velikog požara 2007. g. kada je na više mjesta na čitavom platou bilo moguće vidjeti ostatke manjih, upravo takvih humaka.
[346] MARIĆ 1973, 175.

koplje položeno na zemlju u smjeru jugoistok – sjeverozapad, upravo kako je bio orijentiran i sam grob.

Kako se nije ušlo u trag cjelovitoj nekropoli, pristupilo se istraživanju tumula u okolici Gradine. Pažnja je bila usmjerena na tumul zvani Kuk, ali se nažalost ni u tom slučaju nije puno više postiglo.[347] Prilikom obilaska prostora Banje, nakon požara koji se na tom terenu dogodio 2007. g., mogli su se vidjeti ostaci više malih kamenih humki, očito nekad otvorenih i devastiranih.

5. 2. Ravni grobovi

Osim ukopa obavljanih ispod manjih humki, kakva su dva već opisana groba pronađena na platou Banje[348] i tumula na lokalitetu Kuk u blizini Gradine, registrirani su i ukopi u ravne grobove[349] (T. XIX: 2) U ovom slučaju radi se o dvojnoj grobnici otkrivenoj uz potok Radimlju u podnožju između dvaju susjednih gradina – Ošanića i Konštice (Kolačinke). Iako je u ovoj grobnici pronađen raznolik arheološki materijal, posebno nakit (ogrlica s par stotina jantarnih perli), zbog nestručno obavljenog iskopavanja ili bolje reći devastiranja grobnice, nemoguće je rekonstruirati njezin izgled, već samo zaključiti da se radi o izoliranom tipu ovakvog ukopa.

Činjenica da su na prostoru Gradine na Ošanićima pronađene dvije vrste grobova prouzročila je niz pitanja, između ostalog i o razlozima takve pojave. Radi li se pritom o ukopima unutar jedne ili dvaju zasebnih zajednica? Može li, osim toga, pojava grobova u ravnom svjedočiti jedan *importirani običaj* ukopa ili je dokaz o dužem ili kraćem vremenskom boravku neke grupe stranaca na ovom prostoru? U svakom slučaju ovakve okolnosti mogle bi biti na tragu promišljanja Đ. Baslera[350] o jednom starijem grčkom elementu koji je na ovom prostoru neko vrijeme aktivno djelovao i u materijalnoj kulturi ostavio značajne tragove.

Osim skromnog broja istraženih grobova na prostoru Gradine na Ošanićima, u ovom kontekstu potrebno se osvrnuti na lokalitet Vir kod Posušja. U ovom se slučaju radilo o

[347] MARIĆ 1973, 176. Jedan od razloga ovakvog stanja treba tražiti u pojavi namjerne devastacije (aktualne i danas) jer je općepoznato da se arheološki nalazi još uvijek plasiraju na ilegalnom tržištu starinama
[348] MARIĆ 1973, 175-176.
[349] MARIJAN 2000, 34-36.
[350] BASLER 1955, 79-94.

zajedničkoj grobnici – jami dimenzija oko 3 m dužine i oko 2 m širine.[351] U nju je, koliko je Z. Mariću bilo moguće rekonstruirati, bilo sahranjeno 6 – 7 ratnika. O tomu svjedoči bogat nalaz ratničke opreme i nedefiniran broj ženskih osoba, što je potvrđeno nalazima raznolikog poljoprivr dnog oruđa i nakita. O detaljima ovog iznimnog nalaza više riječi će biti u dijelu teksta s arheološkim materijalom.

Slična situacija je i s gobnicom na lokalitetu Rudišta u Kačnju kod Bileće.[352] I ovdje se radilo o grobnici s više ukopa, veličine 2.0 m dužine i 1.0 m širine, vrlo plitkog ukopa od tek 60 – 80 cm. U njoj je bilo ukopano jedanaest individua. Svi ukopi nisu – kao što je to slučaj s prethodno opisanim Virom – bili obavljeni istovremeno, nego su se, kako je tijekom istraživanja potvrđeno, obavljali u nekoliko faza kroz duži vremenski period – od sredine 5. do 2. st. pr. Kr., o čemu svjedoči arheološki materijal. Iako se pretežno radi o predmetima iz starijih prapovijesnih perioda, jedan dio nalaza pripada vremenu helenističkih utjecaja na ove prostore u istočnoj Hercegovini.

6. POKRETNI ARHEOLOŠKI MATERIJAL

Gradinski lokaliteti s prepoznatljivim elementima helenističkog graditeljstva i urbanizma samo su dio helenističkih tradicija registriranih na području rijeke Neretve. Veći dio čini pokretni arheološki materijal – najčešće keramički predmeti; metalni nalazi, oružja i orđa, nakit ili novci o kojima će biti riječi.

6. 1. Keramika

Keramički nalazi najčešći su pokretni arheološki materijal dosada pronađen na svim gradinskim, ali i drugim lokalitetima koje, na prostorima uz Neretvu, dovodimo u vezu s helenističkim periodom. Posebno se to odnosi na Gradinu u Ošanićima, gradinu Prenj, Malu gradinu, Doljane, Jelenu gomilu, jezero Desilo, Gradac kod Neuma… Što se Gradine na Ošanićima tiče, već u prvom izvješću K. Hörmana i V. Radimskog spominje se mnoštvo fragmenata keramičkih posuda razbacanih svugdje po lokalitetu koje u tom trenutku, bez

[351] MARIĆ 1962, 63-69.
[352] MARIĆ 1959, 87-102; MARIĆ 1977, 101-110.

podrobnijih analiza, definiraju kao rimske.[353] Sličnu situaciju, iako dosta kasnije, na terenu zatiče i Đ. Basler. Za razliku od svojih prethodnika, on u toj keramici prepoznaje grčki import, što je bio jedan od razloga da čitav lokalitet smjesti u helenistički period – period njegovog nastanka.[354]

To je potvrđeno već s prvim istraživanjima kada je uz prapovijesnu keramiku pronađena i ona helenistička.[355] Najčešće su to ulomci amfora, krovnog crijepa, ali i različitih keramičkih posuda, više ili manje luksuznih, namijenjenih svakodnevnoj ili posebnoj namjeni, crvenofiguralne keramike, bradavičastih kantarosa, gnathia keramike, sive kanelirane keramike, reljefne keramike i svjetiljke.

Na drugim lokalitetima, s izuzetkom Doljana i Desila, analize keramičkog materijala nisu rađene. Keramika se spominje tek u kontekstu određenih istraživanja ili kao informacija uz drugi arheološki materijal. Ovom prigodom osvrnut ćemo se na keramičke nalaze koji ukazuju na odgovarajući materijal helenističkog perioda.

6. 1. 1. Crnoglazirana (kampanska keramika)

Crnoglazirana keramika, (T. XX: 4, 5) poznata još kao crnosjajna, kampanska, *black-glas* ili *Glanztonformen* keramika nastala je u Ateni još u 6. st. pr. Kr.[356] Otuda se proširila u Kampaniju, zatim na zapadni Mediteran gdje se, kako je potvrđeno, proizvodila i nakon 400. g. pr. Kr. Neke njezine varijante pronađene na arheološkim lokalitetima duž istočnojadranske obale ukazuju da su se zadržale sve do 1. st. pr. Kr.[357] Zapravo se radi o tzv. polupremazanim posudama *semi-glazet ware* koje su se u 2. i 1. st. pr. Kr. proizvodile u Isi, Farosu, Resniku, a pretpostavlja se i u unutrašnjosti. Uz rijetku Neretvu su pronađene u okolici Ljubuškog.

6. 1. 2. Gornjojadranska slikana keramika tipa *Alto Adriatico*

Među keramičkim proizvodima 4. st. pr. Kr. nalaze se fragmenti slikane keramike tipa *Alto Adriatico* (T. XX: 1-3). Radi se o jednoj od varijanti crvenofiguralne keramike iz

[353] HÖRMAN, RADIMSKY 1892, 40-49.
[354] BASLER 1956, 79-94.
[355] MARIĆ 1979, T. XXXV; T. XXXVI i T. XXXVII.
[356] ROTROFF 1991, 14 -46
[357] MIHOVILIĆ 2002, 507.

sjevernojadranskih radionica Spine, Adrije i Picenuma koja do sada uz Neretvu nije bila registrirana.[358]

Ovdje je prikazan donji dio posude, vjerojatno skifosa ili ojnohoe, s prstenastim dnom i jasno vidljivim udubljenjem od lončarskog kola, pronađene na Ošanićima. Većinom su bile dio grobnog inventara što u ovom slučaju nije moguće potvrditi. Dio je privatne zbirke te okolnosti nalaza nisu poznate. Rađena je od kvalitetne dobro pročišćene keramike, svjetložute boje s ukrasom od tamnosmeđeg, skoro crnog premaza lošije kvalitete. Prstenasto dno i donji dio posude ukrašeni su jednostavnim motivom s tri vodoravne linije iznad kojih se, iako dosta oštećen zbog premaza koji se ljušti, nalazio stilizirani vegetabilni ukras ispletene vitice. S istim premazom premazana je i unutarnja strana posude. Ošanići su tako još jedan u nizu arheoloških nalazišta od Istre do Palagruže i Nakovane s ovom keramikom.[359]

6. 1. 3. Gnathia keramika

Od luksuznih keramičkih posuda pronađenih u Gradini na Ošanićima posebno mjesto zauzimaju posude *Gnathia* tipa[360] (T. XXI: 1,2; T. XXII: 1-6). Iako se u literaturi predstavlja kao varijanta crvenofiguralnog stila južne Italije, zbog crnog premaza preko cijele posude čini „posebnu stilsku skupinu“ crnoglaziranih posuda.[361] Ime je dobila po nalazištu *Gnathia* u Apuliji gdje se proizvodila od 360. g. do kraja 3. st. pr. Kr. O tome koliko su bile poznate svjedoče radionice u Tarasu, Kanuziju (Kanosi), ali i u drugim mjestima južne Italije.[362]

Proizvodnja se odvijala kroz tri faze:

I. ili klasična 360.-330. g. pr. Kr.
II. 330.-300. g. pr. Kr. i
III. 325.–270. g. pr. Kr.[363] ili po nekim autorima od početka do kraja 3. st. pr. Kr.[364]

[358] KIRIGIN 1992, 79-98; KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005, 15, Dodatak 5; MIHOVILIĆ 2002, 505-506; HORVAT 1997, 107; MIŠE 2012, 233-234.
[359] MIŠE 2012, 233.
[360] FORTI 1965, 101-122.
[361] MIŠE 2013, 99 – 130.
[362] MIŠE 2012, 235-236.
[363] KIRIGIN 1999, 58-65; KUŠAN ŠPALJ, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2006, 22-26.
[364] MIŠE 2012, 235.

Na istočnoj jadranskoj obali pojavljuje se rano, od zadnje četvrtine 4. st. pr. Kr. u sjevernoj Dalmaciji, a kasnije se kroz čitavo 3. st. susreće duž čitave obale od Istre[365] do južne Albanije pa i u zaleđu, što je upravo slučaj s našim lokalitetima. Zadnju fazu karakteriziraju dvije grupe: Aleksandrijska sa središtem u Tarasu, zastupljena na nekim lokalitetima istočne obale, pa i na Ošanićima, te kasna, kanuzijska, ujedno i najzastupljenija.[366] Za ovu fazu vežu se produkcije ove keramike za Isu i Faros.[367]

Gnathia keramika proizvodila se u različitim oblicima: skifosi, ojnohoje, pelike, kantarosi... (T. XXII: 2,3) Ovisno o fazi i radionici, različito su ukrašavane slikanjem i u reljefu. U prvoj fazi ukrašavana je cijele površina. Preko crnog premaza, nakon pečenja, na posudu su se nanosili različiti motivi, najčešće floralni, lozice bršljana,[368] figuralni motivi s likovima žena, kazališnih maski, ptice ili mitološke scene i široka paleta boja: bijela, žuta, crvena, narančasta, smeđa i zelena, na Siciliji i plava.

Upravo je zahvaljujući ovakvom načinu pečenja i slikanja bilo moguće restaurirati određene motive na fragmentima ove keramike s Ošanića. Naime, nakon pečenja na visokim temperaturama, na mjestima na kojima su se nalazili oslikani motivi na crnom premazu ostajali su prepoznatljivi otisci tamnije mat boje. (T. XXXVIII: 1, 2, 3, 7, 9)

Uz rijeku Neretvu i njezine pritoke registrirana je na više lokaliteta – osim u Gradini na Ošanićima,[369] Gradini Prenj kod Stoca,[370] Maloj Gradini iznad Čapljine,[371] Gracu kod Neuma,[372] gradini Rumboci u Prozor – Rami[373] te na lokalitetu Dubine u Doljanima kod Čapljine.[374] Koliko je na osnovi pronađenih fragmenata moguće zaključiti, većinom se radi o importu iz južne Italije, dok se, kad su u pitanju mlađe faze, može računati na proizvode Ise i Farosa gdje je, kako je potvrđeno, egzistirala radionica gdje su se proizvodili.[375] Iz ovih

[365] MIHOVILIĆ 2002, 507-508;
[366] MIŠE 2012, 236.
[367] KIRIGIN 2004, 158-162; ČARGO 2010, 244-248.
[368] FORTI 1965, 101.
[369] MARIĆ 1995, 50-52; MARIĆ 2000, 42-43.
[370] MARIJAN 1989, 61-71.
[371] PATSCH 1906, 374-376; AL 1988, TOM 3, str. 330, 25. 212.
[372] MARIJAN 1989, 35-59.
[373] AL 1988, Tom 3, str. 215, 21.129,
[374] *Gnathia* keramika s ovoga lokaliteta objavljuje se prvi put (Katalog).
[375] KIRIGIN 2003, 161-162; KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005, 15-16; ČARGO 2010, 269-271. Isa i Far nisu bili samo posrednici pri trgovinskoj razmjeni, nego i mjesta gdje se *Gnathia* keramika proizvodila.

središta do obale i dublje u unutrašnjost, ova po konstataciji C. Patscha vrlo tražena luksuzna roba stizala je preko trgovišta u Naronu.[376]

Prema fragmentima s Gradine na Ošanićima većinom su zastupljeni skifosi i ojnohoje, s tim da su skifosi češći te se radi o tri varijante:

I. masivni skifosi s vertikalnim drškama i ukrasnom trakom preko trbuha
II. nešto manji, nekad bez ukrasne trake, inače nezaobilazanog elementa kod prethodnih oblika i
III. mali, dosta uski skifosi s malim horizontalnim drškama, nekad s Heraklovim čvorom postavljenim neposredno uz njihove rubove.[377]

Ojnohoe su druga vrsta posuda registrirana na Ošanićima. To su posude izduženog tijela, trolisnog otvora, ravnog dna i trakaste drške. Uz njih se vežu i ukrasi izvedeni na gornjem dijelu drške, nerijetko u obliku glave žene ili nekih životinja, psa ili lava. Na jednoj posudi s Hvara moguće je da se radii o liku morske lavice.[378] Od drugih ukrasa česte su horizontalne trake na trbusima ovih posuda ukrašene svijetlo oslikanim *S* motivom koji se kao dojmljiv vizualni efekt izdvaja naspram monotonog, kanelurama izrezbarenog trbuha Kanelure izvedene na više načina čest su ukras ovih posuda, posebno u III. fazi, a kako izgleda, na našim lokalitetima i najčešći.[379] O *Gnathia* keramici s Ošanića očitovao se Z. Marić 2000. g. kada je, nakon što je uradio reviziju nalaza, pozivajući se na B. Kirigina, ustvrdio da se „Gnathia karamiku ubraja u takozvanu grupu Canosa, koja je iz centara južne Italije, sredinom trećeg st. st. e. bila importirana u ova područja.“[380]

Osim spomenutih, na keramici s Ošanića zamjetno su česti motivi s prikazima ptica, posebno golubova. Kao središnji motiv najčešće su prikazivani na skifosima između različitih vitica s grančicom ili listom djeteline u kljunu na ukrasnoj traci neposredno ispod širokog otvora posude. Taj motiv odgovara sličnim skifosima iz Francavill Fontane u Apuliji[381] iz prve polovice 3. st. pr. Kr., dok se drugi, bez Heraklova čvora, s istog lokaliteta, datiraju u drugu

[376] PATSCH 1906, 374. Patsch pretpostavlja da su ove posude bile skupa roba jer je našao fragment na kojem je ručno zatvarana (krpljena) rupa.
[377] MARIĆ 1976, 250; MARIĆ 1973, 181. T. XI, 4-11; T. XII, 1-4c.
[378] KATIĆ
[379] MARIĆ 1973, T. XX, 1-9
[380] MARIĆ 2000, 42.
[381] MARIĆ 2000, 250.

polovicu 3. st. pr. Kr. Što se ***S*** ukrasa na ojnohoama s Ošanića tiče, vjerojatno pripadaju kasnoj fazi kanuzijske grupe zbog čega ih je moguće datirati na kraj 4. ili vjerojatnije na početak 3. st. pr. Kr.[382] Još jedan ukras na ovoj keramici nameće se kao vrlo zanimljiv. Radi se o točkastim ukrasima izvedenim na nogama više skifosa i jednom fragmentu trbuha neke posude. Prema tim bi se karakteristikama ovaj ukras moglo uspoređivati sa skifosima mesapskih radionica registriranim na lokalnim nekropolama, prije svega u grobovima Rocavecchie s kraja 4. i početka 3. st. pr. Kr., bez obzira što se ovaj ukras na njima nalazi samo ispod oboda posude.[383]

6. 1. 4. Amfore

Fragmenti amfora najčešća su keramička roba na svim lokalitetima koji se dovode u vezu s helenističkim periodom u dolini Neretve. Iako na gradinskim lokalitetima, kao i u Gradini na Ošanićima, izuzetak je jezero Desilo, nije pronađena niti jedna čitava amfora, ipak je, prema obodima otvora, drškama i nožicama, moguće nešto više reći o ovoj „ambalažnoj robi" najčešće korištenoj za transport tekućih roba–vina i ulja.[384] Nažalost, više o tipologiji, kronologiji te o njihovom podrijetlu nego o gospodarskom kontekstu, kako naglašava B. Kirigin."[385]

6. 1. 5. Grčko-italske amfore

Ove amfore, (T. XXVII: 1) namijenjene za transport vina, proizvodile su se od 4. do 2. st. pr. Kr. u grčkim gradovima na Siciliji i južnoj Italiji otkud su se proširile diljem Mediterana.[386] Nisu rijetke ni na Jadranu gdje su dosada registrirane na 44 podmorska lokaliteta srednjeg Jadrana,[387] ali i na sjevernom Jadranu.[388] U zaleđu istočnojadranske obale pronađene su u Gradini na Ošanićima.[389] Unatoč tomu, dosada nisu detaljnije analizirane. Spominju se tek u kontekstu drugih nalaza, definiraju se kao mlađi tip grčko-italskih amfora. Za razliku od starijih, mlađe su aktualne tijekom 3. i 2. st. pr. Kr. Odlikuje ih nešto veće izduženo tijelo,

[382] DELLI PONTI 1996, 153, br. 116.
[383] GIANOTTA, 1996, 70, br. 64, 90, br. 46.
[384] RADIĆ-ROSSI 2003, 299-308.
[385] KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ, 2005,
[386] BENOIT 1957, 247-285.
[387] KIRIGIN 2005, 13.
[388] STARAC 2006, 86-87.
[389] MARIĆ 1995, 55.

duži cilindrični vrat s naglašenim kosim obodom ispod kojeg izlaze, za razliku od starijih, izduženije ručke. Rame je s blago naglašenim prijelazom odvojeno od trbuha koji se završavao zaobljenom nožicom. Ovi mlađi oblici karakteristika su čitavog jadranskog podmorja. Pretpostavlja se da su se negdje na tim prostorima i proizvodile. Trenutno su radionice potvrđene na sjevernom Jadranu na području Padske nizine te na njegovom južnom dijelu gdje su bile aktivne dirahijske radionice na albanskoj obali.[390] U tom kontekstu svakako treba računati na radionice na otocima i obalnom dijelu srednje Dalmacije, u Farosu i Isi.

U slivu Neretve, osim na Ošanićima, grčko-italske amfore su registrirane kod Trebinja, zatim na gradini Prenj kod Stoca.[391] Maloj gradina iznad Čapljine i Martinovića (Dubac), gradini kod Stoca.[392] Što se nalaza s Male gradine tiče, izneseni stav se zasniva na podacima K. Patscha iz 1906. g. gdje se, bez detaljnih kvalifikacija i tipoloških odredbi, tek spominju ostaci amfora.[393] Imajući u vidu okolnosti nalaza i činjenice koje ovu gradinu karakteriziraju kao lokalitet s izrazitim helenističkim elementima, moguće je tek pretpostaviti da se u ovom slučaju radi o grčko-italskim amforama.

Osim ovih, na nizu lokaliteta uz Neretvu su registrirani i drugi tipovi amfora, najčešće amfore tipa Lamboglia 2.

6. 1. 6. Amfore tipa Lamboglia 2

Amfore tipa Lamboglia 2 (T. XXVII: 2), kao i grčko-italske iz kojih su se postupno razvile, bile su namijenjene za transport vina. Od sredine 2. st. pr. Kr., kada su se, nakon pada Korinta 146. g. pr. Kr., počele samostalno proizvoditi, njihova je produkcija trajala oko 100 godina.[394] To znači da su se koristile sve do sredine 1. st. pr. Kr. kada se transformiraju u formu *Dressel 6A*. Zapravo, prema iskazanim stavovima, promatraju se kao proizvod novog rimskog poduzetništva proisteklog na grčkim tradicijama. Na to ukazuju na njima i čepovima sačuvane oznake. Također upućuju na sve veći upliv Rima u gospodarska kretanja na ovom dijelu Sredozemlja.[395]

---

[390] ŠEŠELJ 2005, 51.
[391] MARIJAN 1989, 65-66.
[392] MARIJAN 1996.-1997. 47.
[393] PATSCH 1906, 374.
[394] LAMBOGLIA 1955, fig. 11-12; DRESSEL, CIL, XV. 1899, 8.
[395] RADIĆ ROSSI 2010, 100.

Za razliku od grčko-italskih, amfore tipa Lamboglia 2 su veće. Visina im se kreće od 0,90-1,00 m, s tim da je dužina vrata s ručkama iznosila oko 1/3 ukupne visine amfore. (T. XXIII: 1-5) Starije uz to imaju masivniji, zadebljan i širi otvor te masivne ručke trakastog ili ovalnog presjeka. Ono što ih posebno odlikuje je njihova širina 0,35 – 0,40 m. Za razliku od prethodnih, koje su se širinom isticale u gornjem dijelu tijela, na prijelazu ramena u trbuh, kod amfora Lamboglia 2 širina se spušta na trbuh što je povećalo njihov donji dio. Rame je od trbuha odvajao naglašen pregib, dok je donji dio završavao dužom nožicom.[396]

Uskoro, nakon što su se počele proizvoditi, postale su uobičajen teret na većini pomorskih putova čitavog zapadnog Mediterana.[397] Što se istočne obale Jadrana tiče, aktualne su na obje jadranske obale.[398] To se vidi po teretu potonulih brodova, posebno uz srednjodalmatinske otoke.

Iako rjeđe, ima ih na kopnu, kako na obali tako i u neposrednom zaleđu do kuda su dospijevale očito kao tražena trgovačka roba.[399] Takav broj registriranih nalazišta moguće je objasniti djelovanjem više proizvodnih središta na istočnom Jadranu. Pritom se razmatra djelovanje radionica u Issi, Faru, a moguće i negdje u dolini Neretve.[400]

Dosada su registrirane u Gradini na Ošanićima, Maloj gradini, u naselju i jezeru Desilu,[401] gradini Klepci,[402] Doljanima,[403] Neumu, gradini Kičin,[404] Gradini iznad Trebinje kod Ravnog[405] te naselju Ozren.[406]

Amfora tipa *Lamboglia 2* najviše je pronađeno u jezeru Desilo i naselju uz njega. Iako su prve amfore izvađene već davne 1972. Godine,[407] do značajnijih rezultata se došlo tijekom dvaju istraživačkih kampanja 2007. i 2008. godine.[408] Unatoč tomu što tijekom tih istraživanja iz jezera nije izvađena niti jedna čitava amfora – dvije u privatnom posjedu rezultat su

[396] HORVAT 1997, 64, sl. 21; STARAC 2006, 88-89.
[397] HORVAT, 1997, 58. Najsjevernija točka je na rijeci Timavu.
[398] STARAC 2006, 88.
[399] CAMBI 1989, 363-323; KIRIGIN 2005, 14; KONCANI UHAČ 2007, 361-376.
[400] KIRIGIN 2005, 11; CAMBI 1991, 55-64; KONCANI UHAČ 2007, 364.
[401] VASILJ, FORIĆ 2009, 156-163.
[402] AL 1988, T. 3, 25.127, str. 326.
[403] MILIĆEVIĆ-CAPEK 2004, 219-222; VASILJ 2012, 124.
[404] RADIMSKY 1891, 180, sl. 33, 34, 35.
[405] AL 1988, T. 3, 20.533, str. 195. Zahvaljujem se gospodinu Tomi Batini koji je s ove Gradine prikupio određen keramički materijal s fragmentima ovih amfora.
[406] U ovom slučaju zahvaljujem se gospodinu Goranu Glamuzini, geologu koji mi je skrenuo pozornost na ovaj lokalitet i keramički materijal značajan i zbog amfora *Lamboglia 2*.
[407] ATANACKOVIĆ SALČIĆ 1981, 11-26.
[408] VASILJ, FORIĆ 2009, 158-159.

dugogodišnje sustavne devastacije ovog lokaliteta – izronjeno je više stotina čepova i njihovih ulomaka. Blijedo crvene su boje sa svjetlijim i tamnije smeđim nijansama, s oštećenjima koja su vjerojatno posljedica izraženijeg djelovanja vatre. Da su gorile u većem požaru, potvrđuje uz jezero sloj pepela od 0,60 m.

Na ovim amforama, najčešće na rubu otvora, ali na vratu i drškama, nalaze se različiti žigovi. Na amforama s Ošanića registrirani su urezani grafiti.

Značaj ovog lokaliteta ne treba isticati samo zbog količine pronađenog materijala, nego i zbog toga što se radi o rijetkom slatkovodnom lokalitetu koji se zbog plovnog puta dovodi u izravnu vezu s trgovištem u delti Neretve.

Iako rijetke, među velikim brojem fragmenata amfora na ovim lokalitetima, i one su koje je prema određenim karakteristikama moguće okarakterizirati kao amfore tipa *Dressel 6A*.

6. 1. 7. Amfore tipa Dresel 6A

Amfore tipa *Dressel 6A*[409] (T. XXVII: 3) svoje podrijetlo vuku iz zadnjih formi amfora *Lamboglia 2*. Zbog toga ih je nekad, ukoliko nisu sačuvane u cijelosti, teško razlikovati. Također je važno naglasiti da se kao amfore *Lamboglia 2* nisu koristile samo za transport vina, nego i za voće, garum ili mulsum – vino zaslađeno medom. Kod većine ovih amfora ističe se masivniji zadebljan otvor, uz vrat duže, malo uspravne, prema vani nakošene ručke, s opsegom najvećim na donjem dijelu trbuha (obično 0,40 m u promjeru) zbog čega imaju skoro kruškoliki izgled te dugu nožicu izrazito masivnog korijena. Proizvodile su se od sredine 1. st. pr. Kr. pa najkasnije do 36. g. po. Kr.[410] Osim na sjevernom Jadranu, gdje im je produkcija najveća, ima ih u venetskoj oblasti, Norikui južnije uz Jadran.

I na njima se kao i na *amforama Lamboglia 2* tipa nalaze žigovi različitih radionica, najčešće na otvoru, vratu amfore i ručkama. Iako su rijetke, osim u Desilu, pronađene su u Doljanima i Sjekosama.

[409] DRESSEL, CIL, XV. 1899, 7; CAMBI 1989, 323, fig. 23; STARAC 2006, 89-90; LINDHAGEN 2009, 83-108.
[410] STARAC 2006, 90, prema Zevi 1966, 217.

6. 1. 8. Hvarske amfore

Osim grčko-italskih amfora Z. Marić je na Gradini u Ošanićima ukazao na još jednu vrstu posuda s karakterističnim polukružnim presjekom oboda.[411] Otada ostale su anonimne dok u kontekstu svojih istraživanja na takve posude veću pozornost nije obratio M. Katić.[412] Pronalazak keramičke peći i škarta s fragmentima ovih posuda u Starigradu na Hvaru omogućio je njihovo precizno, tipološki uspješno definiranje kao amfora *Faros 2* tipa. Rađene u nijansama crvene boje, srcolikog su oblika, visine koja može varirati, stopala gljivastog oblika. Rub otvora im je prstenasto zadebljan i *polukružno izvučen van.* Ručke su ravne i okomite, *jajolikog* presjeka na gornjem dijelu, blago izvučene prema obodu. Iako oblikom podsjećaju na ranije istočnomediteranske amfore s početka 4. st. pr. Kr., zbog toga što su pronađene s različitim kasnohelenističkim materijalom na Farosu, vidi ih kao isključiv lokalni proizvod rađen tijekom 2. st. pr. Kr. Za ove amfore se veže i grafiti dešifrirani na nekim fragmentima. Među njima i onaj vrlo prepoznatljiv zbog natpisa ΦΛΡo(Σ) koji se nesumnjivao dovodi u izravnu vezu s grčkom kolonijom Farosom.[413]

6. 1. 9. Žigovi i grafiti na amforama

Grafiti

Grafita, (T. XXVI: 1-4) koji su na posude najčešće urezivani nakon pečenja, najviše je pronađeno na Ošanićima. Iako se do nekih došlo tijekom istraživanja prošlog stoljeća, najviše ih je ipak registrirano 2004. g. Z. Marić je tada objavio 73 urezana grafita i jedan obojeni,[414] a 2005. s M. Forić još 31.[415] Iako je repertoar pronađenih grafita znatan, ukupno 104, u najvećem broju se radi o teško razumljivim i neprepoznatljivim oznakama. Izuzetak ih je tek nekoliko, spomenuti grafit s oznakama Farosa – **ΦΛΡo(Σ),**[416] kao i onaj na kojem Z. Marić u urezanom znaku prepoznaje oznaku **ΔΛΟΡ(?)ΟΙ** (T. XXIV: 1). Unatoč nekim rješenjima, o ostalim će se bez dodatnih istraživanja i analiza biti teško izravnije očitovati.

[411] MARIĆ 1977, 41, sl. 4 a-e, T. XXXII. 6, T. XXXIII. 2.
[412] KATIĆ 1999-2000, 50-51.
[413] MARIJANOVIĆ 1988, AL 1988, Tom 1, 27-28.
[414] MARIĆ 2004, 185-216.
[415] MARIĆ , FORIĆ 2005, 181-197.
[416] MARIĆ 2004, str. 198, T.4 br. 22.

Žigovi

Na amforama su osim grafita i žigovi s različitim oznakama. (T. XXIV: 1-6; T. XXIII:4. 5) Utiskivani su u radionicama prije pečenja, obično na obodima, ručkama, ali i drugim dijelovima amfora te njihovim čepovima. Najčešće se odnose na proizvođače, vlasnike radionica ili trgovce. Za sada ih je najviše pronađeno u jezeru Desilo, naselju uz njega, te u Doljanima i Maloj gradini. Iako su rijetko čitljivi, neke je ipak bilo moguće dešifrirati. Od žigova koji su na raspolaganju iz jezera Desilo čini se da semože raditi o natpisu **ABING,** inače dosad registriranom na amfori s podvodnog nalazišta Stanići–Čelina nedaleko od Omiša gdje se nalazi zajedno sa žigom **PHIL:L,**[417] bez slova P, koji se nalazi na ulomku jednog oboda iz Desila.[418] Ukoliko je ovaj žig uspješno dešifriran, to bi bila još jedna potvrda mišljenja N. Cambija: da se u slučaju sa žigovima **KANI/ABING** i **KANI/ PHIL:F** radi o lokalnoj produkciji amfora tipa *Lamboglia 2.* S još jednim dokazom skrenula bi se pozornost na uglednu obitelj rano doseljenih Italika u Naronu, točnije na već poznatu braću C. i M. Papius Canus, registrirane u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. na epigrafskom spomeniku iz Tasovčića kod Čapljine (CIL III 14625).[419] Osim kao distributere vina, to bi ih etabliralo i kao proizvođače amfora.[420]

Dva čitljiva žiga sačuvana su i na do danas jedino dostupnim dvjema čitavim amforama tipa *Dressel 6A* iz jezera Desila. Nakon „vađenja“ iz jezera, danas su u privatnom vlasništvu – jedna u Čapljini, a druga u Mostaru. (T. XXIII:1, 2) Na obodu jedne cjelovit je žig **/(AN(TF)IOG)**, (T. XXIV: PN1) a na obodu druge **/(IIII VIR)**, (T. XXIV: 2PN1) uz napomenu da je slovo *R* dato u negativu (okrenuto naopako), a slova *V* i *I* u ligaturi (sastavljeno).[421]

Osim na amforama iz jezera Desila,žigovi su registrirani i na amforama s lokaliteta Dubine - Doljani. Radi se o trima žigovima na obodima i jednom na drški amfore.[422] Iako su dosta oštećeni i nečitljivi, s uspjehom je dešifriran samo jedan. Na njemu se iza tri prepoznatljiva slova **NIC** nalazi znak male amfore. (T.XXIII: 5) Žig s ovim znakom, ali bez simbola amfore

[417] CAMBI 1991, 56. Ovaj znak sačuvan je i na amfori iz Narone.
[418] CAMBI 1989, 317. Fig. 17.
[419] PATSCH 1906, 382 -383; CAMBI 1989, 321-322.
[420] CAMBI 1988b, 45.
[421] CALLENDER 1965, 265, № 1792.
[422] MILIĆEVIĆ-CAPEK 2004, 220-221. Fragmenti amfora sa žigovima i čepovi amfora nalaze se u fundusu Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine Županije hercegovačko-neretvanske u Mostaru. Ovom prilikom zahvaljujem kolegici I. Milićević-Capek na ustupljenom materijalu.

uz njega, registrirao je N. Cambi na lokalitetu Gospe od Prizidnice na otoku Čiovu.[423] Nalazi se na amfori tipa *Lamboglia 2* koje se inače najčešće nalaze u podmorju istočnojadranske obale, ali i na lokalitetima u njezinom zaleđu od 2. do kraja 1. st.pr. Kr.[424], u ovom slučaju ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da se radi o jednom ranom tipu amfore tipa *Dressel 6A* koji se javlja od sredine 1. st. pr. Kr.

Zanimljivi žigovi pronađeni su i na fragmentima amfora s Male gradine u Čapljini. Na jednom od obodaamfore *Lamboglia 2* tipa dobro je sačuvan žig s oznakom **AVID,** sa slovima visine 0,7cm.[425]

6. 1. 10. Čepovi amfora

Čepovi amfora nisu čest nalaz na lokalitetima u dolini Neretve. Jedan od njih je s Mala gradina iznad Čapljine. C. Patsch ih je objavio 12, premda nije isključeno da ih je bilo i više. Većinom se radilo o čepovima sa sličnim oznakama registriranim na nalazištima u nedalekoj Naroni. Između njih se izdvaja čep s čitljivim grčkim natpisom, točnije punim grčkim imenom **Μένανδρος.**[426] (T. XXVI: 5)

Iz jezera Desila (T. XXV, 1-16) izvađeno je 476 čepova, stoga ovaj lokalitet možemo uvrstiti među značajnije podvodne lokalitete između ostalog i zbog tog podatka. Većinom se radi o pločastim čepovima koji su inače čest nalaz u podmorju, ne samo uz istočnojadransku obalu nego i u Sredozemlju.[427] I dok su ranije rađeni otiskom matrice, tijekom zadnjih stoljeća pr. Kr. oznake su rađene pri procesu njihove izrade.[428] U pravilu su kružnog oblika, promjera 8 – 10 cm, debljine do 1 cm, s ručicama četvrtastog i kružnog presjeka. Najčešće su rađeni u jednodijelnim ili dvodijelnim kalupima, sa sačuvanim njihovim rubovima, ali ima i onih jednostavno izrezanih od zidova amfora kao najjednostavnijeg dostupnog materijala. Na većini se nalaze različite reljefne oznake: često su to slova grčkog alfabeta (**A, E, O, H, L,X, Y, Δ, Ψ, Ω**); iznimno su rijetkioni koje je, kao cjelovitu oznaku **HILA,** bilo moguće pročitati. Ove oznake su se mogle odnositi na proizvođače – vinare, na sadržaj i količinu robe, a

[423] CAMBI 1989, 316, Fig. 11;
[424] CAMBI 1989, 311-323; HORVAT 1997, 60-67.
[425] PATSCH 1906, 375.
[426] PATSCH 1906, 376.
[427] LETE 2005, 3-31.
[428] LETE 2005, 6.

moguće je da su označavali godinu berbe, trgovce ili brodare koji su se skrbili o njihovom transportu.

6. 1. 11. Siva kanelirana keramika

Među fragmentima amfora, u enormnim količinama razasutim po cijeloj površini Gradine na Ošanićima, pronađen je i drugi keramički materijal pa i fragmenti sive keramike (T. XXI: karta 4), sjajne, dobro ispolirane površine, ukrašene nizom dubljih i plićih horizontalnih kanelura.[429] (T. XXI: 5,6) Bez dovoljno podataka, Z. Marić ih uspoređuje s lokalitetom Ampurias u Španjolskoj[430] te nalazima iz helenističke nekropole u Olbiji na Crnom Moru.[431] Odnedavno, nakon istraživanja helenističkih lokaliteta na Isi i Farosu, otkrivene su keramičarske peći te kalupi za izradu ove, ali i druge reljefne keramike. Ova keramika se dovodi u izravnu vezu s tim radionicama u kojima se proizvodila od 2. do 1. st. pr. Kr.[432]

6. 1. 12. Bradavičasti kantarosi

Bradavičasti kantarosisu (T: XXI : 6; karta 5.) rijedak nalaz luksuzne reljefne keramike na istočnoj obali Jadrana.[433] Na Gradini u Ošanićima pronađeno je ukupno 70 fragmenata ovih posuda, a s bradavičastim ukrasom 30.[434]

Ove posude širokog otvora s blago izvijenim obodom i rebrom ispod njega, s tri reda bradavica na ramenu između naglašenih kanelura, visoko profilirane šuplje noge, s istaknutim koljenastim drškama, rađene su na lončarskom kolu. Bradavičasti ukrasi po kojima se prepoznaju rađeni sulijepljenjem prije pečenja u tri paralelna reda na prijelazu iz ramena u trbuh posuda. S vanjske su strane premazivane sjajnim firnisom crne, tamnosmeđe ili svjetlosmeđe boje. Iznad bradavičastog ukrasa nalazio se slikani ornament. Motivi su kao kod Gnathia keramike mogli biti različiti – vitice bršljana s plodovima ili bez njih, rjeđe

[429] MARIĆ 1977, 42.
[430] MARIĆ 1977, 42, (f.n. 58. ALMAGRO 1953, No. III, str,296, sl. 7)
[431] PAROVIĆ-PEŠIKAN 1974, 92, 94, sl. 84, 86.
[432] Na ovim iznimno korisnim informacijama zahvaljujem kolegi B. Čargu iz Arheološkog muzeja u Splitu.
[433] ŠEŠELJ 2004, 381-400; KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005, 16; MIHOVILIĆ 2002, 510; BRUSIĆ 1988, 47, sl. 5.
[434] MARIĆ/KIRIGIN 1991, 177-184.

geometrijski motivi. Motiv bršljana inače nije rijedak. Sličan se javlja dosta rano, već sredinom 6. st. pr. Kr. u Joniji.[435]

Veliki broj fragmenata ovih posuda na Ošanićima i nedostatak sličnih na drugim lokalitetima otežali su pronalaženje odgovarajućih analogija. Samo po određenim elementima, obliku ili ukrasu, slični kantarosi su registrirani u Egejskoj Makedoniji (Olynthus), zatim u Olbiji na Crnom moru,[436] Butrintu u Albaniji, Ateni, Korintu, Metapontu u Južnoj Italiji i najdalje u Scatbiu u Egiptu.[437] Činjenica da su datirani okvirno, od kraja 4. do sredine 2. st. pr. Kr., u doba helenizma, nije značajnije utjecala na problem datiranja kantarosa s Ošanića. Iako se u takvim okolnostima ukazivalo na Atenu kao moguće središte njihove produkcije u drugoj polovici 3. st. pr. Kr., a, zbog više fragmenata, čak i na Ošaniće, na ove nalaze drukčije se počelo gledati tek nakon što su slične posude s drugom srodnom reljefnom keramikom pronađene na otocima i kopnu srednje Dalmacije – na rtu Ploči, Resniku, Saloni i Palagruži.[438] Zbog očito značajne keramičarske produkcije na ovim prostorima, sve ukazuje da su se od 3. do 1. st. pr. Kr. i ovi kantarosi proizvodili u radionicama Ise.[439]

6. 1. 13. Olpe

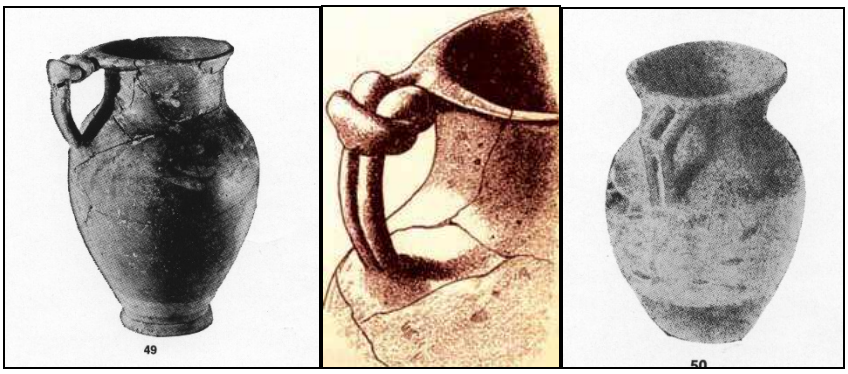

Slika 11. Olpe. (Prema P. Lisičar 1973.)

U Donjem Hrasnu, u zaleđu Neuma, pronađene su olpe – keramičke posude, inače rijetki nalazi ovoga tipa na istočnojadranskoj obali.[440] (Sl. 3: 1-3) U ovom slučaju radi se o dvije

[435] SCHEFOLD 1984, sl.198 8 (a,b)
[436] PAROVIĆ-PEŠIKAN 1974, 78, 79.
[437] MARIĆ, KIRIGIN 1991, 180-181 (s odgovarajućom literaturom).
[438] BRUSIĆ 1990, prema Kirigin 1991, 181, f. n. 33.
[439] KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005, Dodatak 10, 24.
[440] ĆURČIĆ 1907a, 203-214, 395-400; LISIČAR 1973, 16, T.XIV:49; MARIJAN 1989, 66, T. II. 5. – pretpostavlja da se radi o fragmentima ovih posuda.

crno glazirane olpe – vrča, ovalnog tijela s prstenastim punim dnom. Na posudama su se nalazile trakaste ručke od kojih je jedna na gornjem dijelu imala ukras Heraklova čvora. Usto su bile ukrašene oslikavanjem. Glazurom crnog firnisa premazivao se gornji i donji dio posude – vrat, rame i dno, dok se na trbuhu nalazio pojas s oslikanim ukrasom. Na njemu je bijelom bojom oslikan niz listića složenihu tri horizontalna reda. Kako je već naglašeno, dosada su ove posude registrirane tek na nekoliko lokaliteta. Tako je ovim posudama vrlo slična olpa iz Picuga, vrčevi iz nekropole Mišunac u Istri te dvije posude iz Fara.[441]

Znanstveni interes za ovu vrstu posuda prvi je pokazao P. Lisičar.[442] Prepoznao ih je kao rad južnoitalskih radionica gdje su se proizvode tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. U posljednje vrijeme, posebno zbog zanimljivih hvarskih nalaza, na njih su se osvrnuli J. Jeličić-Radonić[443] i M. Katić. Ove olpe oni vide kao proizvode nastale krajem 4. i početkom 3. st. pr. Kr., vjerojatno u nekoj od keramičarskih radionica starog Fara.[444]

6. 1. 14. Krovni crijep

Što se krovnog crijepa tiče, i on se kao i većina nalaza iz helenističkog perioda veže za Gradinu na Ošanićima. Da se na ovom mjestu značajnije koristio, dokazuju veće količine ovog materijala rasutog po cijeloj površini Gradine.[445]

Unatoč tomu što znanstveno nije zasebno razmatran, iznesena su određena mišljenja na koja se ovom prigodom potrebno osvrnuti. Prema komadima s Ošanića bilo je moguće zaključiti da je krovni crijep najčešće rađen od svjetložute, slabo pročišćene gline u dva osnovna oblika: ravne plinte i poligonalne solene. Plinte su, koliko je bilo moguće utvrditi, najčešće bile 3,3 – 3,4 cm debljine sa zaliscima za solene na njihovim krajevima. Za razliku od njih, solene su bile nešto složenije, poligonalne forme. Činile su ih dvije strane veličine, najčešće oko 22 cm, koje su koso padale u rasponu od 16 cm, a zatim se još jednom lomile u ravne rubove veličine do 3 cm s kojima su nalijegale na zaliske, za tu svrhu napravljene na plintama. Ovako masivne solene bile su nužne. Naime, bilo je potrebno da se sa što većom težinom oslone na

[441] MIHOVILIĆ 2002, 508-509; ČAČE, ŠEŠELJ 2005, 165, Fig. 16. – spominju se kao daunijske.
[442] LISIČAR 1973, 16.
[443] JELIČIĆ – RADONIĆ 1995, 84-87.
[444] KATIĆ 1999-2000, 53.
[445] BASLER 1956, 79-94; MARIĆ 1978, 44-45, sl. 6 i 7.

plinte, posebno zbog snažnih vjetrova tijekom zimskog perioda, uobičajenih ne samo na ovom nego i na prostoru čitave Hercegovine.

6. 1. 15. Svjetiljke

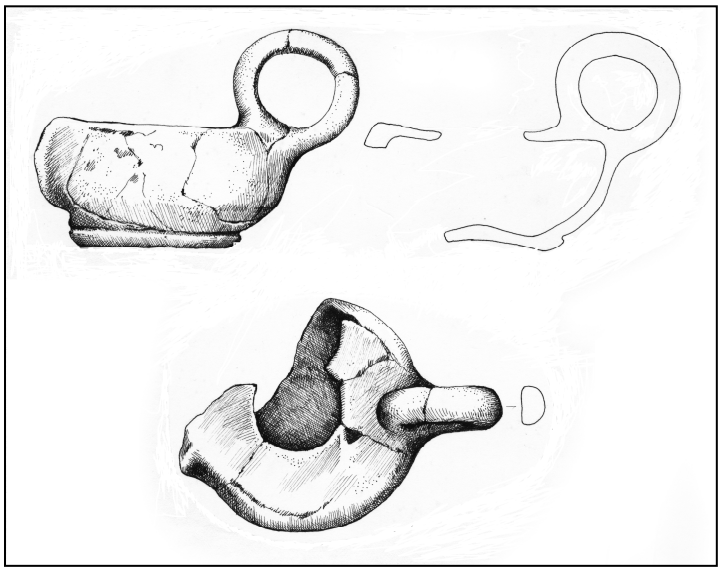

Slika 12. Svjetiljka (Prema Marić 1973.)

Za razliku od drugog keramičkog materijala, svjetiljke su na svim dosada istraživanim lokalitetima dosta rijedak nalaz.[446] I na Gradini u Ošanićima u grobnici br. 1 pronađena je jedna, i to djelomično oštećena svjetiljka – nedostaje joj kljun, te druga u fragmentima.[447] U prvom slučaju radi se o jednostavnom neukrašenom primjerku tamnije žute do svjetlije smeđe boje s ostacima crnog premaza na vanjskoj i unutarnjoj površini, loptastog tijela s vertikalnom prstenastom ručkom dimenzija: visine 3 cm, promjera 5,8 cm i 2,2 cm širine otvora s oštećenim kljunom. Ova svjetiljka pripada nešto mlađim tipovima i moguće ju je datirati u helenističko razdoblje, vjerojatno u 2. st. pr. Kr.[448]

[446] ŠKEGRO 1999, 288, prema HARRIS, 1980, 129.
[447] MARIĆ 1973, T. XXIII, 1a ,b, c.
[448] JAKIMOVSKI 2005, Tip XXV, varijanta B, kat. br. 199, 205; JAKIMOVSKI 2008, 187-192; MIŠE 2005, 33, sl. 16. c, d.

Keramički materijal, u velikim količinama registriran na svim arheološkim lokalitetima tijekom zadnjih st. pr. Kr., omogućio je istaknuti značaj trgovini zahvaljujući kojoj je, iz različitih krajeva Sredozemlja, zadnjih stoljeća prije Krista keramika stizala u ove krajeve.

6.2. Metalni nalazi

Tijekom arheoloških istraživanja Gradine na Ošanićima pronađen je različit arheološki materijal izrađen od metala. Pritom se posebno izdvajaju nalazi pohranjeni u spomenutoj ostavi, ali i na čitavom istraživanom prostoru. Ovom prigodom osvrnut ćemo se na nalaze koji ukazuju na značaj ovog lokaliteta, ali i na druge koji su tijekom zadnjih stoljeća prije Krista gravitirali rijeci Neretvi.

6. 2. 1. Ilirske kacige

Među najznačajnijim nalazima s Gradine na Ošanićima je brončana kaciga, važan dio vojne opreme obrambenog karaktera, pronađena prilikom istraživanja unutarnje strane glavnih gradskih vrata[449] (T. XXVIII: 2a, b). Ovim nalazom Ošanići su se pridružili brojnim lokalitetima na kojima su ove kacige registrirane.[450] Iako se kronološki stavljaju u period od 6. do kraja 5. st. pr. Kr., ovu kacigu očito treba promatrati u vezi s okolnostima nalaza što ukazuje da je u funkciji bila do sredine 1. st. pr. Kr. Tada je, kako se pretpostavlja, došlo do razaranja ove gradine.

Rađene su četvrtastog otvora za lice, izdužene, sa široko zaobljenim paragnatidama s rupicama za učvršćivanje kacige, zaobljene kalote s dva uzdužna dosta istaknuta rebra i tri urezane linije između njih te zadnjim dijelom s dosta nisko postavljenim štitnikom. Kao i većina ovih kaciga, i ova je bila ukrašena. Ukras od niza kružnica izveden je tehnikom žigosanja unutar iscrtanih rubova. Pored toga, iznad štitnika za vrat, a ispod rebara, vidljivo naknadnom intervencijom, iskucan je natpis grčkim pismom –**ΠΙΝ** (s izvrnutim slovom *N*),

[449] MARIĆ 1984, 48; MARIĆ 1976, 634-638.
[450] FIALA 1897, 148-153; MAROVIĆ 1976, 13-26; PFLUG 1988, 65-106; BLEČIĆ 2007, 73-116. BLEČIĆ-KAVUR, MILIČEVIĆ-CAPEK 2011, 31-94.

što je jedinstven primjer kada su u pitanju ovi nalazi. Moguće je da je u ovom slučaju vlasnik svojim imenom (**ΠΙΙΝΕΣ**) obilježio svoje vlasništvo.[451]

Prema svojim karakteristikama, kao i srodni primjerci, ubraja se u varijantu III A2-a ilirskih kaciga (klasifikacija Hermanna Pfluga).[452] Na području Hercegovine kacige ovoga tipa nisu rijedak nalaz. Registrirane su u grobovima u Plani kod Bileće (nalaz iz groba 2 tipa/ III A2-a),[453] u Kačnju također, kod Bileće (grobnica s više ukopa, tri tipa III A1-a i tri tipa/ III A2-a),[454] na području Stoca (nepoznat kontekst tip/III A2-a),[455] u Ljubuškom Radišići (nalaz iz groba tip/ III A2-a),[456] u Drinovcima (Grude) na lokalitetu Prisojska gradina (nalaz iz naselja tip/ III A2-a),[457] Grude (nepoznat kontekst, tip/ III A2-a)[458]te u Vranjevu Selu kod Neuma (nalaz iz groba, 2 tipa/ III A2-a).[459]

6. 2. 2. Koplja

Osim ilirskih kaciga standardni dio vojne opreme bila su i željezna koplja, zapravo njihovi vrhovi, od sredine 6. st. pr. Kr. (T. XXXIX) redovit nalaz u gotovo svim skupnim ukopima; u Viru 25 komada,[460] u Plani 12 i isto „toliko ishrgjalih i iskrhanih ulomaka“,[461] u Ukšićima 11,[462] u Vranjevu Selu 27,[463] ali i na drugim lokalitetima – Gorici i Radimlji. Većinom se radi o dvije vrste koplja, starijoj s trokutastim rebrom i mlađom izduženije forme, dužeg lista i raskovanog rebra; pretpostavlja se da su kao lakša služila za bacanje.

Za razliku od nalaza u grobnicama na Ošanićima, kopalja, kao i drugog oružja, što nije čest nalaz, pronađena su četiri. Z. Marić izdvaja željezno koplje s facetiranim nasadnikom i *dvovrsnim presjekom lista* te mrežastim ornamentom na donjem dijelu usadnika na osnovi kojeg pretpostavlja da je import iz sjeverozapadne Bosne.[464] Osim ovoga, pronađeno je i

---

[451] MARIĆ 1977, 48.
[452] PFLUG 1988, 55-59.
[453] TRUHELKA 1901, sl. 1-4; 1904, sl. 109.
[454] MARIĆ 1976, sl. 3.
[455] MAROVIĆ 1976, sl. 11. Nije poznato u kakvim okolnostima je pronađena.
[456] TRUHELKA 1901, 5; MAROVIĆ 1976a, 298; ČOVIĆ 1985, 55.
[457] TRUHELKA 1901, 5; TERŽAN 1995, 121.
[458] FIJALA 1897, T.I; VASIĆ 2010, (Pl. III, 3)
[459] MILIĆEVIĆ-CAPEK 2007, 139-140; BLEČIĆ-KAVUR , MILIĆEVIĆ-CAPEK 2011, 31-94, (T. III; IV)
[460] MARIĆ 1962, 64-65, (T. I: 1-10) .
[461] TRUHELKA 1901, 10, (T. II: 1-12).
[462] MARIJAN 2000, 123-131.
[463] BLEČIĆ-KAVUR, MILIĆEVIĆ-CAPEK 2011, 63, kat. br. 38-43.
[464] MARIĆ 1977, 46, (T. XXVII, 2)

koplje ukrašeno kanelurama na rebru koje se veže za njemu slična iz Sanskog Mosta i Donje Doline.[465] U kategoriju kopalja importiranih na Ošaniće spada koplje u obliku vrbovog lista, karakterističnog za keltske radionice aktivne u 3./2. st. pr. Kr.[466] Četvrto koplje[467] veže se za neku od radionicu s juga Balkanskog poluotoka. Inače su čest nalaz u grobovima bogate gostiljske nekropole.

Dva koplja su pronađena na lokalitetu Bajovci kod Čapljine. Jedno, željezno je izronjeno s amforama tipa *Lamboglia 2* tijekom podvodnih istraživanja u jezeru Desilo 2007. g., a drugo, brončano, pronađeno je kao slučajan nalaz 1897. g. na kopnu uz navedeno jezero.[468]

Kako se znatan broj pronađenih nalaza odnosi na nakit, ovom je prigodom potrebno skrenuti pozornost na onaj koji ukazuje na helenističke elemnte ili se isključivo radi o helenističkom materijalu.

6. 3. Nakit

Nakit, najčešći dekorativni predmet, još od prapovijesti je omiljen kako kod žena tako i muškaraca.Kao dio kulturnih tradicija značajan je još od brončanog doba kada se u većoj mjeri počeo proizvoditi. Na prvom mjestu je, neosporno, dekorativni značaj – ukras, ali je nerijetko mogao biti povezan s kultom, imati magični i erotski značaj ili ukazivati na društveni položaj osobe kojoj je pripadao. Kao u ranijim periodima, asortiman nakita i u helenističko doba bio je vrlo raznolik. Iako se i tada izrađivao od bronce kao najlakše dostupanog materijala, sukladno potrebama i modnom interesu za luksuznim proizvodima, sve je više u ponudi bilo prstenja, narukvica, ogrlica i različitih kopči (fibula) od zlata, srebra, dragog i poludragog kamenja, jantara. Iako ne po kvantitativnoj i kvalitetnoj ponudi, slična je pojava registrirana i na području Hercegovine. Nakit iz zadnjih stoljeća prije Krista koji se može dovesti u vezu s helenističkim tradicijama pronađen je na više lokaliteta, prvenstveno u Gradini na Ošanićima,[469] Gradini Prenj,[470] Gorici kod Gruda,[471] Gracu kod Neuma,[472] Viru kod Posušja[473] i Desilu.

---

[465] MARIĆ 1977, 47, (T. XXVII, 6)
[466] MARIĆ 1977, 47, (T. XXVII, 1)
[467] MARIĆ 1977, 47, (T. XXVII, 8)
[468] AL 1988, str. 320, 15.3; FIALA 1897, 675.
[469] MARIĆ 1979, 211-228, T. I – XIV.
[470] MARIJAN 1989, 61-69.

6. 3. 1. Nakit s Gradine u Ošanićima

Nakit pronađen tijekom istraživanja na Gradini u Ošanićima dosta je bogat i raznovrstan. Osim brončanog, pronađeni su iznimno vrijedni primjerci izrađeni od plemenitih metala – zlata, srebra, poludragog kamenja i jantara.

6. 3. 1. 1. Nakit izrađeni od zlata i srebra

Za razliku od nakita izrađenog od bronce i željeza, onaj od plemenitih metala zlata i srebra, poludragog kamenja i jantara dosta je rijedak.

Posebno mjesto zauzima zlatni prsten iz groba br. 1, inače okarakteriziran kao jedan od vrjednijih nalaza pronađenih na Gradini u Ošanićima[474] (T. XXIX: 2). Osim vrijednosti materijala – zlata i poludragog kamena od kojeg je rađen ovaj prsten posebnim čini i kvalitetan rad. Na zanimljiv je način obruč prstena, ukrašen zlatnom pletenom niti, povezan s tamnocrvenim kamenom, koji se, u obliku skarabeja veličine 1,5 cm, mogao okrenuti na zlatnoj žici vješto spojenoj za ukrašene krajeve obruča. Što se datiranja ovog prstena tiče, prvi se po tom pitanju izjasnio Z. Marić. Navodeći brojne analogije, između ostalog ga dovodi u vezu s nalazima u širem Sredozemlju i feničanskim radionicama – ipak se pokazalo da je riječ o etruščanskom radu – gdje se slični nalazi stavljaju u jedan širi vremenski period od 5. do 3. st. pr. Kr.[475] Obrazloženje je, očita vrijednost prstena zbog koje je kroz duži period mogao biti nasljeđivan, a sukladno s tim u grob je mogao dospjeti znatno kasnije, od vremena kada je napravljen.[476]

U kontekstu datiranja ovog prstena važno je skrenuti pozornost na jedan u prostornom i tipološkom pogledu vrlo blizak nalaz. Naime, radi se o srodnom nakitu iz helenističke nekropole u Budvi gdje je uz drugi reprezentativan nakit pronađen i vrlo sličan prsten.[477] I ovdje se radi o zlatnom prstenu, skoro identičnog konstruktivnog rješenja, sa skarabejem od karneola koji se od ošanićkog razlikuje po tome što je kod njega bila obrađena i donja strana

---

[471] TRUHELKA 1899, 339; RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989, 59-72, T. XXXVII-XXXVIII.
[472] MARIJAN 1989, 35-49, T. 3-5.
[473] MARIĆ 1962, 64-72.
[474] MARIĆ 1963, 175.
[475] MARSCHALL 1902, 38-58.
[476] MARIĆ 1973, 176.
[477]RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 211, T. XLIX, br. 1a, b, c; Prstenje sličnog oblika, ali luksuznije izrade registrirano je i na prostoru Makedonije. BITRAKOVA GROZDANOVA 2005, T. IV/a, b.

kamena. Na njoj je ugraviran Heraklo, bolje reći motiv koji prikazuje Herakla kako se odmara, inače čest i *afirmiran motiv.* U helenističko doba bio je vrlo aktualan te se dovodio u vezu s aktivnim djelovanjem Lizipove visoko cijenjene umjetničke škole koja je njegovala upravo ovakvu tradiciju izrade Heraklovih skulptura.[478] Ovom je problemu na studiozan način pristupio D. Rendić-Miočević razmatrajući složene karakteristike helenističkog draguljarstva. Obrazlažući utjecaje različitih umjetničkih škola toga vremena, posebno glede datiranja ovog prstena, prihvatljivijim se čini izrečeno obrazloženje da se ovom rijetkom nalazu datacija u određenoj mjeri spusti na kraj 4. ili u početak 3. st. pr. Kr.[479]

Drugi predmet je u zlatnom limu otisnuta pločica veličine 1,5 x 1,7cm, težine 0,900 g. (Sl) Unatoč tako malim dimenzijama i zamjetnoj oštećenosti, na njoj se prepoznaje lik mlađe ženske osobe. Prikaza je ovalnog lica s karakterističnim odrazom određene otmjenosti. Lice uokviruje zanimljiva frizura s bogatom gustom pletnicom.[480] Iako se o namjeni ovog za naše prilike rijetkog i vrijednog nalaza teško određenije očitovati, moguće je ipak naglasiti izvjesnu sličnost s glavom žene iz

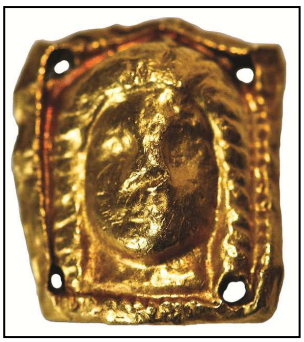

Slika 13. Zlatna aplika (Foto I. Dragičević)

Cerveterija s kraja 4. st. pr. Kr. što, uostalom, odgovara vremenu novih kulturnih upliva u Gradinu na Ošanićima.[481] Pored toga, zbog četiri perforacije izvedene u kutovima, nesumnjivo je imala ukrasni karakter jer se negdje kao aplikacija mogla pričvrstiti.

Za razliku od ograničenog broja primjeraka zlatnog nakita, srebrni je također nešto brojniji. Ističe se srebrna igla (stilus) dužine 18,5 cm s profiliranom glavom i perforiranom ušicom (inv. br. 56033),[482] zatim omega igla romboidnog presjeka dužine 8,0 cm (inv. br. 56039)[483]; šuplja naušnica u obliku shematizirane glave lava dužine 2,2 cm i 1,8 cm širine rađena u

[478] ĆURČIĆ, 1907, 395-400.
[479] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 218.
[480] MARIĆ 1979, T. XXIV/49.
[481] Glava žene iz Cerveterija, sličnih karakteristika sa ženskim likom sa zlatne aplike iz Ošanića, izrađena od keramike veličine 22,5 cm, čuva se u Muzeju u Vatikanu. *Klasična razdoblja Antike* u *Umjetnost u slici* (1978, 133).
[482] MARIĆ 1979, T. XXV/36
[483] MARIĆ 1979, T. XXV/37; MARIJAN 2000, 124, T. 2, 24.

filigranu:[484] perla rađena od srebrne žice i filigrana dužine 0,9 cm, promjera 0,4 cm.[485] Iako pripadaju drugom kulturnom krugu, u kategoriju ovoga nakita uvrštene su srebrne fibule tzv. srednjolatenske sheme[486], privjesak s kauri školjkom na srebrnoj žici i nekoliko svitaka srebrne žice, vjerojatno sirovine pripremljene za proizvodnju.

6. 3. 2. Pojasne kopče

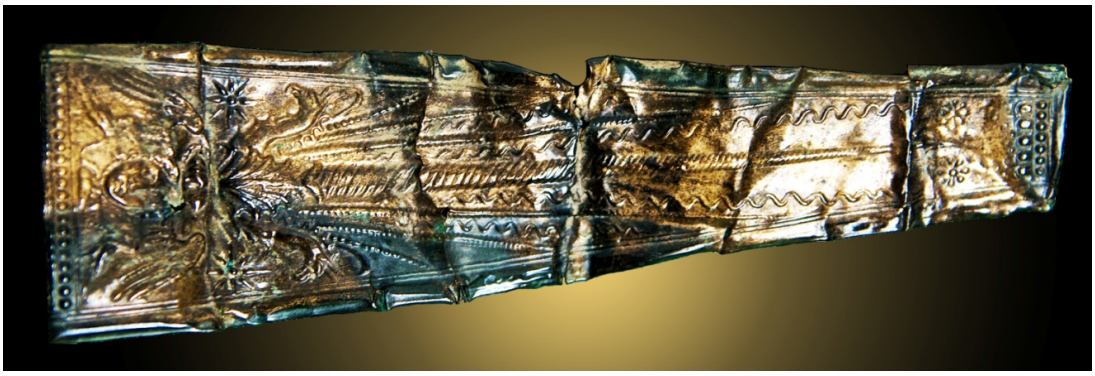

Slika 14. Pojasna kopča. (Foto, I. Dragičević)

Od ukrasnih predmeta pronađenih na Ošanićima posebnu su pozornost privukle pojasne kopče. Prvi par ovih pronađen je tijekom istraživačke kampanje 1971. g.,[487] zatim 1976. g. još jedna[488]. Napravljene su kombiniranjem dvaju vrsta materijala – željeza i bronce. Podlogu je činila blago povijena željezna kopča trapezoidnog oblika 19,2 cm dužine, 2,9 cm širine vani i 5,5 cm unutra s 15,2 g težine. Debljina brončanog lima je od 0,2-0,3 mm. Na njezinoj vanjskoj strani, blago previjena preko donje željezne podloge, nalazila se tanka brončana obloga ukrašena iskucanim reljefnim motivima.[489] Upravo su oni važan element prepoznatljive „materijalne i duhovne kulture nekadašnjih stanovnika

[484] RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989, str. 70; T.XXXVII/10; XLI/4,5: FABER 2005, T. IV/ 15, 16.; BITRAKOVA GROZDANOVA 2005, T. II/f.
[485] DAUTOVA RUŠEVLJAN 2008, 300, fig. 6; JEVTIĆ, LAZIĆ, SLADIĆ 2006, 57, sl. 54.

[486] MARIĆ, 1979, T. XXV.
[487] MARIĆ 1973, 257.
[488] MARIĆ 1976, 35-38.
[489] RAUNIG 2000./2001, 32. Za treću oblogu se pretpostavlja da je nastala otiskivanjem, kao da je presana, jer na površini nisu zamijećeni tragovi iskucavanja.

balkanskog prostora.“[490] Ova je kopča (Sl. 4) kvalitetan rad prepoznatljiv po nizu realistično prikazanih motiva na čitavoj njezinoj površini. Između njih se ističe središnji motiv ravnomjerno raspoređenih zraka, usmjerenih od šireg prema užem kraju kopče. Centralno mjesto zauzima tordirano koplje vrlo šiljatog vrha kojem se s dvije strane nalaze rozete s osam latica. Koplje sa svake strane prate po dvije valovite i dvije tanje tordirane zrake. Zrakastu strukturu završavaju dvije kratke zrake urađene nizom sitnih kuglica, postupno smanjivane prema krajevima.

Na dnu koplja iskucana je palmeta iz koje izlazi koplje. S obje strane palmete iskucana se dva grifona ispod glava žene blago ovalnog lica. Frizuru čine dvije pletenice koje odvojene pravilnim razdjeljkom iznad čela s obje strane uokviruju čitavo lice. Na glavi ovaj lik ima ukras ovalnog oblika: možda se radi o polosu, ukrasu za kosu, ili o dijademi. S obje strane glave nalazi se po jedno vrlo precizno, skoro do detalja iskucano orlovsko krilo. Ispod krila prikazane su dvije ptice, po izgledu goluba, od kojih se u smjeru glave u središtu prepoznaju dvije zmije, što sugerira da bi se u ovom slučaju moglo raditi o Gorgoni Meduzi. Čitavu ikonografiju ove pojasne kopče dopunjavaju još dvije osmerokrake rozete zašiljenih latica i niz od pet voluta iskovanih iznad vrha koplja. Cijeli motiv prikazan na kopči okružuje jedan vrlo decentno iskucan ram. Na dužim stranama prikazan je kao tanka izbočena traka, skoro kao crta, a na bočnim(onoj široj) s dva reda iskucanih manjih i većih kružnih ispupčenja, a na suprotnoj (užoj) samo sedam većih.

Za razliku od ovog para pojasnih kopči, druga, pronađena samostalno, očuvana je znatno lošije.[491] I u ovom slučaju radi se o kopči trapezoidnog oblika na kojoj se nalazio motiv sličan prethodnom.

Ikonografija predočena na ovim pojasnim kopčama, kako na ovim s Ošanića tako i njima srodnim iz Prozora u Lici i Gostilja na Skadarskom jezeru, pobudila je veliko znanstveno zanimanje. Zbog značaja njihovih religijskih vrijednosti – na ovakav način likovno izraženih – u okviru ilirskih zajednica zapadnog Balkana, u ovom slučaju Daorsa, bile su predmet zanimanja Z. Marića, Đ. Baslera,[492] R. Drechsler-Bižić,[493] D. Rendića-Miočevića,[494] D.

[490] RAUNIG 2000/2001, 31. Ukupno je pronađeno 8 primjeraka ovih kopči. Tri na Ošanićima, jedna na Velim Ledinama u Gostilju na Skadarskom jezeru (Republika Crna Gora) i četiri kod Prozora u Lici (Republika Hrvatska). JOVANOVIĆ 1989, 150-134.
[491] MARIĆ 1973b, 257-258; MARIĆ 1974, 35-40; MARIĆ 1976c, 634-638.
[492] BASLER 1967, 9-10
[493] DRECHSLER-BIŽIĆ, 1987, 434.
[494] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 556.

Balen-Letunić,[495] G. Kossack,[496] M. Blečić[497] dvaju radova posvećenih isključivo ikonografiji ovih predmeta B. Raunig,[498] S. Kukoč.[499] Iako se za kopče s Ošanića kaže da su lišene „viška“ ikonografije karakteristične za srodne primjerke iz Prozora u Lici i Gostilja u Zeti, smatram da u tom ne treba gledati siromaštvo ideje, nego, prije svega, jedan poseban, bolje reći izravniji kontakt Ilira s grčkim svijetom ili čak izraz određenog sofisticiranog ukusa, iskazanog kroz djelovanje majstora draguljara u radionici u kojoj su rađene ili pak naručitelja za kojeg su rađene.

Osim po fizičkim karakteristikama ove predmete povezuje bogata ikonografija iskazana kroz zanimljive mitološke predloške koji se, opravdano, s nizom elemenata vežu za grčku tradiciju i mitologiju, ali predstavljenu na jedan poseban način kroz simbiozu s određenim autohtonim elementima što znači da je „oslikava(la) stanovite autohtone religijske ideje.“[500] Na prvom mjestu to se odnosi na solarni kult iskazan na dva načina: preko Meduze Gorgone koja je tijekom zadnjih stoljeće stare ere u nekim krajevima Sredozemlja poprimila solarno obilježje, zapravo poistovjetila se s bogom Helijem te kroz kult Apolona na kojeg asociraju prikazani grifoni, inače u grčkoj mitologiji posvećeni njemu u čast. Lik žene s krilima tumači se također na još jedan način. Naime, ovaj lik se u ranom helenizmu Grčke tumačio kao umiruća Meduza ili Meduza koja se vezivala za nebeske sfere.[501] Međutim, kad je u pitanju lik prikazan na kopči s Ošanića, posebno zbog ukrasa na glavi (tumačen kao polos ili modius) ne bi ga trebalo dovoditi u vezu s Meduzom nego ga, kako smatraju neki autori, treba promatrati u kontekstu nekog podzemnog božanstava.[502] Slična situacija je i sa središnjim i najvećim motivom – tordiranim kopljem. Osim što se najčešće tumači kao simbol svjetlosti sunca i njegove topline, izjednačuje se „sa snopom Zeusovih munja,“ također se veže i za Hrisaora, sina Meduze i Posejdona i Aresa, čiji je osnovni atribut također bilo koplje. To bi posebno trebalo imati na umu jer se ne bi trebala zanemariti njegova veza s Kadmom (Aresov sin bio je zmaj kojeg je Kadmo ubio), mitskom osobom duboko involviranom u ilirsku mitologiju. Poznato je, kako inače svjedoči Nikandro iz Kolofona, citirajući u sholiji Dionizija, da su se Kadmo i Harmonija: “Ondje [misli se na Iliriju pr. aut.] naime promijenili u vijugav zmijski

[495] BALEN-LETUNIĆ 1996, 23-31.
[496] KOSSACK 1991, 151.
[497] BLEČIĆ2007, 90-91.
[498] RAUNIG 2000/2001, 31-40.
[499] KUKOČ 1998, 7-24.
[500] KUKOČ 1998, 18.
[501] KUKOČ 1998, 9.
[502] KOSSACK 1991, 151.

rod“.[503] U sličnom kontekstu tretiraju se i četiri prikazane rozete, točnije osmokrake zvijezde, i to kao astralni element kozmičke ravnoteže.

Analiza ovih i niza sličnih, ali raznovrsnijih i složenijih motiva na spomenutim srodnim kopčama skrenula je pozornost na izvjesno „kompozicijsko izokretanje“ koje se pod utjecajem helenizma iskazivalo kako u krajevima na periferiji grčkog svijeta tako i nešto dalje u unutrašnjosti, kao u slučaju Japoda. Pritom je važno pitanje produkcije ovih predmeta. U tom je kontekstu D. Rendić-Miočević u njima vidio import „neilirskih radionica“ koje su radile za ilirsko tržište.[504] Kad je ova problematika u pitanju, mislim da bi Daorse trebalo u obzir uzeti i ozbiljnije, kako su na to pozornost već skrenule S. Kukoč i B. Raunig, te značajnije razmotriti njihovu ulogu u tim procesima, posebno zbog stvaralačke komponente koja je upravo kod njih značajnije izražena. Čini se da upravo kopče s Ošanića to opravdavaju. Znatno kvalitetnije izrađene nego ostale, a ikonografski i „najgrčkije“,[505] mogle su biti neposredan uzor susjedima. Oni su, pri narudžbama, osnovnu solarnu ideju simbolički mogli nadograditi „autohtonim vjerovanjima“ i prilagođavati svom ukusu i interesima. Pritom također ne bi trebalo isključiti moguću posredničku ulogu Daorsa. U njihovom je plemenskom središtu djelovala radionica s potvrđenom draguljarskom djelatnošću. O tomu svjedoči pronađena oprema, posebno kalupi za izradu nakita, koja je vjerojatno od 3. do sredine 2. st. pr. Kr. mogla posredstvom putujućih majstora djelovati i na širem terenu. To odgovara ponuđenim nalazima iz zatvorenih grobnih cjelina – groba br. 30, posebno nekropole na Velim Ledinama kod Gostilja u Crnoj Gori.[506]

6. 3. 3. Ostava

Posebno mjesto među nalazima s Ošanića pripada ostavi s predmetima koji svjedoče bogatu obrtničku djelatnost aktivnu na ovom lokalitetu sigurno kroz duži vremenski period. Pronađena je 1977. g. na jednoj od terasa ispod akropole u manjoj jami, ukopana uz živu

[503] CAMBI, PASINI 1980, 280.
[504] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 556.
[505] Kad govorimo o tome da su pojasne kopče s Ošanića „najgrčkije“, nije ih pritom nužno isključivo vezati za makedonske radionice jer su slični elementi registrirani i na nekim primjercima luksuznog nakita iz Apulije. Naime, na zlatnoj dijademi iz Gargana u Dauniji na središnjem mjestu se nalazi iskucan ženski lik sličan Gorgoni Meduzi s pojasne kopče s Ošanića. Možda bi zbog, kako ćemo već vidjeti, posebno izraženih veza sa Sicilijom i južnom Italijom i u ovom slučaju njihovo podrijetlo trebalo tražiti na tom terenu. DURANDO [bez godine izdanja], 73, sl. 73.
[506] BASLER 1969, 10.

stijenu na sjeverozapadnom dijelu grebena, na mjestu označenom prostorom sa stambenim objektima. U prostoru veličine samo 0,40 x 0,80 m i 0,50 m dubine, na dubini od oko 1,50 m pronađeno je 245 komada različitih predmeta: kovačkog oruđa, draguljarske opreme, nakita, predmeta od srebra, bronce, stakla, poljoprivrednih alatki i drugih proizvoda, sirovina i „polufabrikata“ teških više od 34 kg.[507]

Ovaj iznimno vrijedan nalaz zapravo je cjelovit inventar jedne veće i očito produktivne kovačke radionice u okviru koje je očito djelovala radionica za izradu nakita. To su potvrdili pronađeni predmeti poput 10 različitih čekića, kliješta, jedan veći i četiri manja draguljarska nakovanja različite radne površine, tri male pile, troje škarice, pet sjekača za metal, jedanaest turpija, sedam dlijeta, dvije spojnice, pet noževa, dva strugača, šestar, igle, utezi za vagu težime od 4,50; 7,52 i 14, 5 gr., 30 različitih punci, od toga devet s glavom i šest s otiscima tkanine sačuvane u hrđi željeznih altki, također poljoprivredni i tesarski alat – tri trnokopa i dvije tesarske sjekire.[508]

Što se nalaza draguljarske radionice tiče, oni su znatno brojniji. U ostavi su pronađeni dijelovi vage za mjerenje plemenitih metala: njezino postolje, dvije brončane kazaljke, nosač posudica za vaganje i brončana posudica, različite perle: 1 jantarna, 15 od staklene paste (fragmenti tamnoplave s bijelim ukrasima, 12 malih, neperforiranih perli od neprozirne staklene paste, dvije blijedozelene i jedna tamnoplava perla); šest gema od staklene paste (ljubičasta s likom žene u dugoj haljini, poluprozirna, tamnoplava i smeđa nedovršena gema, svjetlozelena neprozirna gema, bezbojna kalotasta, dosta oštećena, perla te poluprozirna tamno žuta). Osim njih pronađeno je i 14 različitih poluprozirnih i neprozirnih komada stakla, najčešće svjetlozelene, tamnoplave i nešto rjeđe crvene boje. Također, privjesak s kauri školjkom, srebrne naušnice, jedna – filigranski rad sa stiliziranom lavljom glavom, brončani odljev prednje polovice glave i trupa nage mlađe ženske osobe bez nogu i odsječenih ruku, lijeve polovice minijaturne negroidne glave s pokrivalom, odljevi desne i ljeve polovice poprsja i glave psa i niz drugih.[509]

Jedan od nalaza iz ostave je mala brončana zdjelica visine 4,2 cm s promjerom otvora 11,7 cm u kojoj se nalazilo 25 ukrasnih predmeta. Između njih izdvaja se 5 srebrnih međusobno zakopčanih fibula srednjolatenske sheme, srebrna i brončana omega igla i brončani odljev s

[507] MARIĆ 1979, 23-67, T. I - XLVI. Razlog intenzivnije pretrage ovog prostora bilo je rijetko otkriće protokorintske keramike i drugih ništa manje vrijednih nalaza.
[508] MARIĆ 1978./1979, 25-26.
[509] MARIĆ 1978/2979, 28-28; T. XXIV: 15, 16.

glavom mlade žene s poprsjem i glavom psa. U ovoj posudi nalazili su se i dijelovi vage za vaganje plemenitih materijala. Da se radilo s takvim materijalima svjedoči niz poluobrađenih predmeta, perle, staklena pasta ili srebrna žica.

6. 3. 3. 1. Larnax

Drugi predmet iz ostave, koji je na sebe skrenuo pozornost je brončani larnaks, kod Z. Marića brončana škrinja - kutijica za pohranu nakita.[510] (T. XXX:1, 2) Sukladno s namjenom u kutijici se nalazila srebrna naušnica u obliku stilizirane glave lava, privjesak s kauri školjkom i različite perle.

Larnax veličine 7,9 x 6,3 x 3,4 cm, imao je poklopac i malu bravu napravljenu vjerojatno iz „sigurnosnih razloga“, jer su se u njoj mogle čuvati vrijedniji predmeti poput, nakita, kako je već istaknuto. Poklopac su činile dvije međusobno sastavljene brončane pločice. Gornja, nešto deblja, napravljena je tako da koljenasto prelazi i savija se preko donje na način kako da bi se što bolje uklopila i zatvorila larnaks. Osim toga, poklopac pridržavaju male željezne osovine zbog čega se ovaj larnaks predstavlja kao ozbiljan majstorski rad.

Analogije za ovaj nalaz pokazale su se vrlo zanimljive, posebno nakon otkrića grobnice Filipa II. (oca Aleksandra Makedonskog) 1977. g. u Vergini kod Soluna i objavljivanja nalaza pronađenih u njoj.[511] Među predmetima izdvajaju dvije, u ovom slučaju, zlatne škrinje – larnaksa, od kojih je jedna služila kao urna – žara. Iako se radi o izuzetno luksuznim predmetima, ipak ih je moguće uspoređivati s larnaksom iz ošanićke ostave. Neosporna sličnost vidljiva je ne samo po obliku i pojedinim elementima – noge i okovi na uglovima – nego i kroz umjetničku obradu, posebno kroz prikaz zvjezdolikog ukrasa na unutarnjoj strani poklopca. Radi se o dvije iskucane zvijezde s po osam naizmjenično raspoređenih dužih i kraćih krakova. Za razliku od njih, na onima iz Vergine nalazile su se zvijezde sa 16 također zrakasto raspoređenih krakova.[512] Osim dvaju zvijezda na ovom larnaksu još je jedan sličan ukras, ornament u obliku lotosovog cvijeta, samo izveden različitim tehnikama. Nasuprot sličnostima zamjetne su i određene razlike. Na prvom mjestu razlikuju se po veličini; škrinjice

[510] MARIĆ 1979, 51-54.
[511] ANDRONICOS 1978, 33-41; KUZMAN 2006, 555, 12. prema Andronicos 1996, 26, 27, (4, 4).
[512] KUZMAN 2006, 546, 8-12.

– larnaksi iz Vergine nešto su veći (33,5 cm), nisu se mogli zaključavati, a različito su urađene i ukrašene noge i bočne strane ovih kutija.

Sličnosti su se u ovom slučaju pokazale kao važan element pri datiranju ošanićkog larnaksa jer upućuju na mogućnost istog ili približno istog vremena njihovog nastanka u zadnja desetljeća 4. st. pr. Kr., (vrijeme političkog djelovanja Filipa II.). Unatoč tomu nude se i druge opcije. Izražene sličnosti omogućuju usporedbe sa srodnim brončanim larnaksima iz Filimenasa u Elisu i Kurdzhips kurgana na Kubanu, premda se ne mogu osporiti ni sličnosti s luksuznijim nalazima iz Aghios Athanasiosa. Prema svemu izgleda da je mogao biti napravljen u nekoj od makedonskih ili grčkih radionica s kraja 4. ili početkom 3. st. pr. Kr., što ne znači da je na Ošaniće mogao stići i nešto kasnije. Aktualnost ovih larnaksa potvrđuju i njihovi prikazi na keramičkim posudama. Transparentan primjer su dvije *pelike* i jedan *epihisis* iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.[513] Na prvoj je posudi rađenoj u crvenofiguralnom stilu, podrijetlom iz južne Italije, datiranoj u treću četvrtinu 4. st. pr. Kr., slična kutijica se nalazi u rukama ženske osobe te druga na kojoj je prikazan larnaks podignutog poklopca - vrlo sličan onom s Ošanića (datirana u 340. g. pr. Kr.). Na trećoj *epihisis* posudi prikazan je na ruci ženske osobe. I u ovom slučaju radi se o posudi oslikanoj u crvenofiguralnom stilu iz južne Italije, datiranoj na kraj 4. st. pr. Kr.

6. 3. 3. 2. Brončana situla

Jedan od predmeta iz ošanićke ostave je zvonolika situla izrađena od iskucanog brončanog lima.[514] (T. XXVIII:1a, b) Veličina 24 cm visine i 22 cm promjera oboda. Rub situle je širi, na površini zaravnjen, zbog čega prelazi preko otvora – unutra i vani. Na rubu su bile pričvršćene dvije ataše s po dva kružna otvora. Kroz ove otvore bile su provučene dvije lijevane ručke pravokutnog presjeka s keglastim ukrasom (u obliku pupoljka) na krajevima, kroz ataše drške su uvijene prema van. Usto su ataše bile loše lemljene, tek spojene s posudom, zbog čega su još u ostavi zajedno s ručkama otpale. Ispod ručki je srcoliki ukras bršljanovog lista urezan s dvije paralelne linije na dnu izvedene u lepezasti ukras. Osim listolikog ukrasa, ispod ruba situle nalazi se ukrasna traka s gusto u dva reda urezanim motivom ***guilloche***– preplet izveden tehnikom urezivanja i punciranja, poput niza **S** ureza složenih kao odraz u ogledalu. Prema M.

[513] ŠPALJ, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2006, 38, br. 31, inv. br. 1080.; 40, br. 41, in. br. 1044; 50, br. 72, inv. Br. 1160.
[514] MARIĆ 1979, 54-55.

Blečić-Kavur, sličan ukras ima situla iz grobnice Celinii Sepusa, na ulomku iz grobnice II Altaville Silentine i Offide iz Spine te posebno ulomci na situlama iz Rijeke.

Nesumnjivo se radi o posudi posebne namjene, vjerojatno se koristila pri ritualnim – kultnim obredima. Zbog listolikog, bršljanovog ukrasa dovodi se u vezu s dionizijskim kultom, a veže se i za uporabu pri simpozijastičkim skupovima gdje se u njima moglo miješati vino. Ne isključuje se ni funerarna funkcija jer se, ne rijetko, nalaze kao prilog bogatijih grobova.

Povezuje se sa sličnim nalazima u Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, posebno Makedoniji i Grčkoj.[515] Razlikuju se dva tipa:

I. kojem pripadaju situle rađene lijevanjem, a zatim, dorađivane i ukrašavane, karakteristične za sjevernogrčke i makedonske radionice i
II. kojem pripada i ova situla, rađena iskucavanjem brončanog lima sa zasebno lijevanim atašama.

Vežu se za etruščanske radionice aktivne tijekom 4. i 3. st. pr. Kr.[516] Što se datiranja ove situle tiče, D. Božić je uspoređuje s larnaksom iz grobnice u Vergini[517] i pripisuje nekoj južnoitalskoj radionici tijekom 4. ili 3. st.; R. Gebhard koristi srebrne srednjolatenske fibula za njihovo datiranje u drugu polovicu 3. st.;[518] Pfrommer je po zlatnim naušnicama i goričkim primjercima datira u kasno 3. ili u rano 2. st.[519] Za razliku od njih, M. Y. Treiser, analizirajući čitavu otavu i kalupe u njoj,[520] situlu datira od kraja 3. do početka 2. st. pr. Kr. Ipak se najprihvatljivijim čini stajalište M. Blečić Kavur koja je, na osnovi vrlo srodnih elemenata kao situlu iz Rijeke te druge iz već spomenute grobnice Celinii Sepus, ovu situlu datirala kao etruščanski rad s kraja 4. i početka 3. st. pr. Kr.[521]

[515] BLEČIĆ KAVUR 2010, 265, sl. 198, br. 12. Doktorska disertacija sa srodnim nalazima i odgovarajućom literaturom.
[516] BLEČIĆ KAVUR 2010, 60.
[517] BOŽIĆ 1984, 88.
[518] GEBHARD 1991, 2-11.
[519] PFROMMER 1990, 246.
[520] TREISTER 1991, 296.
[521] BLEČIĆ KAVUR 2010, 274.

6. 3. 4. Matrice za izradu nakita

Izravan dokaz o tradiciji izrade nakita u Gradini na Ošanićima su umjetnički i materijalno iznimno vrijedne matrice korištene za izlijevanje i otiskivanje nakita pronađene u ovoj ostavi. Ukupno je pronađeno 6 brončanih punih matrica. Između njih izdvajaju se dvije blago prizmatičnog oblika s nizom na svim stranama utisnutih različitih likova i motiva. Kvalitetu izrade i preciznost u ovom slučaju sigurno vrsnog majstora – umjetnika minijaturista potvrđuju udubljenja u kojima je do najsitnijeg detalja bilo moguće izliti ili iskucati niz figura ili predmeta. Za ilustraciju: u udubljenju u kojem je lijevan, liku mlade žene dubina nosa iznosi samo 3,5 mm; krila Pegaza, primjerice, urađena su samo na 1,2 mm dubine. Osim njih pronađena su još četiri kalupa – dva mala (jedan na kojem se nalazilo udubljenje s *en face* prikazanim likom mlade žene veličine 3,2 cm i dubine 1 cm i drugi s izbočenim prikazom prednjeg dijela glave psa veličine 3 cm i dubine 1,9 cm) te dva veća (s nizom većih ili manjih okruglih i polumjesečastih udubljenja, vjerojatno za lijevanje i otiskivanje različitih perlica i ukrasne dugmadi).

Matrica br. 1

U ovom slučaju (T. XXXI: 1, 2) radi se o matrici 7,8 cm dužine, 7,3 cm širine i 2,7 cm visine te 1 376,5 grama težine Na njoj se, sa svih šest strana, nalazi 46 različitih udubljenja izrazite tehničke preciznosti i umjetničkog izražaja. U njima je lijevanjem i otiskivanjem bilo moguće izrađivati pojedinačne elemente različitih trodimenzionalnih figurica ili predmeta. Rađene s tako puno oblika mogle su biti korištene na različite načine, najčešće kao privjesci za naušnice i ogrlice, tada omiljene ukrasne predmete. Jesu li, osim toga, imale još neku namjenu, teško je pretpostaviti, premda se čini da su mogle stajati i samostalno, ako bi se mali nedefinirani otisci u kalupima tumačili kao njihova postolja.[522]

Ikonografski je ova matrica bila vrlo raznolika i bogata. Kvalitetan i precizan rad omogućuje na njoj prepoznati boga Dioniza. Prikazan je u tri varijante –na dvije je prikazan kao mladić bez brade s vijencem bršljana na dužoj kosi, a u drugoj s bogatom ogrlicom i privjescima, dok je na trećoj prikazan kako sjedi, nag do pojasa i s himationom prebačenim preko donjeg dijela tijela i nogu s kantarosom u lijevoj i tirsosom u desnoj ruci. Osim Dioniza, na kalupu se

[522] MARIĆ 1979, T. XIII, XIV; T. I 5, 8, 84.

prepoznaju još dva ženska lika, grifoni, hipokampi, konji, Pegaz, delfini, golubovi te čitav niz različitih krila (u parovima) koja pripadaju pojedinim životinjama. Tu je i niz simbola (višekraka zvjezdica, rozeta, klas žitarice) i dekorativnih elemenata (ukras u oblika lezboske kime, jednostavna pletenica, zanimljiv friz s devet životinja raspoređenih u tri grupe, dvije pantere, dva grifona kako napadaju košutu i par pasa, moguće vukova, prikazanih u napadu na govedo).

Matrica br. 2

Za razliku od matrice br. 1, na matrici br. 2 (T. XXXII: 1, 2) veličine 10,2 x 6,2 x 1,9 cm i težine 881,9 g nalazi se više udubljenja, ukupno 87, ali manje motiva bogatije ikonografije[523] (sl. 60.). Od božanstava na ovaj matrici je bilo omoguće lijevati božicu Niku, prikazanu u hitonu s pripadajućim krilima i kuglom s kojom je u umjetnosti helenističkog doba znala biti prikazivana, zatim božice Afrodite u odjeći koja se i u ovoj minijaturi doima toliko prozračno da je moguće vidjeti nogu božice u iskoraku nadesno. Uz nju su i prepoznatljivi atributi: istaknute veće grudi, pramenovi kose podignuti u punđu, moguće i predmet u obliku srca i golubica. Zatim bog Helios sa zrakastom krunom na glavi; božanstvo koje asocira na božicu smrti (prikazana kao egipatska božica Tanit).

Od mitoloških motiva na ovoj matrici nalazi se krilati konj Pegaz kojem vjerojatno pripadaju neka od 7 parova krila, zatim zmijske glave, čest motiv ilirskih zajednica na južnom dijelu istočnojadranske obale, te čitav niz drugih udubljenja s različitim likovima i motivima, lik mlade žene, hipokampi, ptice, vjerojatno golub, te patka, ptica močvarica kao univerzalnog solarnog kozmičkog simbola zraka ili ptica selica kao simbola obnavljanja prirode i besmrtnosti, motiv drveta i niz drugih udubljenja u kojima su se mogli lijevati različiti mali ukrasi i privjesci za lančiće i prstenje. Tu je i niz traka, pletenica i jednostavnih užih i širih udubljenja ugraviranih ili ukucanih u bočne strane ove matrice. Pretpostavlja se da su mogli nastati naknadnim intervencijama što je dovelo do deformiranja ove matrice. Razlog su mogli biti neki tržišni interesi. Činjenica da se najviše odnose na elemente za izvlačenje žice, srebrne ili zlatne u različitim debljinama, neophodne pri izradi nakita, možda je to moguće tumačiti većom potražnjom nekih proizvoda na lokalnom tržištu. To istovremeno može

[523] MARIĆ 1979, 43-46.

značiti da su draguljari s Ošanića bili spremni odgovoriti zahtjevima tržišta te i na ovakav način potražiti odgovarajuće rješenja.

Također izgleda da izvorni repertoar motiva na ovom kalupu majstorima nije bio dostatan. Potvrdile su to na njima vidljive naknadne intervencije. Nasilnim ukucavanjem, zbog kojeg je došlo do određenih deformacija na kalupu, na bočnim stranama dodan je niz novih elemenata. Na taj način se očito nastojalo prilagoditi nekim novim zahtjevima tržišta, u ovom slučaju moguće lokalnim potrebama. To bi značilo da izrada nakita nije podrazumijevala samo nakit rađen prema grčkohelenističkom modnom izričaju (poput niza božanstava, kultnih životinja ili tada jako „modernih“ malih negroidnih privjesaka), nego i prema ukusu, u ovom slučaju, lokalne sredine. Zasada je to ipak teško dokazati, baš kao što je u ovim pojavama teško raspoznavati ili pratiti elemente kulturoloških prožimanja, u ovom slučaju autohtonih ilirskih i uvezenih (grčkih–helenističkih). To je važno posebno, zbog nastojanja na ovim prostorima, definirati elemnte koji bi ukazali na pojavu jedne osobene ilirsko-helenističke kulture, što su neki autori (Marić i Marijan) već prihvatili kao pojam ***ilirski helenizam***.[524] Čini se da će ovo pitanje, još neko vrijeme, ipak biti otvoreno. Na njih će, kao uostalom i na brojna druga, odgovore trebati tražiti i očekivati kroz rezultate budućih istraživanja kako na Gradini u Ošanićima tako i na području čitave doline Neretve.

6. 3. 5. Nakit iz Gorice kod Gruda

Osim na Gradini u Ošanićima, značajni primjerci helenističkog nakita potječu iz ostave iz Gorice kod Gruda. Kako je već naglašeno, posebno se ističu naušnice teriomorfnog (zoomorfng) i antropomorfnog tipa te kopče (agrafe) s motivom karakterističnog „Heraklova čvora.“ [525]

6. 3. 5. 1. Teriomorfne naušnice

Ukupno je registrirano 30 naušnica ovoga tipa: 25 se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i 5 u Arheološkom muzeju u Splitu. Rađene su od srebra s dugom karičicom karakterističnog završetka karičice za vješanje. Nisu se nosile na standardni način provučene kroz resicu uha,

[524] MARIĆ 1976, 253.
[525] TRUHELKA 1899, 339; TRUHELKA 1914, 125; RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989, 63-69.

kao obične naušnice, nego su se s elastičnom karičicom, rađenoj od uvijene srebrne žice u obliku slova **S,** stavljale oko uha tako da se ukrasni dio, u ovom slučaju stilizirana životinjska glava, nalazio vrlo praktično, prislonjen s prednje strane uha. Stilizirane, zoomorfnih glava, koje nije moguće definirati, rađene su u dva dijela, točnije dvije konveksno modelirane polovice spojene lemljenjem. Izradu odlikuje tehnika filigrana, a izvedeni su motivi različitih pletenica; koristi se otiskivanje i graviranje, na nekim primjercima i granulacija.[526] Pri izradi se računa vodilo i o očima životinja. Rađene su tako što je u prostor za oko stavljan koralj, jantar, a moguće i neki dragi kamen (rubin) ili poludragi (granat).

6. 3. 5. 2. Antropomorfne (negroidne) naušnice

Drugi tip su antropomorfne (negroidne) naušnice. (T. XXXIII: 4) Pronađeno ih je manje, ukupno 7.[527] U Zemaljskom muzeju u Sarajevu nalaze se dvije, od kojih je jedna sačuvana samo djelomično, a u Arheološkom muzeju u Splitu pet. Kao i prethodne rađene su od srebra, s tim što se na njima kao ukras umjesto životinjskih nalazi glava negroidnih karakteristika s kapicom dodanom na zatiljku. Glave su od staklene paste u boji jantara ili granata. I ovdje se radi o filigranu, s jednostrukim i dvostrukim pletenicama, dok se na kapicu stavljala granula ili zrno granata.

Uz ove naušnice u goričkoj su ostavi su se nalazili i broševi - agrafe (kopče) u obliku „ležeće osmice," (T. XXXIII: 2) stiliziranog Heraklova čvora ***nodus Herculeus*** ili motiva apotropejskog karaktera omiljenog u antičkom, posebno helenističkom zlatarstvu.[528] Sačuvane su četiri. Rađene su tako da se u središtu nalazio medaljon moguće ukrašen zrnima poludragog kamena, koralja ili jantara. Oko medaljona se nalazi ukrasna tanka - pletenica s nizom malih kružnica izrađenih od tanke srebrne žice - filigran. Sredinu popunjava biljni ornament u obliku osmice. Na krajevima su dvije ukrašene petlje – kukice s kojima se agrafa kopčala.

Agrafe, zoomorfne i negroidne naušnice goričke ostave, nakit je, od druge polovice 4. do 2. st. pr. Kr., česte su na Mediteranu, a samim tim i na Balkanu gdje su djelovale i neke od

[526] DURANDO, 73, sl. 72, 76, 77. S teriomorfnim životinjama kao ukrasima na prstenju, narukvici i ogrlici.
[527] TRUHELKA 1899, 339; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 65-67.
[528] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 212-213; PFROMMER 1990, 161, 246; DURANDO 71, sl. 71 na zlatnoj ogrlici iz groba kod Ginosa u Apuliji.

radionica.[529] Radi li se u ovom slučaju o importiranim primjercima koji su do Gorice možda stigli iz nekog od tih središta, teško je reći, ali je vjerojatno u nekoj domaćoj radionici dorađivan. Dokaz je trag lima preostao nakon njihovog spajanja, vidljiv na skoro svim primjercima ovih, do sada nađenih naušnica, što znači da su domaći majstori bili upućeni u tehnologiju njihove proizvodnje.

6. 3. 6. Nakit iz Vira kod Posušja

Zanimljivi primjerci nakita pronađeni su na lokalitetu Vir kod Posušja,[530] (T: XXXIV) u devastiranoj skupnoj grobnici u kojoj je, kako se pretpostavlja, bilo sahranjeno više od deset osoba. Zbog pronađenog oružja, posebno većeg broja kopalja, vjerojatno se radi o ratnicima, dok se na osnovi pronađenog nakita – srebrne agrafe, prstenje, ukrasne igle, narukvice, različite fibule srednjolatenske sheme i jedne kopljaste – pretpostavlja da je u grob bila sahranjena barem još i jedna ženska osoba.

Srebrne agrafe (pronađene su dvije, jedna oštećena), identične su onima iz goričke ostave. To s obzirom na blizinu ovih lokaliteta nije iznenađujuće, ali je važno jer ukazuje na radionicu u kojoj su mogle nastati. Uspoređujući nalaze iz ove grobnice, prsten pečatnjak s ugraviranim likom, vjerojatno Hermesa,[531] sličan – s likom na aversu daorskog novca, s fibulama i Perzejevim novcem iz groba br. 59 nekropole u Gostilju,[532] Z. Marić datira ovaj nalaz i skreće pozornost na datiranje agrafe iz goričke ostave od strane D. Rendića – Miočevića koje drži previsokim.[533] Predložio je izvjesnu korekciju. Umjesto 3. predložio je kraj 2. st. pr. Kr. Nove spoznaje nalažu korigiranje takva datiranja. Razlog su fibule srednjolatenske sheme (Lt D1(a) – aktualne od druge polovice 2. i početka 1. st. pr. Kr.; također tip Gorica (LtD2b) – početka druge polovice 1. st. do sredine 1. st. po. Kr.[534] fibule (LT D1) – kraj 2. do početak 1. st. pr. Kr.,[535] te fibule Almgren 65[536] (Lt D1b) – od 100 – 80/70 g. pr. Kr.[537] Ovu masovnu grobnicu nije moguće datirati ranije od sredine 1. st. pr. Kr., a moguće i nešto kasnije.

---

[529] RENDIC-MIOČEVIĆ1989, 191-225; FABER 2005, 237-262; BITRAKOVA-MALENKO 1998, 12-15; BITRAKOVA 2005, 99-110.
[530] MARIĆ 1962, 64-72.
[531] MARIĆ 1962, 70, T. III br. 17-17a.
[532] BAZLER 1969, 34.
[533] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 212, 218.
[534] DEMETZ 1999, 109; BOŽIĆ 2008, 147.
[535] DEMETZ 2008, 28.
[536] DEMETZ 1999, str 27-30.
[537] BOŽIČ 2008, 145.

Osim prstena s likom Hermesa, u ovoj grobnici pronađen je još jedan s gemom od žutog prozirnog poludragog kamena, moguće citrina, na kojoj nije moguće prepoznati ugravirani motiv.[538]

6. 3. 7. Prstenje

Za razliku od starijeg željeznog doba, kada je prstenje rijedak arheološki nalaz, s prijelaza 5./4. st. pr. Kr. i u helenizmu to više nije slučaj. U tom periodu javljaju se na glasinačkom području[539] te od Lt B1/B2 faze mlađeg željeznog doba ili helenističkom periodu na mediteranskom prostora.

Slična situacija je u dolini rijeke Neretve i na prostorima koji joj gravitiraju. Prstenje je kao dio pokretnog arheološkog materijala zastupljeno na više lokaliteta: Vir kod Posušja, Vranjevo Selo, na Gradini Prenj i Konštici (Kolačinka) te posebno u Gradini na Ošanićima kod Stoca.

Osim prstena pečatnjaka iz Vira kod Posušja i drugog, također prstena pečatnjaka s Gradine u Ošanićama (T. XXIX; 1a ,b; 2a, b) s motivom Geriona, koji je etruščanski import,[540] većinom se radi o jednostavnijim varijantama ovoga nakita. Prema dostupnim primjercima, radi se o prstenju s ovalnim kruništima u koje je mogla biti ugrađena gema.[541] Između njih izdvaja se željezni prsten kod kojeg je kruna bila pozlaćena, što se moglo vidjeti nakon njegovog čišćenja (T.XXIX: 3). Na zlatnu podlogu stavljana je prozirna staklena pasta tako da su na jedan istovremeno dopadljiv, ali i prihvatljiv način zadovoljeni materijalni i estetski kriteriji. Na ovakav se način, koristeći željezo kao jeftiniji materijal za izradu te vrlo malu količinu zlata, mogao napraviti jedan, očito jeftiniji, ali širem tržištu prihvatljiviji i dostupniji proizvod.

[538] MARIĆ 1962, 70, T. III br. 18.
[539] BENAC, ČOVIĆ, 1957, 53; MARIJAN 2000, 99-104.
[540] VASILJ 2019, 113-120; ADAM 1985, 584, fig.6; BOUCHER 1964-3, vol. III,p. 67-79, p. 68-206, fig. 3.
[541] ŠEŠELJ 2017, 391- 394; BASLER 1969, T. X-XX..

6. 3. 8. Ukrasne igle - ukosnice

Ukrasne igle, jedan su od češćih ukrasnih predmeta s tradicijom iz starijeg željeznog doba na prostorima uz Neretvu, aktualne do zadnjih stoljeća prije Krista.[542] Rađene od bronce, srebra, rijetko i željeza, različitih oblika, dvokrake omega ukosnice, s križnom glavom i dvije petlje, kaoi mlađe s trokutasto oblikovanom glavom ili tordiranim gornjim dijelom, ukrašene žigosanjem, najčešće su grobni prilozi. Tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. registrirane su u Gracu kod Neuma,[543] Gradini na Ošanićima, Gorici kod Gruda[544] i Posuškom Gracu.[545] Zanimljivo je da su zasada registrirane samo na prostorima uz Neretvu i njezine pritoke, zbog čega se interpretiraju kao produkt južnoilirskih, lokalnih radionica, kulturološki vezanih za tradicije helenističkog kulturnog kruga.

6. 3. 9. Geme

Iako nisu česte, geme[546] su pronađene na nekim arheološkim lokalitetima uz rijeku Neretvu. I u ovom slučaj na Gradini u Ošanićima u kontekstu lokalne radionice za izradu nakita. (T. XXXV: 10) To potvrđuje šest gema pohranjenih u već spomenutoj ostavi. Tri u boji, svjetloljubičasta vel. 2,7 cm, svjetlozelena 0,9 cm vel. i tamnoplava 1,5 cm, te više jednostavnih od prozirne staklene paste.[547] Bogatog inventara, radionica na Ošanićima nakit nije izrađivala samo za lokalno tržište, nego i za znatno šire, što osim geme s nedaleke gradine Prenj potvrđuju i drugi nalazi.[548]

6. 3. 10. Perle

Različite perle (T. XXXV: 1-11) također su bile omiljen element pri proizvodnji različitog nakita.Čest su nalaz naskoro svim željeznodobnim lokalitetima, pa razumljivoi na gradinama u slivu rijeke Neretve. Izrađivane su od različitih materijala. Iako se još uvijek izrađuju od bronce, nisu česte kao u starijim periodima.[549] Osim srebra i jantara koristi se i staklena pasta.

---

[542] MARIJAN 2000, 91-92.
[543] MARIJAN 1989, 45-46.
[544] TRUHELKA 1899, 375.
[545] FIALA 1893, 149, T. III, 8.
[546] ŠEŠELJ 2017, 389-391; RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ 2018, 18-30.
[547] MARIĆ 1979, 29.
[548] MARIJAN 2010, T. II.
[549] BENAC, ČOVIĆ 1957, 53,

Najčešće su u plavoj, svjetlocrvenoj, zelenoj i ljubičastoj boji. Nisu rijetke niti višebojne, ali i prozirne po obliku i najjednostavnije. Pritom su posebno zanimljive perle od tamnoplave staklene paste s bijelim ukrasnim ornamentom zato što se vežu za import s područja Japoda gdje su čest prilog u grobovima nekropole u Jezerinama[550] i Ribiću.[551] Iz tih središta, iako nije moguće isključiti ni bliže makedonske ili grčke radionice,[552] mogle su kao sredstvo trgovinske razmjene stići do njima nedalekog Posušja (lokalitet Vir), ali i do drugih lokaliteta: Prenja Ukšića na Ljubomirskom polju ili Plane kod Bileće za koju Truhelka navodi podatak o 35 perli uz jednu sahranjenu osobu.[553]

Jantarna zrna

Među perlama (T. XXXV: 4, 5, 8) se kao primjer bogatijeg *egzotičnog* nakita izdvajaju jantarna zrna. Ovaj iznimno cijenjen materijal, poznat kao *sunčevo kamenje*, nastao je na obalama mitskog Eridana gdje su bogovi, nakon Faetonove smrti, njegovu neutješnu majku Ocenaidu Klimenu i sestre Helijade pretvorili u jablanove, a njihove suze u dragocjeni jantar.[554] Dopreman iz dalekih baltičkih krajeva, jantar se još od starijeg željeznog doba koristio za izradu luksuznog nakita – ogrlica, narukvica i privjesaka na naušnicama, te kao ukras na fibulama.

Areal rasprostiranja nakita od jantara jako je veliki. Osim u Ošanićima, jantarna zrna su pronađena u grobnicama u Kačnju[555] i Plani kod Bileće,[556] Vranjevu Selu kod Neuma,[557] gradini Konštici – Kolačinki[558] i Viru kod Posušja gdje je pronađeno zrno jantara veličine 3,7 cm,[559] ipak se češće radi o zrnima ovalnog oblika (tip 8a-b) ili valjkastim (tip 18b).[560] Iako se nakit od jantara datira u širok vremenskom rasponu od 9. do 5. st. pr. Kr., susreće se do

[550] RADIMSKY 1893, 292, sl. 8.
[551] ĆURČIĆ 1898, T. III.
[552] ALEXANDRESCU 1980, fig. 53, 1- 8
[553] TRUHELKA 1901, 10.
[554] PALAVESTRA 2006, 22-23. Poistovjećuje se sa sjevernim obalama Jadranskog mora, ali i sa sjevernim rijekama Ronom, Rajnom, Vislom i Odrom.
[555] MARIĆ 1959, 93, sl. 4.
[556] TRUHELKA 1901, 10.
[557] BLEČIĆ KAVUR, MILIĆEVIĆ-CAPEK, 2011, 52.
[558] Nalaz iz Konštice posebno je zanimljiv. Osim što se u ovom slučaju radi o jedinstvenom primjeru grobnice u ravnom, u njoj je pronađen veliki broj, po izvješću pronalazača, jantarnih zrna – nekoliko stotina. Nažalost, zbog nestručnog otvaranja grobnice, bez niza korisnih informacija. MARIJAN 2000, 34-35.
[559] MARIĆ 1962, T. III.
[560] PALAVESTRA 1993, 33-34, 187.

kasnije.[561] U skoro neizmijenjenom obliku javljaju se sve do 2. faze pokapanja kod Japoda ili do srednjolatenskog doba u nekropolama u Jezerinama i Ribiću.[562] Ovako datirani nalazi ne isključuju mogućnost njihovog podrijetla s japodskog područja. Međutim, kada su u pitanju antropomorfne naušnice, gdje su glave najčešće izrađene od jantara, nije isključena mogućnost njihovog importa iz južne Italije od kuda je do istočne obale stizao pomorskim putem, a zatim dalje prema unutrašnjosti. Taj pravac u literaturi je poznat i kao Dubrovački put.[563]

Jednu od tekovina posebno izraženu pri izradi nakita u vrijeme helenizma predstavljaju filigran i granulacija. Koriste se posebno za nakit od plemenitih metala – zlata i srebra. Vrijednim primjercima ovako rađenog nakita iz Gorice kod Gruda, Vira kod Posušja i Gradine na Ošanićima pridružuju se zanimljivi nalazi iz jedne gomile iz Plane kod Bileće.[564] Pored pet komada srebrnog prstenja – jednostavnih neukrašenih karičica, nekoliko različitih perli, nakita od srebrne žice na krajevima raskucane i oblikovane u dvije zmijske glave, posebno je vrijedan nalaz minijaturne okrugle kutijice, zapravo privjeska u obliku kutijice, (T. XXX: 1) od srebra promjera 2,2 cm i visine 1,0 cm. S vanjske strane je ukrašena tankim filigranom u kojem je na poklopcu urađena i rozeta s jedanaest latica. Svaku od njih ukrašava mala granula s jednom većom u sredini.[565]

6. 4. Promjene u materijalnoj kulturi

Promjene u materijalnoj kulturi na prostorima uz rijeku Neretvu moguće je intenzivnije pratiti već od 5. st. pr. Kr., što bi odgovaralo 5. fazi željeznog doba, točnije vremenskom periodu od 475. - 300. g. pr. Kr. po B. Marijanu[566] kada se, kako je vidljivo, gube neki raniji - prapovijesni elementi. Mijenja se keramički materijal uslijed primjene lončarskog kola i uvode određene novine u proizvodnji nakita. Do tada aktualni - tradicionalni tipovi ustupaju pred sve traženijim proizvodima sa Sredozemlja. U keramičkoj produkciji širi se asortiman posuda, sve su češći skifosi, kiliksi, oinohoe i hidrije. Veze s grčkim krajevima vidljive su kroz pojavu crnofiguralne keramike (Kačnj kod Bileće), crvenofiguralne (Gradina Prenj) ili

[561] CHALLET 2008, 63 – 64, fig. 2a, 2b, 2c, 2d.
[562] MARIĆ 1968, 5-79.
[563] PALAVESTRA 2006, 60-61.
[564] TRUHELKA 1901, 9-10.
[565] VASIĆ 2006, 67-72.
[566] MARIJAN 2000, 86 – 104.

crnopolirane (Ljubuški, Kačanj, Radimlja, Grebnice, Vranjevo Selo), što govori da su izravno povezani s južnoitalskim radioničkim centrima.

Što se nakita tiče, neki elementi također se gube iako pojedine radionice nastavljaju s radom (primjer kopljastih fibula iz Bajovaca – Desilo, fibule tipa Arareva gromila s nalazima iz Vranjeva Sela i Gradca kod Neuma, mlađe varijante fibula tipa Novi Pazar, narukvice iz Radimlje i fibule s glavom u obliku palmete). B. Marijan (T. XXXVI) ističe da su to prvi nagovještaji mediteranskih motiva u domaćim radionicama 5. st. pr. Kr.[567] Činjenica je i to da lokalne radionice već poznaju nove tehnike - urezivanje, otiskivanje, no u nekim slučajevima, iako rijetko, imitacije filigrana i granulacije.

U ovu kategoriju spadaju i igle, dvojne tipa IVa, omega igle (nekad od srebra i tordirane žice…), a većinom su češće kao prilog u muškim nego ženskim grobovima. Uz njih su iako rjeđe, igle s uvijenom i namotanom glavicom (Schlaufennadeln),[568] koje su kao i prethodne prilozi u grobovima (u Kačnju, Grudine Ljubomiru, Gradcu i Vranjevu Selu, Gubavici kod Mostara, Dračevici kod Mostara i Gradini na Ošanićima).

U kategoriju prijelaznih oblika moguće je uvrstiti kalotne pojasne kopče, zastupljene u muškoj i ženskoj nošnji. Iako se vežu za ranije faze starijeg željeznog doba glasinačkog prostora, na nekim lokalitetima egzistiraju i u 5. st. pr. Kr. (Kačanj , Gradac-Posušje , Pržine Gacko ili Vranjevog Sela).

Slično je i s jantarnim perlama. Iako, tijekom 5. st. pr. Kr. u izvjesnoj mjeri jantar gubi značaj, na arheološkim lokalitetima u dolini Neretve, kod Daorsa i južnom Jadranu nalazi se i kasnije. To se većinom odnosi na jantarne perle rađene u obliku mijeha (mješinasto zrno) ili (kako je već naglašeno) tip 47. Tumače se kao mogući import s područja južne Italije što ne isključuje i mogućnost lokalne produkcije.

Za razliku od jantara staklene perle nešto su češće posebno one rađene u obliku minijaturnih vaza ili amfora na nekim lokalitetima (Radimlja i Konštica)[569] u blizini Ošanića. Jantarna zrna, oblika mijeha, dovode se u vezu s određenim simpozijastičkim obredima pri kojima je vino imalo važnu, vjerojatno ritualnu ulogu.[570]

---

[567] MARIJAN 2000, 89.
[568] BLEČIĆ KAVUR, MILIĆEVIĆ-CAPEK 2011, 40 i odgovarajuća literatura.
[569] MARIJAN 2000, 93.
[570] BLEČIĆ KAVUR, KAVUR 2017, 93 - 112.

Značajan dio arheološkog materijala svakako zauzima i oružje, kronološki manje osjetljivo. U periodu od kasnog 5. ili tijekom 4. st. pr. Kr. oružje većinom zadržava svoje standardne oblike. (T. XXXIX: 1 - 6a) Primjer su koplja s Ošanića koja se distribucijom vežu za Donju Dolinu u vremenskom rasponu od 650. – 450. g. pr. Kr. ili Sanski Most (od kraja 5. do početka 3. st. pr. Kr). Važno je naglasiti da su na Ošanićima u uporabi sve do sredine 1. st. pr. Kr. Asortiman oružja dopunjavaju i mahajre - zakrivljeni mačevi (T. XXXVI, 31) iz Stoca, Gorice, Vranjeva Sela[571]… koji su uz drugi arheološki materijal predhelenističkog perioda nagovijestili kulturni preobražaj od kraja 4. st. pr. Kr.

6. 5. Novac

Na širokom prostoru uz rijeku Neretvu i njezine pritoke pronađeni su novci koji na svoj način svjedoče o kontaktima ovih krajeva s različitim grčkim gradovima – polisima matične Grčke, južne Italije, Sicilije i jonskih otoka. Među njima je najstariji novac s kraja 5. ili početka 4. st. pr. Kr. označen legendom **ΔΑΜΑΣΤΙΝΙΩΝ** i pronađen u Bileći.[572] Veći broj primjeraka otkriven je u Ošanićima: srebreni novac **Oete** iz Tesalije (glava lava s kopljem u raljama na aversu i Heraklo s kijačom na reversu / 400. –344. g. pr. Kr);[573] novac **Fokide** (lik božice Atene s kacigom s tri krijeste i ogrlicom na aversu i maslinov vijenac sa znakom **Φ** na reversu / 371. – 357. g. pr. Kr);[574] novac **Korinta** (Pegaz sa znakom *koppa* na aversu i glava Afrodite na reversu / 300. – 243. pr. Kr)[575] ;novac **Anaktoriona** u Akarnaniji (Atena s korintskom kacigom na aversu i Pan sa znakom AN na reversu /350. –250. g. pr. Kr.)[576]; zatim novci **Epira** (238. – 168. pr. Kr)[577] i **Korkire** (229. pr. Kr.) pronađeni u Gracu kod Posušja[578] te srebrena drahma **Histieje** s Eubeje (2. st. pr. Kr.) otkrivena u Humcu kod Ljubuškog.[579]

---

[571] BLEČIĆ KAVUR, MILIĆEVIĆ - CAPEK 2011, 64 – 65.
[572] ŠKEGRO 1999, 27. ΔΑΜΑΣΤΙΝΙΩΝ je novce, srebrne tetradrahme s glavom Apolona na aversu i tronšcem na reversu kovao od sredine do kraja 4. st. pr. Kr. Isti tip novca, ali primitivnije izrade kuju i naselja u blizini Damastiona Pelagija, Sarnoa i Tenestea. MIRNIK 2011, 54-55.
[573] VASILJ 1992, 131-133.
[574] VASILJ 2003, 3.
[575] MARIĆ 1972-1973, 250.
[576] MARIĆ 1972-1973, 249-250.
[577] KRALJEVIĆ 1974, 174. Inače Epir prve novce kuje za kralja Aleksandra I. (342.-326. pr. Kr.), a zatim Pira (295.-272. pr. Kr.). Osim njih u Epiru je između 279. pr. Kr. do 168. pr. Kr. novce kovao Epirski savez. Radi se o didrahmama s glavom Zeusa ili Dione na aversu i likom borbenog bika na reversu, zatim o novcima Atene te personifikacija Etolije koja sjedi na dva štita. MIRNIK 2011, 54.
[578] KRALJEVIĆ 1974, 174. Kovnica na Korkiri (Korčuli). U dijelu literature poistovjećuje se s Krfom, posebno kada su u pitanju novci s glavom Apolona na aversu i klasa na reversu; kovani su novci s Heraklovom glavom na

6. 5. 1. Novci Dirahija i Apolonije

Apolonija i Dirahij, (T. XXXVII: 3a, b; 4a, b) najstarije grčke kolonije na istočnoj jadranskoj obali, prve novce kuju već od polovice 5. st. pr. Kr. Na njihovim srebrnim staterima ili tetradrahmama prikazana je krava koja doji tele na aversu, a na reversu motiv osmerokrakih zvijezda, simbola božanskih blizanaca - Dioskura što je preuzeto od njihovog matičnog grada Korkire.[580] Novac se u njihovim kovnicama emitira u 4. st. pr. Kr. i nakon toga, kada kralj Dardanaca Monunije uz ime grada Dirahija dodaje i svoje s kraljevskom titulom – ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ.[581] To isto primjenjuje njegov nasljednik Mitil. Kasnije se na novcima tih gradova pojavljuju imena monetarnih magistrata, a kovani su i nakon što su Rimljani osvojili Dirahij i Apoloniju, dok su težinom prilagođeni rimskim viktorijatima.[582]

Na čitavom području doline Neretve navedeni novci su znatno prisutni od sredine 3. st. pr. Kr. Osim u ostavama (**Zabrdalj** kod Čapljine[583] i **Ljubuški**),[584] znatno je veći broj pojedinačnih primjeraka, oko 100, evidentiran na arheološkim lokalitetima: **Ljubuški** (Hardomilje, Rakitno i Humac), **Vitina**, **Posušje**, **Grude** (Tihaljina i Sovići), **Čapljina** (Tasovčići), **Neum** (Hutovo), **Mostar** (Mostarsko blato, Gnojnice, Jasenica, Slipčići, Kosor i Drežnica), **Čitluk** (Krehin Gradac i Brotnjo), **Stolac** (Stolačko polje, Burmazi i Ošanići), **Široki Brijeg**[585]**, Konjic** (Umoljani i Bjelamići), **Prozor - Rama** (Ljubunci), **Ljubinje** i **Gacko** (Podgradci).

6. 5. 2. Novci Farosa

Faros, jedna od istaknutih grčkih kolonija na istočnojadranskoj obali, između ostalog je poznat po brojnim emisijama novca. (T. XXXVII: 2a, b) Farska kovnica od samog utemeljenja grada emitira različite nominale novca s prikazima htonskih božanstava – Zeusa, Perzefone i Demetre na aversima, dok su na reversima simboli boga Dioniza – jarac, koza,

---

aversu i lukom i kijačom na reversu i drugi tip sa ženskom glavom na aversu i dupinom na reversu. MIRNIK 2011, 55.
[579] LISIČAR 1951, 44.
[580] DUKAT, MIRNIK 2004, 50-51; MIRNIK 2011, 54.
[581] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 261-281.
[582] MIRNIK 2011, 54.
[583] PATSCH 1906, 376; KRALJEVIĆ 1979, 131, MIRNIK 1981, 42 (51).
[584] KRALJEVIĆ 1978, 133-136.
[585] KRALJEVIĆ 1985, 133-139.

grozd ili kantaros.[586] Primjerci farskog novca pronađeni su na području doline rijeke Neretve, točnije na Gradini u Ošanićima.[587] Riječ je o novcu kovanom u 3. st. pr. Kr., gdje su na aversima portreti ilirskih dinasta, a na reversu kantaros i legenda **ΦA**.

Faros već po utemeljenju kuje novce različitih emisija, a novci s Ošanića pripadaju njihovim mlađim serijama (promjera do 20,0 mm i težine koja varira od 9,60 do 2,24 g).[588] Među njima se izdvaja novac s portretom mlađeg muškarca nadesno, karakteristične fizionomije – izraženih individualnih crta lica, dužeg nosa, istaknutih obraza i brade, s frizurom od kraćih pramenova. Nalaz ovog tipa novca pokazuje gospodarske veze Farosa i Gradine na Ošanićima u vrijeme Ilirskog Kraljevstva.[589]

6. 5. 3. Novac kralja Baleja

U dolini Neretve pronađen je znatan broj novca ilirskog dinasta Baleja (*Balleus*), kojeg povijesni izvori ne spominju te je poznat samo po numizmatičkim nalazima. Prve emisije kovane su u farskoj kovnici samo s njegovim imenom kojem se naknadno dodaje kraljevska titula – *ΒΑΛΛΑΙΟΥ*, odnosno *ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ*. Potom Balej emitira svoj novac iz kovnice u Risnu koji je uglavnom s kraljevskim obilježjem. Radi se o brončanom novcu (2 – 3 g, promjera 13 – 18 mm), a rjeđe srebrenom (3,5 g, promjera 15 mm), dosta loše kvalitete.[590] Na aversu je Balejev portret, a na reversu Artemida s bakljom i jednim ili dva koplja. Novim arheološkim istraživanjima otkrivena je u Risnu ostava s ukupno 4 656 komada ovih novaca s grčkim novcem što je omogućilo korekciju datiranja Balejeve vladavine u period od 260. do 230. g. pr. Kr.[591]

Na njemu je prikazan lik vladara u varijantama nalijevo ili nadesno. Kvaliteta ovih novaca varira od onih vrlo kvalitetne izrade do krajnje loših, tek prepoznatljivih kovova s božicom Artemidom na reversu, najčešće prikazanom s bakljom te s jednim ili dva koplja. Zbog nedostatka pisanih izvora, postoje brojne kontroverze o ovom novcu. Osim problema dvaju

[586] JELIČIĆ RADONIĆ, GÖRICKE-LUKIĆ, MIRNIK 2017, 64-91.
[587] MARIĆ 1973, 247, T.3/27. Pronađeni su u Gradini na Ošanićima, jedan se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a drugi u privatnom posjedu (podaci poznati autoru).
[588] JELIČIĆ RADONIĆ, GÖRICKE-LUKIĆ, MIRNIK 2017, 186-188.
[589] GÖRICKE-LUKIĆ, BONAČIĆ MANDINIĆ 2010, 178; JELIČIĆ RADONIĆ, GÖRICKE-LUKIĆ, MIRNIK 2017, 186-188.
[590] BRUNŠMID 1998, 88-98; DUKAT/ MIRNIK 2008, 55-58;.
[591] CIOLEK 2011, 9; DUBOLNIĆ GLAVAN, GLAVAŠ 2011, 100; JELIČIĆ RADONIĆ, GÖRICKE-LUKIĆ, MIRNIK 2017,

kovnica u kojima su kovani, tu je i pitanje vremena kada Balej kuje ove novce. S tim u vezi i njegovu vladavinu različiti autori stavljaju u vremenski raspon od polovice 2. st. pr. Kr., točnije između 195. do 175. g. pr. Kr.[592] ili nakon kralja Gencija 167. – 135. g. pr. Kr. (Brunšmidu, Dukat, Mirnik).[593] Za razliku od njih, M. Šašel-Kos Baleja vidi na ilirskom prijestolju iza Pinesa na prijelazu 3. u 2. stoljeće pr. Kr.[594] Međutim, s otkrićem spomenute velike ostave toga novca u Risnu i analize pronađenog materijala, smatra se da je vladao **260. – 230. g. pr. Kr.**

U dolini rijeke Neretve pronađene su navedene varijante ovih novaca, u Gacku (Berušica i Gradac), Bileći (Fatnica), Nevesinju i Stocu (Gradina Prenj). Najviše ih je pronađeno na Gradini u Ošanićima, ukupno 29.

6. 5. 4. Novac Daorsa

Novac Daorsa zauzima posebno mjesto u ilirskoj numizmatici.[595] (T. XXXVII: 1a, b) Neovisnost stečenu pod pokroviteljstvom Rima Daorsi su, prema aktualnim stajalištima, obilježili kovanjem vlastitog novca s legendom ΔΑΟΡΣΩΝ. Pretpostavlja se da je emitiran iza 168. g. pr. Kr., u vrijeme intenzivnih političkih događaja kada je nakon intervencije Rima protiv ilirske države došlo do njezinog rasula i svrgavanja s vlasti posljednjeg ilirskog kralja Gencija.

Dosad je pronađeno jedanaest komada tog novca s likom vladara s kapom na glavi (kauzija) na aversu i prikazom cijele ili polovice lađe na reversu. Lađe su prikazane s karakterističnim visoko uzdignutim pramcem povijenim prema unutra. Kvalitetan kov ovoga novca omogućuje sagledati i niz zanimljivih detalja pa vidjeti i nekoliko otvora na bočnoj strani ovih lađa, ogradu, 3 – 4 bitve i zapovjednički most.[596] Pretpostavlja se da su kovani u kratkom

[592] ŠAŠEL KOS 2007, 127. Prenosi mišljenja Gorinija i Maya.
[593] BRUNŠMID 1998, 59-63.
[594] ŠAŠEL KOS 2007, 137.
[595] PATSCH 1901, 2231; SZILÀGYI 1979., 1399-1400; BRUNŠMID 1998, 86-87; BASLER 1971, 333-336; MARIĆ 1972-73, 237-256; ŠAŠEL KOS, 1997, 310-311.
[596] Prvi primjerak je otkriven u Gradini na Ošanićima tijekom arheoloških istraživanja 1956. g., a dva tijekom pretraživanja grebena ispod akropole. Od preostalih pet primjeraka dva se nalaze u splitskom Arheološkom muzeju, jedan u Berlinu i dva u Beču. Bečki primjerci prvi put su registrirani u Katalogu Carske numizmatičke zbirke 1779. g., ali bez detaljnijih podataka o okolnostima i mjestu nalaza. Dva komada su u privatnim zbirkama. Usp. BASLER 1971, 4.; ECKHEL 1775, 95-96; II, T. VI, n. 22. Slika je objavljena prigodom izložbe „Povijest na dlanu“ održane u Mostaru 2009. u sklopu Dana Matice hrvatske). KOZLIČIĆ 1981, 163-188.

vremenskom periodu i to u dvije varijante. Riječ je o brončanom novcu (5,2 g, promjera 18 mm i debljine 3,5 mm).

Navedeni novac neosporno potvrđuje njihovu neovisnosti i dokaz je prosperiteta i obrtničke zrelosti Daorsa. Oni sujedna od rijetkih plemenskih zajednica s istaknutom legendom na novcu što pokazuje ime njihova grada.[597] To potvrđuje trgovačke aktivnosti Daorsa koji su svoj gospodarski prosperitet ostvarivali upravo na robno novčanoj razmjeni. Stoga će njihovu ulogu trebati imati u vidu tijekom budućih arheoloških istraživanja što će razjasniti gospodarska kretanja na području doline rijeke Neretve.

Uz trgovačke aktivnosti s grčkim svijetom ubrzo se uključuju italski trgovci. Njihovu prisutnost potvrđuju nalazi republikanskog novca već od prve polovice 3. st. pr. Kr. Jedan od najstarijih je aes pronađen na Ošanićima (300.–255. g. pr. Kr.),[598] ali i niz drugih s prostora rijeke Neretve i njezinih pritoka. Posebno se mogu istaknuti victorianus iz Čapljina (Zabrdalj iz 229. g. pr. Kr.),[599] denarius iz Posušja (124 g. pr. Kr.),[600] denariusi iz Ljubuškog (217. - 99. g. pr. Kr.),[601] iz Gacka (137. g. pr. Kr.),[602] iz Mostara (113. g. pr. Kr.),[603] iz Konjica (90. g. pr. Kr.)[604] ili quinarius iz Čapljine (87. g. pr. Kr.).[605] Novci kasne Republike znatno su brojniji, a svjedoče o sve izraženijem rimskom utjecaju na gospodarska kretanje ne samo između dvaju jadranskih obala nego i sa zaleđem.

7. Gospodarstvo

Gospodarstvo u helenističko doba na prostoru sliva Neretve uvjetovano je nizom različitih čimbenika. Zemljopisne odrednice, geomorfološki i klimatski faktori, određeni karakterističnim odlikama krškog podneblja jadranskog zaleđa, u znatnoj su mjeri bili razlogom ograničenih mogućnosti gospodarskog razvoja. Uz stočarstvo, temeljna gospodarska grana je bila poljoprivreda neophodna za egzistenciju autohtonih zajednica.[606]

[597] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 229-243.
[598] MARIĆ 1973, 249.
[599] PATSCH 1906; KRALJEVIĆ 1979 127-135; MIRNIK 1981, 51.
[600] PINTER 1902, 288; MIRNIK 1981, 51 (105).
[601] KRALJEVIĆ 1978, 135.
[602] KRALJEVIĆ 1987, 159.
[603] KRALJEVIĆ 1976, 217-230; KRALJEVIĆ 1983, 20.
[604] PATSCH 1904, 253.
[605] KRALJEVIĆ 1979, 131.
[606] ŠKEGRO 1999, 184-188.

Riječ je o ekstenzivnoj zemljoradnji, vrlo ograničeih mogućnostij, uglavnom orijentirana na uzgoj žitarica.[607] U prehrani stanovništva jadranskog zaleđa zastupljeni su proso i pir kao i u ranijim periodima.[608] U određenoj mjeri treba računati i na povrtlarstvo, premda se vjerojatnije radilo o nekim vrstama divljeg zelja.[609] Izuzetak je svakako dolina rijeke Neretve i njezina delta. Na plodnost zemlje toga prostora, a zasigurno i krajeva koji joj gravitiraju, doline rijeke Trebižata, ali i šire zone oko Hutova blata, već su se osvrnuli antički autori Pseudo Skilak i Teopomp.

Značajno je bilo i stočarstvo, uglavnom uzgoj sitne stoke – ovaca i koza,[610] o čemu govore neki povijesni izvori. Delmati su poznati upravo po intenzivnom stočarstvu, a to potvrđuje ime gradine Delminium (δέ μεγάλε Δέλμιον),[611] njihova središta, te štovanje boga Silvana, pastirskog božanstva.[612] Svinjogojstvo im vjerojatno nije bilo nepoznato, a u manjem obimu se uzgajala i krupna stoka, iako je podneblje bolje uvjete pružalo životinjama sitnog zuba. Lov i ribolov u ovom periodu sigurno nisu bili zanemareni. Na to ukazuju tijekom arheoloških istraživanja pronađeni nalazi osteološkog materijala različitih divljih životinja – jelena, divlje svinje, divokoze. O ribolovu govore nalazi udica iz jezera Desilo. Prema tome, iz unutrašnjosti su na tržište stizali stočarski proizvodi – meso, kože, vuna i mliječni proizvodi, posebno sir, te drvo i drvena građa.

Što se tiče drugih grana gospodarstva, važno je istaknuti metalurgiju, eksploataciju ruda i njihovu preradu. Takve aktivnosti vežu se za Gradinu Varvaru kod Prozora gdje je već rano savladana tehnologija lijevanja bronce,[613] a željezo se proizvodilo na više lokacija na području Delmata[614] u Negočinu[615] i Gradini Pit kod Gruda[616] te u značajnoj mjeri i nedalekom susjedstvu, središnjoj Bosni.[617] Stoga bi na prostor Neretve trebalo gledati kao na tranzitno područje preko kojeg je ova roba do Sredozemlja stizala iz zapadnobalkanskog zaleđa.[618]

---

[607] ŠKEGRO 1999, 186. Što se uzgoja žitarica tiče, možda se i ovdje, kako navodi Strabon (VII 5,4), za japodsku zajednicu…
[608] WILKES 1969, 180; 181-182. S tim u vezi poznat je podatak da su Delmatima njihovi susjedi, a među njima i Daorsi, bili prinuđeni davati danak, između ostalog i u žitu, što je bio jedan od razloga vojne intervencije Rima na Delmate 156./155. g. pr. Kr.
[609] ČAČE 1995, 118.
[610] ŠKEGRO 1999, 199-202; ČOVIĆ 1990, 73.
[611] ZANINOVIĆ 1967, 92-93; ŠKEGRO 1999, 200-203.
[612] RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955, 5-40; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1982, 121-141.
[613] ĆURČIĆ 1900, 99-118.
[614] ŠKEGRO 1999, 24-25.
[615] RADIMSKY 1894, 3.
[616] OREČ 1977, 224.
[617] ČOVIĆ 1976, 196.
[618] KATIĆ 2002, 423-433.

Tuda je vodio važan prometni put između gospodarski snažnog Sredozemlja i nerazvijenijeg balkanskog zaleđa.

Iz suprotnog smjera sa Sredozemlja su se uvozili različiti finalni proizvodi – keramika i metalni predmeti, oružja i oruđa, a posebno je bila cijenjena luksuzna roba. Na takav način uspostavljene komunikacije i intenzivna razmjena uz ranu pojavu novčarstva za posljedicu su imale unapređenje novih gospodarskih odnosa na lokalnoj razni. Unaprijeđena proizvodnja imala je veze s rano razvijenim kovačkim obrtom i radionicama nakita čiji su primjerci pronađeni ne samo na Gradini na Ošanićima nego i na drugim lokalitetima.[619]

Trgovačke aktivnosti zamjetne već od 5. st. pr. Kr. intenziviraju se tijekom 4. st. djelovanjem emporija u delti Narona pri čemu su Daorsi odigrali znatnu ulogu. Njihova se flota sastojala od dvije vrste brodova, trgovačkih i ratnih, što je ujedno i simbol prikazan na novcu.[620]

Iako je pravce transporta roba, posebno one koji su se odvijali kopnenim komunikacijama, na terenu teško, u nekim slučajevima i nemoguće, definirati jer se radilo o konjskim stazama, ipak su neki od njih prepoznati.[621]

To je prije svega bilo moguće na onim mjestima gdje su se nalazile gradine koje su imale ulogu stražarnica. U prostoru su bile vješto raspoređene na točkama s kojih je, pod izravnom kontrolom, bilo moguće nadzirati određene strateške objekte ili prometnice gdje se po potrebi moglo brzo i učinkovito intervenirati. Neke od njih, kao Mala gradina iznad ušća Bune u Neretvu ili Gradina iznad Trebinje kod Ravnog ili gradine u zaleđu Neuma (Gradac), ostale su aktivne i kasnije. Uloga im se nije mijenjala niti kasnije, kada se tijekom prvih desetljeća rimske vlasti transformiraju u osmatračnice ili kastrume,[622] pa i kasnije kada štititi srednjovjekovne putove.[623]

7. 1. Putovi trgovine

Okosnicu svih prometnica na ovom području činila je rijeka Neretva. Razlog je egzistiranje, već spomenutog, emporija – trgovišta u njezinoj delti od kojeg su prema unutrašnjosti vodili

[619] MARIJAN 2000, 117.
[620] KOZLIČIĆ 1980-1981, 163-188.
[621] BOJANOVSKI 1973, 137-187; BOJANOVSKI 1977, 83-152;BOJANOVSKI 1978, 51-125.
[622] BOJANOVSKI 1973, 137-187; BOJANOVSKI 1977, 83-152; BOJANOVSKI 1978, 51-125.
[623] Nekada u kontinuitetu, aktivni su sve do danas, što je, recimo, slučaj s nekoliko putnih pravaca poput onih kuda vode lokalne ceste Stolac – Hutovo – Neum; Hutovo – Popovo polje – Slano; Mostar – Buna – Stolac; Stolac – Berkovići – Nevesinjsko polje.

ne samo vodeni pravci nego i rano potvrđene kopnene komunikacije (Karta 6). Posebno se značajnim čini plovni put koji je, koliko se zasad može pretpostaviti, od emporija u delti vodio uzvodno rijekom Neretvom do Tasovčića. Od ušća rijeke Krupe u Dračevu jedan njegov krak odvajao se dalje prema istoku od kuda je južnim rubnim dijelom Hutova blata vodio do jezera Desilo. Produžavao je sigurno i dalje prema istoku sve do Svitave.[624]

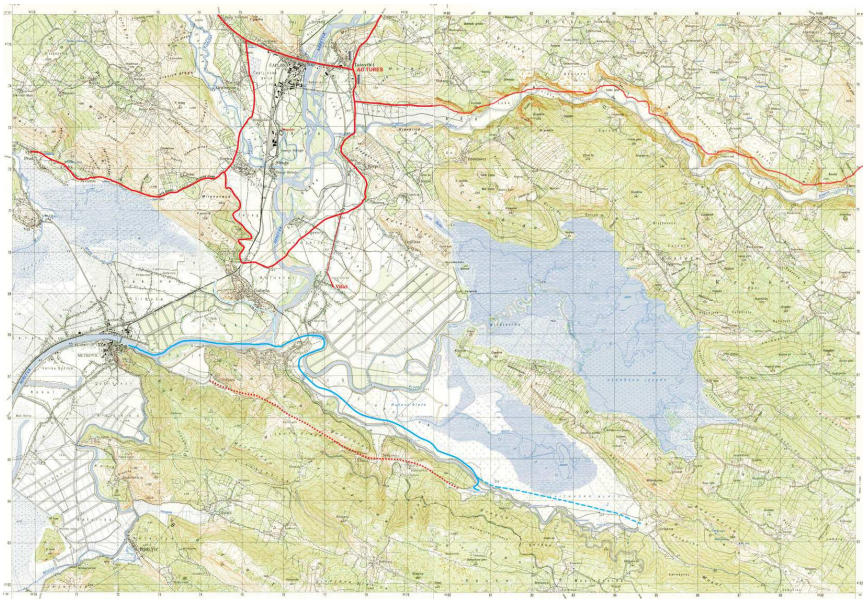

Karta 6. Plovni put emporion u Naronu – jezero Desilo - Svitava

Kopneni putovi

1. Jedan od značajnijih je onaj uspostavljen dolinom rijeke Bregave, koji je povezivao Ošaniće izravno s rijekom Neretvom, što potvrđuje niz gradinskih lokaliteta raspoređenih na dominantnim kotama iznad njezinih obala.

2. Putni pravac prema istoku vjerojatno se račvao u dva smjera: jedan je preko Hutova vodio na Popovo polje, a zatim poljem dalje prema teritorijima Plereja (Trebinje). Možda se na Popovom polju jedan krak odvajao prema Slanom gdje su, po nekim autorima, Daorsi mogli imati još jedan izlaz na more[625] i drugi nešto sjevernije koji je preko Ljubinja i Ljubomirskog polja vodio dalje prema Bileći.

[624] PATSCH 1906, 389; UDŽENIJA 1991, 9. „U tim grobovima bio je viši broj raznoraznog nevrijednog nakita; prstenja, naušnica, narukvica, đerdana i dr. Sve to bijaše vrlo loše urađeno od vrlo tanka bakra, kao i neki sedefasti đerdani koji su bili vrlo sitni… Za sve nas predmeti nisu prestavljali bogatstvo pa smo sve to stavili u temelj naše škole.“
[625] BOJANOVSKI 1980, 181-192.

3. Putni pravac je od Ošanića preko Hutova vodio prema jugu do Neuma gdje su Daorsi mogli imati još jedan izlaz na more.[626] Uz ovaj put se također nalazio niz gradina očito s ulogom osiguranja ovog važnog prometnog pravca (skoro čitav pravac preklapa se s trasom današnje lokalne ceste Hutovo–Neum).

4. Prema sjeveru je vodio stari transhumni – stočarski put; prolazio je pored Martinovića – Dubac gradine, a zatim preko Dabarskog polja dalje prema Nevesinjskom polju gdje su iskorištavani bogati planinski pašnjaci aktualni sve donedavno, što potvrđuje gradina Straževica, sigurno jedan od značajnijih gradinskih objekata u ovoj graničnoj zoni.[627]

Što se kopnenih veza dolinom rijeke Neretve prema zapadnim područjima tiče, definirane su dvije iznimno značajne komunikacije:

1. koja je od Čapljine, dolinom rijeke Trebižata, vodila duboko u zaleđe sve do Gorice kod Posušja što je na terenu evidentirano nizom gradinskih lokaliteta razmještenih duž čitavog pravca ove komunikacije i

2. koja je preko Mostarskog blata povezivala područje današnjeg Mostara s Posušjem na zapadu. Tom komunikacijom dominirala je impozantna gradina Zvonigrad u Gornjem Pologu visoko iznad Mostarskog blata.

Područja današnjeg Trebinja naseljenog Plerejima i Bileće naseljene Deramisitima sigurno nisu bila izvan takvih aktivnosti. Razmjena roba vjerojatno se odvijala pravcem od obale prema unutrašnjosti što dokazuju arheološkim materijalom bogati lokaliteti u Plani[628] i Kačnju kod Bileće.[629]

---

[626] BASLER 1955, 219-229.
[627] PATSCH 1922, 75-76. O postojanju planinskih naselja svjedoče i republikanski novci iz Umoljana i Bjelemića. Patsch također bilježi da se na obronke Visočice kod Konjica svako ljeto dotjera oko 50 000 grla stoke iz sušnih krajeva iz okolice Mostara, Stoca i Ljubuškog.
[628] TRUHELKA 1901, 1-13.
[629] MARIĆ 1977, 101-113.

Karta 7. Kopnene komunikacije na području Daorsa

Što su u razmjenu na ovom tada dosta aktivnom tržištu mogle ponuditi zajednice u dolini Neretve u helenističko doba, otvoreno je pitanje. Osim vrlo razvijenog stočarstva i poljoprivrede, ne treba zanemariti kovački obrt, vrlo tražen u to vrijeme. Pritom treba spomenuti i moguću trgovinu robljem.

Aristotelov podatak o peradi s Jadrana mogao bi se također odnositi i na dolinu Narona.[630] Vrlo cijenjena je bila perunika (*Iris Illyrica*), poznata upravo s obala Narona (*Plin. XXI,7*), korištena u farmaceutskoj i parfumerijskoj proizvodnji, posebno kod Korinćana (*Teofrast IV, 5, 2.*).[631] Također se spominje još jedna biljka nazvana po posljednjem ilirskom vladaru – kralju Genciju. *Genthiana lute* poznata je u vinarstvu, koristi se za zaštitu vina od parazita.[632] Na uzgoj određenih količina žitarica ukazuje danak koji su osim u stoci, također i u žitu 158. g. pr. Kr. Daorsi morali davati Delmatima.[633] Kada je Korint u pitanju, možda bi trebalo imati u vidu i trgovinu divljim konjima jer su poznati njihovi brodovi za transport konja.[634] S obzirom da je vinova loza zastupljena na ovim prostorima, neophodno se pritom osvrnuti na

[630] PRUSAC 2007, 194; prema F. Kiechle, *Korkyra und der Handelsweg durch das Adriatische Meer im 5. Jh. v. Chr. Historia*, vol. 28, 1979, 173-191.
[631] NIKOLANCI 1980, 155-158.
[632] PRUSAC 2007, 195.; prema Ceka 2005, 141.
[633] PATSCH 1922, 75.
[634] PRUSAC 2007, 194.

vinarstvo. O bogatstvu dalmatinskih otoka upravo po vinovoj lozi i maslinama svjedočanstvo je ostavio Strabon. To se može povezati i sa zaleđem srednjodalmatinskih otoka, tj. donjim tokom rijeke Neretve gdje su prema arheološkim nalazima imanja rano doseljenih Italika Papija, koji su bili ne samo vinogradari već su proizvodili i amfore za transport vina.

Također je važno naglasiti sol koja je odigrala znatnu ulogu u trgovačkim razmjenama jer je bila neophodna ne samo u prehrani stanovništva već i u stočarstvu. O tome svjedoči Pseudo-Aristotel u kontekstu odnosa Ardijeja i njihovih suparnika Autarijata – u Orahovici kod Konjica, na graničnoj zoni, bila su slana vrela te se sol koristila za bolju prehranu i njegu stoke.[635]

Potrebno je spomenuti i eksploataciju šuma zbog proizvodnje kvalitetne drvene građe. Prostori uz gornji tok Neretve bili su bogati hrastovim šumama hrasta (*Quercus conferta*, *ilex* i *pubescens*),[636] traženom sirovinom za graditeljstvo, a zasigurno i brodogradnju. Izravan dokaz može biti izgradnja brodova kod Daorsa, ali i drugih zajednica usmjerenih na more i plovne riječne tokove.[637] Drvo se neosporno koristilo i u vinarstvu za izradu drvenih duga za bačve i badnje. Strabon (*Stra. V, 1, 8*) govori o drvenoj građi kada se osvrće na sukob Cezarovih i Pompejevih pomorskih snaga.[638]

Nezaobilazna tema pri razmatranjima gospodarskih prilika ovog područja svakako je gusarstvo, posebno izraženo kod ilirskih zajednica na južnom dijelu Ilirika. S obzirom na prostor koji su zauzimali, i Daorsi su mogli biti uključeni u takve aktivnosti jer je gusarenje bilo duboko involvirano u sustav Ilirskog Kraljevstva kojem su i sami pripadali.[639] Polibije (Pol. II. 9-10) navodi da se radi o vrsti posla koji je ilirskoj državi znao priskrbiti značajnu dobi tna koju su ilirski prvaci – vođe ilirskih zajednica ozbiljno računali.[640] Ogroman kapital zaplijenjen u riznici posljednjeg ilirskog kralja Gencija od 29 funti zlata, 19 funti srebra, 13 000 rimskih denara i 120 000 ilirskih srebrnih novaca. Vjerojatno se najvećim dijelom radi o

[635] PATSCH 1922, 76. U kontekstu ove problematike možda bi trebalo skrenuti pozornost na rezultate istraživanja prof. dr. P. PAVLOVIĆ. Prema usmenom priopćenju, radi se o slanoj žili dugoj desetine kilometara.
[636] PATSCH 1912, 6-7; PATSCH 1922, 6. I danas se u jezerima Hutova blata mogu vidjeti stabla potopljenih hrastovih šuma.
[637] PATSCH 1922, 74. Kao pomorska sila Ardijeji su, a kako se pretpostavlja i Daorsi, imali pogone za izradu brodova u Neretvi. Pritom se također ne isključuje mogućnost izrade trgovačkih brodova za trgovišta u Naroni.
[638] RADIĆ ROSSI 2003, 299-308; PATSCH 1922, 74, f. n. 645 i 646 donosi podatak da su se 49. g. pr. Kr. dijelovi Cezarovih trupa, koji su pod Gajem Antonijem bili od Pompejevih vojnika blokirani na otoku, spasili na splavima koji su bili napravljeni od velikih bačvi (badanj).
[639] ZANINOVIĆ, 1989, 173-176; ZANINOVIĆ, 1992, 103-115.
[640] ZANINOVIĆ, 1992, 103-115; ZANINOVIĆ, 2001, 4-6; GARAŠANIN, 1967, 106-107.

kapitalu stečevinom upravo takvim aktivnostima.[641] Pored toga, gusarenje Ilira po Jadranskom i Jonskom moru bilo je čest uzrok njihovih međusobnih razmirica i sukoba sa susjedima, ali i povod koji ih je s Rimljanima uvukao u rat i oružjem primorao rješavati složene političke probleme.

Više podataka o kretanjima u gospodarstvu pružili su tijekom vremena prikupljeni arheološki nalazi. Zato, kada na umu imamo činjenicu da je trgovina *značajno obilježila razvoj željeznodobne kulture*, kako je to prikazao B. Marijan,[642] u obzir treba uzeti niz činjenica pri razmatranju ove problematike kada su u pitanju zadnja stoljeća prije Krista. Na prvom mjestu, što je već istaknuto, raznolik je arheološki materijal do kojeg se došlo tijekom istraživanja, posebno Gradine na Ošanićima, a zatim i drugih lokaliteta prikazanih u ovom radu. Osim što, kako smo vidjeli, ukazuje na trgovačke aktivnosti, svjedoči i o aktivnoj obrtničkoj djelatnost koja je, posebno kada je kovinarstvo u pitanju, značajna tečevina još od sredine 7. st. pr. Kr.[643]

Lokalna izrada nakita nije samo sugerirana materijalnim nalazima. Izravno je potvrđuje opremom od nekoliko stotina različitih alatki pogodnih za tu, ali i za druge djelatnosti. Korišteni materijali – srebro, zlato, jantar, staklena pasta, bronca, kvalitetna izrada i pritom zavidan umjetnički izričaj ukazuju ne samo na značaj tog obrta nego i na određen kulturni nivo. Očito da je na ovom području, u ovom slučaju na nivou zajednice Daorsa, postojao određen gospodarski i društveno stasao sloj koji je bio spreman *iskazati* se očito kroz značajnu masu akumuliranih materijalnih dobara (kapitala) te ih, moguće tijekom dužeg vremenskog perioda, uložiti u proizvodne, a s tim u vezi i produktivne trgovačke poslove.

[641] ŠKEGRO 1999, 35.
[642] MARIJAN 2000, 116-118.
[643] MARIJAN 2000, 117.

8. Helenističke tradicije

Uniformnost kulturnih prilika, do koje je došlo slabljenjem željeznodobnih utjecaja sa susjednih prostora na dolinu Neretve, označila su nova kulturna kretanja. Od zadnjih desetljeća 4. st. pr. Kr. promjene do kojih dolazi odrazit će se kroz razdoblje helenizma, kada nove gospodarske i kulturne veze prožimaju cijelo Sredozemlje.[644] Novi procesi obuhvatit će i južne dijelove istočnojadranske obale, otoke i dio zaleđa. Tada će privilegirani vojno-aristokratski sloj ostvariti prvu širu društveno-političku zajednicu kod Ilira, od 3. st. pr. Kr. - Ilirsko Kraljevstvo. Iako ne u svim elementima karakterističnih za države helenističkog tipa, teritorijalno, administrativno i vojno, s državnom hijerarhijom i vladarom – kraljem pokazat će se respektabilnom snagom.

Takva sredina istovremeno se pokazala spremnom odgovoriti novim civilizacijskim izazovima, razumljivo s pozicije jedne zajednice s ruba grčkog svijeta.[645] Vrlo rano bitt će prihvaćeni različiti elemente grčkog urbanizama, prepoznatljivo na nizu prapovijesnih lokalitetan – gradina koje dobivaju nove ili novim standardima prilagođavaju ranije bedeme. Takve su, Gradina Prenj i Martinovića gomili kod Stoca, Mala gradina kod Čapljine, Zvonigrad nedaleko od Mostara, Kolojanj iznad Hutovog blata, posebno u Ošanićima kod Stoca gdje se u helenističko doba formira jedinstvena protourbana cjelina administrativnog središta ilirskih Daorsa. Gradinom je dominirala akropola s društvenim, kultnim i reprezentativnim objektima, trgovima i prometnicama. Štitio ju je snažan fortifikacijski - obrambeni sustav, megalitički bedem s kulama, ali i odvajao od stambenog i gospodarskog dijela naselja.

Etničke zajednice na prostore uz rijeku Neretvu rano upoznaju novac. Iako se već početkom 4. st. pr. Kr., na tim prostorima nalaze novci različitih grčkih gradova, Damastiona, Tesalije, Fokide, Korinta, Korkira, Histijeje, anaktorion, posebno Apolonije i Dirahija, zastupljeni na čitavom području od Prozor - Rame na sjeveru, trebinjskog kraja na istoku te Ljubuškog i Narone na jugu, helenizam donosi napredno robno-novčano gospodarstvo. Novaca je sve više i to Farosa, i pojedinih ilirskih dinasta, Baleja i kralja Gencija. U takvim

[644] SCHMITT, VOGT 2003 Lexikon Hellenismus, 1 – 8; KREISSIG 1987, 5 – 8. Pojam *helenizam* u modernu znanost uveo je J. G. Droysen 30-tih godina 19. st. objavljivanjem knjige *Geschichte Alexanders des Grossen.* Droysen je svojim djelom (kasnije 1877./78. i *Geschichte des Hellenismus*) ukazao na značaj vladavine Aleksandra Velikog i njegovih nasljednika *diadoha* i *epigona* koja je označila početak jedne nove svjetske epohe. Iako ta vlast nije podrazumijevala politički jedinstvenu zajednicu, pokrenula je nove intenzivnije gospodarske i kulturne veze ne samo ova dva svijeta nego općenito čitavog Sredozemlja.
[645] MARIĆ 2000, 37-52; MARIĆ 1985, 47-53.

okolnostima svoj novac kuju i Daorsi, što je izvjestan pokazatelj gospodarske snage nakon neovisnosti stečene iza III. ilirskog rata. Njihovi vladari uz svoj lik na novcu prikazuju lađu simbol svoje moći.

Vješti pomorci, spoznali su vrijednosti prostora gdje su se nalazili. Prilagodili su mu se a potom iskoristili njegove prednosti pri, neosporno značajnim, trgovačkim transakcijama. Trgovinom, roba je stizala iz različitih krajeva Mediterana, prvo grčkih, a zatim iz grčkih kolonija na Jadranu, Farosa i Ise. Potvrđuju to keramičarski proizvodi bradavičasti kantarosi, olpe, posebno Gnathia keramika poznatih južnoitalskih radionica Kanose i Tarenta, karakterističnih oblika i profinjenog slikarskog izričaja svojstvenog helenističkom vremenu. Vrlo dojmljivo upravo o njoj se očitovao i C. Patsch ističući da je sigurno bila cijenjena kad ju je vrijedilo krpati - popravljati je.

Dokaz novih gospodarskih prilika su i amfore. Iliri u dolini Neretvu rano su upoznali vino. Potvrđuju to rane grčko-italske amfore (Gradina na Ošanićima), farske, ali i one najčešće poznate kao tip Lamboglia 2. Osim što se, nalaze na gotovo svim gradinskim lokalitetima u dolini Neretve, nalazi iz Doljana i jezera Desilo sugeriraju da se na ovim prostorima i mogla i proizvoditi.

U duhu helenizma nastaje niz proizvoda koji mijenjaju ukus autohtone sredine. Takav je nakit sa teriomorfnim i antropomorfnim predstavama goričke ostave, Ošanića i drugih lokaliteta. Rađen od plemenitih metala, zlata i srebra, često u tehnici filigrana i granulacije pri čemu se koristi i poludragi kamen, jantar i staklena pasta, izgleda da nije uvijek stizao iz prekomorskih krajeva. Njegovu izradu svladali su i domaći majstori, što izravno potvrđuje radionica na Ošanićima, posebno specijalizirana za minijaturnu plastiku što dokazuju matrice za izradu upravo takvog nakita. Bogata ikonografija s likovima bogova grčkog panteona (Dioniz, Afrodita), muza, sfinge, hipokampi, grifoni, i drugi, primjer su visoke umjetničke i obrtničke razine ove radionice.

U tom kontekstu se ističu Daorsi, koji su iako na periferiji grčkog svijeta, prihvatili dio helenističkih tradicija i na njima, sigurno znatnim dijelom, izgradili svoj gospodarsku i kulturološki napredak. Time su vjerojatno iritirali Delmate, upravo kako to ističe M. Zaninović: : „… uznemiravali (su) svoje (susjede Daorse) privučeni njihovom višom, heleniziranom civilizacijom i ekonomijom, te blizinom Narone…“ do te mjere da su ih polovicom 1. st. pr. Kr. uništili.

ZAKLJUČAK

Rijeka Neretva svojim tokom otvara put središnjem dijelu istočnojadranskog zaleđa utjecajima visokorazvijenih civilizacija mediteranskog svijeta. Izrazito kraški teren, ispresijecan planinama i planinskim vijencima, s nizom većih i manjih izdvojenih cjelina – kraških polja, bio je presudan u procesu formiranja niza etničkih zajednica (Daorsi, Plereji, Ardijeji, Naresi, Deretini, Melkumani, Deremisiti, Delmati…).

Promjene su uslijedile rano, već od 7. i 6. st. starijeg željeznog doba kada se dotada heterogena kulturna slika krajeva uz Neretvu počela mijenjati. Utjecaji iz unutrašnjosti, s glasinačkog područja sa sjevera ili liburnskog, japodskog ili delmatskog sa zapada, postupno se povlače ili nestaju, a javljaju se novi od 5. st. pr. Kr. sve izraženiji.[646] Razlog su trgovina i uz nju vezane aktivnosti iz Grčke, Makedonije i Epira, a zatim i južne Italije – Apulije, prepoznate ne samo u krajevima uz obalu nego i u njezinom neposrednom i dubljem zapadnobalkanskom zaleđu. Grčki import evidentiran je na nizu arheoloških lokaliteta: Grudine u Ukšićima (Ljubomir), Gradina u Prenju kod Stoca, Grebnice u Ukšićima, Mosko kod Bileće, Gradac i Vranjevo Selo kod Neuma, Pod, Pržine i Mazlumi kod Bileće.[647] Većinom su to predmeti luksuznog karaktera – dijelovi muške i ženske nošnje, različita oružja i oruđa, nakit nerijetko i od plemenitih materijala, metalno i keramičko posuđe. *Prestižna* roba neosporno pokazuje statusno obilježje *društvene elite* koja se tada formira.

Tijekom željeznog doba etnogenetski procesi su uglavnom završeni uz određene specifičnosti. Otvoreno je pitanje koliko su etnička srodnost i teritorijalna bliskost u tom periodu utjecale na društvene odnose. Neosporno se radilo o procesima društvenog raslojavanja – izvjesnom statusnom izdvajanju sloja plemenske aristokracije koja je, ovisno o svojim interesima, s podrškom već profiliranog vojnog sloja, mogla biti integracijski faktor bliskih zajednica, npr. Daorsa i Glinditiona, Melcumana i Deraemisita na manjem području ili većih saveza kakvi su delmatski ili labeatski, a kasnije društveno-politička zajednica Ilira – Ilirsko Kraljevstvo na južnom dijelu istočnojadranske obale i zaleđa.

Procesi će se intenzivnije nastaviti od kraja 4. do druge polovice 1. st. pr. Kr. u doba helenizma. Vrlo upečatljivo odrazit će se na povijesna, društvena, gospodarska i materijalno-kulturna kretanja. Veći dio tog perioda obilježit će Ilirsko Kraljevstvo, interpretirano i kao

[646] MARIJAN 2000. Prema B. Marijanu faza 5. željeznodobne kulture južnojadranskog područja sa zaleđem.
[647] MARIJAN 2000, 86-94.

Ardijejski plemenski savez. Od Skodre na jugu do Neretve na sjeveru Kraljevstvo je imalo administrativno središte u Skodri, svoju vojsku s kopnenim i pomorskim snagama, izdiferenciranu državnu hijerarhiju – plemstvo, predstavljeno vijećem plemenskih prvaka, te vladara s krugom najbližih prijatelja. Funkcioniranju države neosporno je doprinosio i razrađen porezni sustav. Na čelu države bili su Ardijejski vladari, prvo Pleurat (sredina 3. st. pr. Kr.) pa kralj Agron (umro 230. ili 229. g. pr. Kr.). S respektabilnim pomorskim i kopnenim snagama te diplomatskim aktivnostima u savezu s Makedonijom, kroz vojne pohode poduzimane do Akarnanije i Ambrakijskog zaljeva, Ilirsko Kraljevstvo učinio je snažnom državom. Za njegovih nasljednika to se mijenja. Regentkinja Teuta, s osobnim ambicijama, dvorskim intrigama i nerealnim taktičkim procjenama – akcijama usmjerenim protiv Ise i drugih grčkih gradova na jugu Jadrana, Epiru i Peloponezu te nekontroliranim gusarstvom, državu je vodila u rat. Takve okolnosti nakon osvajanja Italije koristi Rim. Već 229. g. pr. Kr., kao zaštitnik grčkih gradova, Rim s Ilirskim Kraljevstvom vodi Prvi ilirski rat. Korkira, Dirahij, Isa i Faros postaju rimski saveznici, a poražena Teuta 228. g. pr. Kr. abdicira.

Vlast u Kraljevstvu, od srednjodalmatinskih otoka do Epira, Rim povjerava Demetriju Farskom i Skerdilaidi, Agronovu bratu. Kršeći sporazum, potičući gusarstvo i pljačkajući grčke gradove do kikladskih otoka izazivaju Drugi ilirski rat. Posljedice, posebno za Faros, bile su pogubne. Demetrije Farski bio je poražen, a Faros razoren. Ilirsko Kraljevstvo je funkcioniralo do 168. g. pr. Kr. kada je u Trećem ilirskom ratu poražen Gencije (181. – 168. g. pr. Kr.), posljednji ilirski kralj u trijumfalnoj povorci s obitelji pokazan u Rimu.

Sudbina ilirske zemlje određena je Skupštinom u Skodri 167. g. pr. Kr. kada je Lucije Anicije, pobjednik u ratu, plemenske prvake upoznao s uredbama rimske države. Tada se u Proglasu, tzv. Anicijevoj formuli prvi put spominju Daorsi. Nagrađeni su zato što su napustili Karavancija, Gencijeva polubrata, te s oružjem prešli Rimljanima dok je Gencije još bio moćan (*incolumni Gentio Liv. XLV, 26, 13*). Za razliku od njih, Ardijejci, dotadašnji gospodari Ilirskog Kraljevstva, kao poraženi su se našli među onima koji su bili obvezni plaćati danak.

Zemlja poraženih Ilira tada ipak nije pripojena rimskoj državi. Razdijeljena je na zasebne teritorijalne cjeline, ustupljene lokalnim zajednicama pod rimskim protektoratom, među kojima su bili i Daorsi. S jedne strane to je značilo prednost gospodarskog i kulturnog

napretka, a s druge problem jer su se kao *socii et amicii* rimske države našli na udaru njihovih ratobornih susjeda Delmata. Stoljetni sukobi Delmata i Rimljana te Daorsa i Delmata u donjem toku rijeke Neretve za Daorse su završili tragično. Iskoristivši nepovoljne okolnosti za Rimljane, kada su se iz Narone sredinom 1. st. pr. Kr. bili prinuđeni povući u Dirahij, Delmati su prodrli u daorski teritorij gdje su uništili i samo središte njihove etničke zajednice – grad Daorsa, Gradinu u Ošanićima.

U kojoj mjeri se to odrazilo na zajednice uz rijeku Neretvu, svjedoči Plinije. Prenoseći Varonove podatke (*Plin. III 143*) spominje Ardijeje, *populatoresque quondam Italie Vardaei non amplius quam XX decuriis,* te Daorse sa samo XVII dekurija. Koliko se tu radi o posljedicama sukoba Daorsa s Delmatima teško je reći jer razlog može biti i njihova prilagodljivost novim okolnostima kroz ranije kontakte s Rimljanima zbog čega su se mogli uklopiti u novu zajednicu. Razlog je mogla biti i blizina Narone u delti koja tada izrasta u značajno administrativno, gospodarsko i kulturno središte čitave regije.

Što se kulturoloških prilika tiče, dolina rijeke Neretve pokazala se presudnom za zajednice uz njezine obale. Još od prapovijesti preko istočnojadranske obale povezala je Sredozemlje s ovim dijelom balkanskog zaleđa. Ostvareni kontakti intenzivirat će se tijekom zadnjih stoljeća prije Krista, o čemu svjedoče različiti povijesni izvori. Najranije vijesti vežu se za emporij (*έμπόριον*), u delti aktivan već od 5. st. pr. Kr. Spominje ga Pseudo-Skilak u djelu *Περίπλους* iz druge polovice 4. st. pr. Kr. navodeći njegovu važnost između ostalog i zbog toga što do emporija uplovljavaju trijere i trgovačke lađe. Također i Strabon koji u svojoj *Geografiji* donosi zemljopisne podatke o Neretvi i prostorima uz obalu, iskazuje sumnju o trgovini u Naroni posuđem Hiosa i Tasosa citirajući pritom Teopompa (*VII, 315, 317*): „rijeka Naron i oko nje Daorsi i Ardijejci i Plereji […]“.

Pseudo-Aristotel spominje trgovinu amforama iz Kerkire. U kerkirskim amforama prepoznaju se domaće jadranske amfore, između ostalog proizvedene u Farosu i na više mjesta uz obalu. Brojna pitanje vezana za rijeku Naron i trgovišta u njezinoj delti još uvijek ostaju otvorena. To se posebno odnosi na emporij u donjem toku rijeke Neretve – probleme vezane za poglavlje 24. iz Pseudo-Skilakova *Peripla*, odnosno na njegovu ubikaciju. V. Radimsky smješta emporij u Mostarsko blato, C. Patsch u Hutovo blato, dok M. Suić umjesto u dolini Neretve vidi dva emporija oko rijeka Drima i Bojane, i to gornji (Skodra) i donji (Lissos). N. Cambi u ovom kontekstu rehabilitira donji tok Neretve te ističe podudarnost s izvornim

tekstom i plodno zemljište koje je jedna od osnovnih karakteristika ovog kraja sve do danas. Niz pitanja ipak ostaje. Na prvom mjestu, koliko je moguće rimsku Naronu, Vid kod Metkovića, poistovjetiti s prvobitnim emporijem. U prilog tomu govori situacija na terenu. Naime, na prostoru Narone nema nalaza koji bi izravnije upućivali na njezin veći značaj u helenističko doba (C. Patsch, N. Cambi, M. Katić), a to pokazuju i nedavna istraživanja prostora Augusteuma u Naroni.

Niz lokaliteta u donjem toku rijeke Neretve ukazuje na period helenizma: gradine poput one na Lukavcu (Masline u Desnama) nedaleko od Narone, lokalitet Dubine Doljani kod Metkovića, tek nekoliko kilometra od antičke Narone, jezero Desilo, podvodni lokalitet s bogatim nalazima amfora i drugog arheološkog materijala ili gradina Kolojanja koja strateškim položajem dominira deltom i donjom Neretvom, o čemu svjedoči reljef Dioskura iz Dračeva, uklesan u stijeni na ušću rijeke Krupe u Neretvu.

Kontakti s grčkim svijetom, ostvareni već tijekom starijeg željeznog doba, od 7. st. pr. Kr., uspostavljenim kopnenim vezama iz više pravaca – jugoistočne Albanije i Ohrida, dolinom Drima prema unutrašnjosti ili ranije potvrđenom komunikacijom dolinom Vardara te u rimsko doba poznatom kao *Via Egnatia* u zaleđu istočnojadranske obale u smjeru zapadna Grčka – Epir. U takvim okolnostima kulturološka slika u dolini Neretve postupno se mijenja. To je rezultat određenog kontakta s grčkim svijetom ostvarivanog već od zadnjih desetljeća 6. st. Veze postaju izraženije od vremena osnivanja prvih kolonija na južnom Jadranu – na Krfu prva eubejska i korintska Korkira, zatim Epidamno i Apolonija, te onih na sjeveru Jadranskog mora – Adrija i Spina, preko kojih su stizali etruščanski utjecaji. Pritom je važno istaknuti nastanak grčkih naseobina na srednjem Jadranu. Prvu koloniju na Korčuli osnivaju Kniđani i Korkirani, pretpostavlja se u 5. st. pr. Kr., još neubiciranu Crnu Korkiru (*Κόρκυρα ἡ Μέλαινα*). U to vrijeme na Korčuli egzistira niz gradinskih lokaliteta, npr. Kopila i Stine, koji su pripadali snažnim autohtonim zajednicama aktivno povezanim s Grcima u doba helenizma. S obzirom na položaj otoka, gdje se ukrštaju važni plovni putovi srednjeg Jadrana, Korčulanski i Pelješki kanal, otvoren je prolaz prema trgovištu u delti Neretve što dokazuje arheološki materijal prisutan od 4. do 1. st. pr. Kr.

Osnivanje drugih grčkih gradova na srednjem Jadranu veže se za aktivnosti sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg (431./430. – 367. g. pr. Kr.) koji nastoji osigurati plovni put prema sjevernom Jadranu. Tada na Visu zauzima pogodnu luku za svoju flotu te početkom 4. st. pr.

Kr. stvara vojnu bazu u Isi (*Ισσα*). Domaće stanovništvo se povlači na glavno gradinsko naselje na južnoj strani otoka – Gradinu Talež, odakle će poslije ilirski dinast Jonije zavladati ne samo Isom već i susjednim grčkim gradovima. Isa, ključna točka Dionizijeva imperija, pomaže Paranima u borbi s ilirskim stanovništvom pri utemeljenju njihova grada Farosa (*Φάρος*) 384./383. g. pr. Kr., a vjerojatno sudjeluje pri osnivanju Herakleje. Prestankom sirakuške vojne zaštite, nakon smrti Dionizija Starijeg,ilirski dinasti postupno preuzimaju vlast nad grčkim gradovima o čemu svjedoče prekovi novca (Jonije, DI, Balej). To posebno pokazuju emisije farske kovnice gdje se pojavljuju prikazi portreta pojedinih prvaka ilirskih zajednica poput Baleja i njegovih nasljednika. Potom Faros postaje dijelom Ilirskog Kraljevstva s namjesnikom Demetrijem Farskim. Samostalna Isa istovremeno širi svoje interese osnivanjem niza subkolonija u 3. st. pr. Kr., u Lumbardi na Korčuli, Tragurij (Trogir), naselje u Resniku, Epetij (Stobreč), a vjerojatno i emporij Salon (Solin). U tom kontekstu je i Diomedovo svetište – *promunturium Diomedis* na rtu Ploči.

Grčke kolonije na Jadranu su svojim aktivnostima, posebno tijekom helenizma, prenijele dio svojih tradicija na otoke, obalu i ilirsku unutrašnjost upravo dolinom Naretve i njegovih pritoka. Izuzetno povoljan smještaj Daorsa naseljene uz njezine obale doprinio je ne samo razvoju trgovine već i prihvaćanju novih tekovina.

Utjecaji iz Grčke preko Makedonije postupno se šire prema zapadu što se, na prostorima uz Neretvu, odražava na urbanizam i graditeljstvo. To se opaža na gradinama, tradicionalnom obliku naselja od prapovijesti, kroz brončano i željeznog doba zadržane na ovim prostorima. Podizane su na, istaknutim prirodno zaštićenim - dominantnim položajima uglavnom kružnog ili eliptičnog oblika, rjeđe pravokutnog, koji tvore kameni bedemi. Radi se o gradinama s odlikama šireg upravnog središta poput Gradine u Ošanićima, odnosno naseljima manjih i većih zajednica, dok su nekad kultna ili gospodarskog karaktera. Unatoč njihovom velikom broju, informacija je malo. Iako se radi o enormnom broju o više stotina (po nekim evidencijama i o tisućama ovih lokaliteta) one gradine koje egzistiraju u doba helenizma nema puno. To su Gradina u Ošanićima, Kičin, Ograđ i Zvonigrad u Gornjem Pologu kod Mostara, Martinovića (Dubac) gomila u Hodovu, Gradina Prenj kod Stoca i Mala Gradinu iznad Čapljine, Mala gradina u Trebinji kod Ravnog, Gradina u Donjim Kočilima ili Gradina u Slivnici na Timoru kod Trebinja. Helenistička tradicija iskazuje se kroz način gradnje, podižu se bedemi s naglaskom na različite dispozicije ulaznih prostora, što je uvjetovano njihovom namjenom.

Između velikog broja gradinskih lokaliteta na prostorima koji gravitiraju Neretvi izdvaja se Gradina na Ošanićima kod Stoca, središte ilirskih Daorsa. Građena je u tradiciji prapovijesnih obrambenih naselja vjerojatno već u brončanom dobu. Zauzima istaknuti izduženi plato veličine 146 x 60 m, s jugozapada i zapada prirodno zaštićen grebenom iznad potoka Rotimlje. Konačni izgled dobiva u helenističko doba kada nastaje niz novih urbanih elemenata i sadržaja koji je čine jednim od najranijih „protuurbanih“ naselja u zaleđu istočnojadranske obale.

Središnji prostor Gradine u Ošanićima zauzima akropola s velikom gomilom i niz objekata administrativne, gospodarske i kultne namjene. Rezidencijalni kompleks sa stambenim i gospodarskim građevinama smješten je na jugozapadnom dijelu akropole, ispod grebena, na zaštićenom platou ispod akropole. Tijekom vremena naselje se širi izvan gabarita zaštićene akropole. Formira se podgradinski i posebno, na širokom platou ispred utvrđene akropole – Banje, predgradinski prostor, gdje je tijekom istraživanja registriran niz stambenih i gospodarskih objekata.

S istočne, nezaštićene strane Gradine podignut je obrambeni sustav koji tvori megalitski bedem s dvije kule i niz bokobrana. Bedem je građen velikim kamenim blokovima (0,70 – 0,90 m) postavljenim na dva lica sa središnjom ispunom i slaganim u pravilnim horizontalnim redovima u suhozidu. Sačuvan je u dužini od 46 m i visini 5 – 6 m, širine 4,20 m. Na vanjskom licu su izrađene bunje (do 15 cm), dok je stražnja strana bloka okrenuta prema ispuni zida ostavljena neobrađena. Bočne strane blokova obrađene su uglavnom pod pravim kutovima, nekad s usjecima „na koljeno“, premda su ponekad i koso isklesane te blokovi dobivaju oblik trapeza što pri preklapanju spojeva pruža bolju povezanost. Vodilo se računa o boljoj konsolidaciji lica bedema kao i o tome da na uglovima imaju žlijeb (*anathyrosis)*, što je osobitost arhitektonskog dizajna. Sigurnosti bedema doprinosili su vežnjaci – kameni blokovi postavljani bočnom stranom kako bi dužinom zadirali u ispunu između dvaju lica bedema te tako podijelili tlačni pritisak između vanjskih strana i unutarnje ispune.

Obrambenu cjelinu s bedemom činile su dvije kule kvadratnog oblika podignute na sjeveroistočnoj i jugozapadnoj strani. Jugozapadna kula pravilan je četverokut veličine 10 x 10 m, sačuvane visine 3,5 mi 1,40 –2,00 m debljine. Horizontalni redovi kamenih blokova prate raspored onih na bedemu. Sjeveroistočna kula istražena je samo djelomično.

Sjeverozapadnom stranom uzidana je u strukturu bedema, ali se kameni blokovi ne poklapaju s pružanjem redova glavnog bedema, što pokazuje da nisu nastali istovremeno.

Uz jugozapadnu kulu, na gradskom bedemu, nalazila su se velika vrata koja su u naknadnim intervencijama smanjena, vjerojatno uslijed neke opasnosti. Rađena su od pravilno klesanih kamenih blokova, posebno dovratnici, s unutarnje strane akropole, dok su prema vani obrađeni bunjasto pružajući time veću otpornost neprijateljskim udarima. Vrata visine do 5 m završavala su šiljatim lukom što pokazuju pažljivo obrađeni rubovi kamenog okvira sačuvani do visine 3,7 m. Na monolitnom pragu (dimenzija 3,90 x 0,60 x 0,50 m) vidljivi su utori (promjera 10 cm i dubine 5 cm) za vratnice. Širina dvokrilnih vrata iznosila je 2,80 m što pokazuje razmak navedenih utora.

U megalitskom bedemu nalazila su se još jedna vrata zidana kao i glavna. U otvoru bedema veličine 4,20 x 3,50 m ugrađena su vrata širine 2,60 m i 2,10 m visine s lukom 3,80 m, zatvarana drvenim dvokrilnim vratima, dodatno osigurana drvenom gredom vodoravno postavljenom u okove pričvršćene na vratnice.

Ispred bedema podignut je sustav bokobrana. Sastoje se od niza cik-cak i lučnih zidova koji su činili prvu liniju obrane. Grublje su građeni od lomljenih kamenih blokova slaganih u suhozidu sačuvanom u dužini od 78 m, širine između 1,20 – 2,0 m i visine 1,60 m. S osam lučnih bokobrana štićen je prostor na sjevernoj strani od sjeveroistočne kule prema provaliji, a cik-cak zidovima veliki bedem do glavnih gradskih vrata. Dodatno su zaštićena i glavna vrata. Ispred njih je podignut zid koji je pratio prilaz ulazu. Tada druga manja vrata postaju veza s prostorom između bokobrana što potvrđuje i manje stepenište uklesano u bokobran kojim je olakšavan pristup toj osjetljivoj zoni.

Megalitski bedem je štitio niz objekata na akropoli. Jedan od njih je pravokutno oblikovani prostor, omeđen dvama zidovima sa samo jednim redom kamenih blokova na sjeveroistočnoj i zapadnoj strani, uz manji spelej, a smješten je uz greben. Oko prostora je bila luksuzno uređena ograda od fino klesanih manjih kamenih blokova. Podnica je bila od čvrste žbuke s primjesama fino mljevenog keramičkog materijala u više slojeva. Riječ je vjerojatno o svetištu u sklopu kojeg se nalazio spelej. Tu su pronađeni fragmenti veće skulpture koja je mogla pripadati nekom božanstvu.

Uz akropolu su utvrđene dvije stambene zone. Jedna na jugozapadnoj strani uz greben gdje su formirane terase za kuće, a druga na platou – Banje ispred akropole. Na 100 – 150 m strmom grebenu prilagođeni su prostori za stambene objekte kojih je dosad pronađeno desetak s dvorištima i pratećim prostorijama. Posebno se ističe III. stambeni kompleks na krajnjem sjeverozapadnom dijelu akropole gdje su otkrivene podnice od žbuke i dobro obrađeni kameni blokovi u zidovima. Radi se o rezidencijalnom kompleksu gdje je obitavala lokalna upravna, vojna i gospodarska aristokracija što potvrđuju nalazi luksuzne keramike i drugog materijala pronađenog na tom prostoru. Karakterističan teren uvjetovao je izgradnju niza pristupnih stepeništa uklesanih u stijene ili sagrađenih na više mjesta duž grebena stvarajući ili omogućavajući komunikaciju između stambenih objekata i platoa.

Različiti visinski nivoi prevladani su nizom prometnica – ulica koje su prilagođene konfiguraciji terena i često povezane vertikalnim stepeništima. Okosnicu naselja tvorila je glavna gradska ulica koja se pružala duž jugozapadne padine, tj. od jugozapadne kule do trga sa svetištem. Na njezinoj trasi su sagrađena četiri stepeništa: prvo je vodilo je prema istoku, ali zbog urušenog terena nije moguće sagledati njegov kraj; drugo je povezivalo ulicu s gradskom cisternom; treće se pružalo se prema velikoj gomili sačuvane veličine 4 x 1,3 m; četvrto je omogućavalo pristup gradskom trgu i prostoru svetišta dužine 5,30 m i širine koja je od 5,50 m pri dnu do 1,70 m na vrhu. Pojedini dijelovi ove glavne ulice posebno su uređeni, na više mjesta postavljena je kamena ograda ili potporni zidovi na mjestima gdje ju je iznad ponora trebalo osigurati.

Akropolom je dominirala kamena gomila smještena uz sam rub platoa akropole. Iako se tumači kao limitni tumul, zadnja linija obrane, kultno ili vjersko mjesto, ne izdvaja se od sličnih objekata s drugih gradinskih lokaliteta. S obzirom na mjesto unutar helenističkog naselja gdje je s istočnim potpornim zidom tvorila cjelinu s drugim objektima, treba je promatrati kao dio ranijeg, predhelenističkog, gradinskog naselja i njegovog fortifikacijskog sustava te je, ako nije bila kultnog karaktera, mogla imati ulogu osmatračnice.

Gradina s obrtničkim, kovačkim i keramičkim radionicama imala je adekvatno riješenu opskrbu vodom. U tu svrhu bile su sagrađene tri cisterne, jedna u prostoru akropole i dvije na predgradinskom naselju na platou Banje.

Gradska cisterna veličine 11 x 7 m x 5 m nalazi se na prostoru između megalitskog bedema i velike gomile. Dno cisterne bilo je od čvrsto nabijene ilovače, a zidovi od manjih kamenih

blokovima vezani su također ilovačom, a potom ožbukani mortom pomiješanim s usitnjenim keramičkim materijalom (crijepa ili amfora). Kutovi cisterne su zaobljeni što je čest slučaj. što ima i praktičnu svrhu, sprječava veće nakupljanje nečistoće, a olakšava. Dubok sloj pepela prekrivao je dno cisterne što ukazuje da je bila prekrivena masivnom drvenom konstrukcijom. Pristup je štitio manji zid kroz koji se stepenicama usječenim u stijenu moglo pristupiti vodi.

Gradina u Ošanićima, plemensko središte Daorsa, sa svojim složenim - impozantnim fortifikacijskim sustavom, primjer je graditeljskih tradicija od 4. st. pr. Kr. karakterističnih za prostore Grčke, Makedonije, Epira, današnje Albanije, Crne Gore – južnog Ilirika, ali i Sicilije i južne Italije. Za njezine stanovnike živjeti u helenizmu, podrazumijevalo je nove društvene, gospodarske i kulturne standarde. Imati vladara – plemenskog prvaka i prepoznatljivu aristokraciju, komunicirati i pisati na grčkom jeziku, njegovati tradiciju razvijenih obrtničkih tehnologija, trgovati, uz strani trošiti i svoj novac, za ovu zajednicu, iako na njegovoj periferiji, značilo je biti dio helenističkoga svijeta.

IZVORI

Polybius, The Histories, Vol. VI, The Loeb Classical Library, No. 161, Harvard University Press, 2012.

Livy, History of Rome, Vo. XIII, The Loeb Classical Library, No.396, Harvard University Press, 1951.

Pliny, Natural History, Vol. II, The Loeb Classical Library, No. 352, Harvard University Presss, 1942.

Pseudo-Skylax's Periplous: the Circumnavigation of the Inhabited World, text, Translation and Commentary Graham Shipley, Exeter, 2011., XII + 244 str.

Strabo, Geography, Vol. III, The Loeb Classical Library, No. 182, Harvard University Press, 1924.

Hekate u: C. i Th. Müller, Fragmenta historicorum Graecorum, Paris, 1841.

LITERATURA

ADAM 1985: A.-M. Adam, Monstres et divinitès tricèphales dans l'Italie primitive. À propos de deux figurines de bronze ètrusques, *Mèlanges de l'Ecole française de Rome – Antiquitè* 97 (2), 1985, 577-609.

ALEXANDRESCU 1980: A. D. Alexandrescu, La nécropole gète de Zimnicea, *Dacia NS* 24, 1980, 19-126.

ALFÖLDY 1961: G. Alföldy: Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, 1961, 121-151.

ALFÖLDY 1965: G. Alföldy: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinc Dalmatien*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó 1965.

ANDRONIKOS 1978: M. Andronikos: The Royal Tomb of Philip II, *Archeology* 31 (5), 1978, 33-41.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1981: V. Atanacković-Salčić, Arheološko nalazište na području Hutova Blata, *Hercegovina: godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 1, 1981, 11-26.

ARHEOLOŠKI LEKSIKON Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Sarajevo, Tom 1-3, Sarajevo 1988.

BADIAN 1971: E. Badian, Notes on Roman Policy in Illyria (230-201 B.C.), *Papers of the Britisch School at Rome* 20, 1971, 72-93.

BASLER 1954: Đ. Basler, Prethistorijske gradine i njihova zaštita, *Naše starine: godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika, kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine* 2, 1954, 87-97.

BASLER 1955: Đ. Basler, Dolina Neretve od Konjica do Rame (Jablaničko jezero), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 10, n. s. Arheologija, Sarajevo 1955, 219-229.

BASLER 1956: Đ. Basler, Gradina na Ošanićima kod Stoca, *Naše starine: godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika, kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine* 3, 1956, 79-94.

BASLER 1969: Đ. Basler, Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju (Gornja Zeta), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 24, n. s. Arheologija, 1969, 5-107.

BASLER 1971: Đ. Basler, Novčić plemena Daorsa, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 26, n. s. Arheologija, Sarajevo 1971, 333-336.

BALEN-LETUNIĆ 1995-1996: D. Balen-Letunić, Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3 (28-29), 1995-1996, 23-38.

BATOVIĆ 1987: Š. Batović, Liburnska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, sv. 5, Alojz Benac (ur.), Sarajevo: ANUBIH 1987, 339-390.

BATOVIĆ 1988: Š. Batović, Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području: znanstveni skup, Dubrovnik 1. – 4. 10. 1984*, Željko Rapanić (ur.), Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo 1988, 51-77.

BEGOVIĆ-DVORŽAK 2003: V. Begović-Dvoržak, Plovni put prema Neretvi i Naroni – kasnoantički lokaliteti na otoku Mljetu, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22, 2003, 289-303.

BEHRENS 1954: G. Behrens, Zur tipologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 1, 1954, 220-236.

BENAC 1987: A. Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, sv. 5, Alojz Benac (ur.), Sarajevo: ANUBIH 1987, 737-802.

BENAC 2012: A. Benac, *Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja*, Djela, Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 89/10, Sarajevo 2012, 51-125.

BITRAKOVA-GROZDANOVA, MALENKO 1998: V. Bitrakova-Grozdanova – V. Malenko, *Antički nakit vo Makedonija: VI vek pr. n. e. – VI vek n. e.*, Skopje: Nezavisni izdanija 1998.

BITRAKOVA-GROZDANOVA 2005: V. Bitrakova-Grozdanova, Contribution à l´étude des bijoux antiques de Macédoine, *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić – Miočević: radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6. – 8. XI. 2003.,* Mirjana Sanader (ur.), Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju 2005, 99-110.

BITRAKOVA-GROZDANOVA 2012: V. Bitrakova-Grozdanova, Trgovina Jadranom između južne Italije i Makedonije od 6. do 1. st. pr. Kr., *Histria antiqua* 21, Pula 2012, 61-72.

BLEČIĆ 2007: M. Blečić, Status, Simbol, Sacrifices, Offerings. The diverse meanings of Illyrian helmets, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3 (40), 2007, 73-116.

BLEČIĆ-KAVUR 2010: M. Blečić-Kavur, *Železna doba na Kvarnerju*, doktorska disertacija, Ljubljana: Sveučilište u Ljubljani 2010.

BLEČIĆ-KAVUR 2010a: M. Blečić-Kavur, Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma, *Starinar LX*, Beograd: Arheološki institut 2010, 57-84.

BLEČIĆ-KAVUR, MILIĆEVIĆ-CAPEK 2011: M. Blečić-Kavur – I. Milićević-Capek, O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća pr. Kr. na prostoru istočne obale Jadrana i njezina

zaleđa. Primjer novog nalaza iz Vranjeva Sela kod Neuma, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 28, 2011, 31-94.

BLEČIĆ-KAVUR, PROVIDUR 2012: M. Blečić-Kavur – A. Providur, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 53, 2012, 35-136.

BLEČIĆ-KAVUR, KAVUR 2016: M. Blečić-Kavur – B. Kavur, Pars pro Toto: a World in a small place – the example of iron age grave Goods from Vičja Luka, *Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe*, V. Sirbu – M. Jevtić – K. Dimitrović – M. Ljuština (ur.), Beograd – Čačak: International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences (UISPP) – 30th Commission, Prehistoric and Protohistoric Mortuary Practices Association for Studies of Funerary Archaeology (ASFA) – Romania, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, National Museum Čačak 2016, 237-256.

BLEČIĆ-KAVUR, KAVUR 2017: M. Blečić-Kavur – B. Kavur, Mnogo nijansi prozirnog: staklene perle u obliku amforiska iz Vičje Luke, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110 (1), Split 2017, 93-112.

BOJANOVSKI 1973: I. Bojanovski, Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 10 (8), Sarajevo 1973, 137-187.

BOJANOVSKI 1977: I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine), I – Prethistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 15 (13), Sarajevo 1977, 83-152.

BOJANOVSKI 1978: I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine), II – Prethistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 17 (15), Sarajevo 1978, 51-125.

BOJANOVSKI 1983: I. Bojanovski, Trebinje – rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura, *Tribunija – prilozi za istoriju, arheologiju, etnologiju, umjetnost i kulturu* 7, Trebinje: Zavičajni muzej 1983, 7-32.

BOJANOVSKI 1985: I. Bojanovski, Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, *Tribunija – prilozi za istoriju, arheologiju, etnologiju, umjetnost i kulturu* 9, Trebinje: Zavičajni muzej 1985, 7-23.

BOJANOVSKI 1988: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo: Djela, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. 66/ 6. 1988.

BORZIĆ 2007: I. Borzić, Amfore s gradine Kopila ponad Blatskog polja na otoku Korčuli, *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju* 15, 2007, 341-352.

BOUCHER 1964: S. Boucher, La collection ètrusque du musèe des Beaux-Arts de Lyon, *Bulletin des Musèes et Monuments Lyonnais* 3 (3), 1964, 205-217.

BOŽIĆ 2008: D. Božić, Poznolatensko-rimsko grobišče v Novam Mestu, *Katalogi in monografije* 39, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije 2008, 177-182.

BRACCESI 1994: L. Braccesi, *Grecità di frontiera. I percorsi occidentali della leggenda*, Padova: Esedra 1994.

BRUNŠMID 1998: J. Brunšmid, *Natpisi i novci grčkih gradova u Dalmaciji*, Split: Književni krug 1998.

BRUSIĆ 1980: Z. Brusić, Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, M. Suić, M. Zaninović (ur.), Zagreb: Centar za povijesne znanosti, Odjel za arheologiju 1980, 9-14.

BRUSIĆ 1993: Z. Brusić, Vrste importa helenističke i rimske keramike u Liburniju, *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbornik radova posvećen dr. R. Matejčić.* Rijeka: Posebno izdanje Zbornika Pedagoškog fakulteta 1993, 81-90.

BRUSIĆ 1999: Z. Brusić, *Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia (North-East Adriatic, Croatia)*, Oxford: BAR International Series 1999.

BRUSIĆ 2000: Z. Brusić, Razvoj prapovijesnih obrambenih utvrđenja u Liburniji, *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju* 6, 2000, 125-144.

BUDINA 1972: D. Budina, Antigonée (fouilles 1966-1970), *Iliria II*, Tirana 1972, 352-353.

BUDINA 1975: D. Budina, Antigonée et son agglomeration*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, sv. 24, Sarajevo 1975, 183-188.

CABANES 2000: P. Cabanes, Organisation de l'espace et systeme de defense en Epire et en Illyrie meridionale (III – II siecles avant J.-C)*, Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju* 6, 2000, 21-29.

CABANES 2002: P. Cabanes, La presence Grecque sur la cote orientale de l'Adriatique en Illyrie de sud, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog [od] 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (ur.), Književni krug, Split 2002, 51-63.

CAMBI, PASINI 1980: N. Cambi – U. Pasini, Antički izvori o Naroni i Neretvi. *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977.*, N. Cambi (ur.), U. Pasini (prev.), Split-Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 1980, sv. 5, 279-293.

CAMBI 1988: N. Cambi, Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977.*, N. Cambi (ur.), U. Pasini (prev.), Split-Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1988, sv. 5, 127-153.

CAMBI 1988a: N. Cambi, Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici, *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi: međunarodni simpozijum = symposium international, Sarajevo, 6-7 oktobar 1988.*, Sarajevo: Posebna izdanja, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, 39-56.

CAMBI 1991: N. Cambi, Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji, *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH, knj. 27, 1991, 55-65.

CAMBI 1993: N. Cambi, Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32, Zadar 1993, 45-50.

CAMBI 2002: N. Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.

*C*atalogue *of Greek Coins*, (Tesalyei, Etolyei), British Museum, London 1883.

CHALLET 2008: V. Challet, Les bijoux de la ńecropole Monte Bibele (monterenzio, BO), *Tra mondo celtico e mondo italico. La necropoli di Monte Bibele*, D. Vitali – S. Verger (ur.), Bologna 2008, 61-76.

CIOLEK 2011: Ciolek, R. *Emisije krola Ballaiosa. Początki mennictwa w Ilirii, Issues of King Ballaios, Beginnings of issues in Illyira)*, Warszawa 2011, 7-110.

CEKA 1972: H. Ceka, *Questions de numismatique Illyrienne avec un catalogue des monnaies d'Apollonie et de Durrhachium*, Tirana: Université d'Etat de Tirana, Institut d'Histoire 1972.

CEKA 1987: N. Ceka, Arkitekrura e gytezës ilir të Margëlliçit, *Monumentet* 33, 1, *Instituti i Monumenteve të Kulturës,* Tiranë 1987.

ČAČE 1994: S. Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 33 (20), Zadar 1994, 33-54.

ČAČE, KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010: S. Čače – B. Kuntić-Makvić, Pregled povijesti jadranskih Grka, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, katalog izložbe, J. Poklečki Stošić (ur.), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori 2010, 63-73.

ČARGO 2004: B. Čargo, *Issa, povijesno-arheološki vodič*, Arheološki muzej: Split-Vis 2004.

ČOVIĆ 1976: B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo: Veselin Masleša 1976.

ČOVIĆ 1987: B. Čović, Srednjodalmatinska grupa, *Praistorija jugoslavenskih naroda V.*, Sarajevo: ANUBiH 1987, 442-480.

ČOVIĆ 1999: B. Čović, Mostarsko područje u prahistorijsko doba, *Hercegovina: časopis za kulturno i povijesno naslijeđe* 4-5 (12-13), Mostar 1999, 7-37.

DAUTOVA-RUŠEVLJAN 2006: V. Dautova-Ruševljan, Silver Jewelry of hellenistic and Celtic type from Hrtkovci in Srem*, Starinar* 56, Beograd: Arheološki institut 2006, 291-307.

DELLI PONTI 1996: G. Delli Ponti, Vaste-Poggiardo (LE). La necropoli di fondo Aia, *Studia di Antichita* 9, 1996, 99 – 214.

DEMETZ 1999: S. Demetz, Fibeln der Spätlatene – und frühen römischen Kaiserzeit in Alpenländern, *Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie; 4 Veröffentlichung der Kommission zur vergleichenden Archäologie römischer Alpen - und Donauländer der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Rahden – Westf: Leidorf 1999.

DE MARIA 2008: S. De Maria, Phoinike d'Epiro in eta' ellenistica, *Archaeologia Adriatica* 2 (2), Zadar 2008, 683-699.

DIMITRIJEVIĆ 2015: M. Dimitrijević, Prilog poznavanja helenističke fortifikacije na istočnom Jadranu, *Vojnoistorijski glasnik* 1, Beograd 2015, 185-204.

DOBIAŠ 1930: J. Dobiaš, *Studie k Appianove knize Illyrske / Etudes sur le livre Illyrien, d'Appien,* Prag: Filosoficke fakulty University Karlovy v Praze 1930.

DOMIĆ-KUNIĆ 1993: A. Domić-Kunić, Gentije – međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *Opuscula archaeologica* 17*,* Zagreb 1993, 205-251.

DRESSEL 1899: H. Dressel, *Corpus Inscriptionum Latinarum* 15, Berlin 1899.

DUKAT, MIRNIK 2004: Z. Dukat, I. Mirnik, *Numizmatička zbirka*: *vodič*, Zagreb: Arheološki muzej 2004.

DURANDO: F. Durando, *Griechenland, Wiege der westlichen Kultur,* Köln: Karl Müler Verlag 1997.

ECKSTEIN 2012: A. M. Eckstein, Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy, *Illyrica antiqua 2: Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb: Arheološki muzej *Arheološki muzej u Zagrebu,* Zagreb, *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić – Miočević, Arheološki muzej u Zagrebu,* Zagreb,

ECKHEL 1775: J. Eckhel, Numi veteres anecdot, sv. 1-2-, Viennae 1775. , p. 95-96; II, T. VI, n. 22.

FABER 1975: Zum Megalithenbau – einige Bemerkungen ueber die Ueberwoelbung der Stadttore der Megalithenbefestigungen und ihre Datirung, *Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, sv. 6, Sarajevo 1975, 297-305.

FABER 1976: A. Faber, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972.*, M. Suić (ur.), Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1976, 227-246.

FABER 2000: A. Faber, Gradnja protohistorijskih i ranoantičkih bedema u priobalju Ilirika, *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju* 6, 2000, 145-170.

FABER 2005: A. Faber, La citè antique be Buthua et les recherches de la nècropole hellènistique et romanie, *Illyrica antiqua 2: Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, D. Demicheli (ur.), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu 2005, 237-262.

FIALA 1897: F. Fiala, Nekoliko grčkih šljemova nađenih u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 9, 1897, 657-664.

FORTI 1965: L. Forti, *La ceramica di gnathia*, Monumenti antichi della Magna Grecia 2, G. Macchiarolli, Napoli.

GABRIČEVIĆ 1974: B. Gabričević, Bilješke uz prvi ilirski rat, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 12, Zadar 1974, 5-28.

GABRIČEVIĆ 1980: B. Gabričević, Narona i Grci, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977.*, N. Cambi (ur.), U. Pasini (prev.), Split – Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5, 161-167.

GARAŠANIN 1967: M. Garašanin – D. Garašanin, Crna Gora u osvit pisane istorije, *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do kraja XII vij.*, Z. Bešić – D. Garašanin – M. Garašanin, Titograd 1967, 87-134.

GARAŠANIN 1974: M. Garašanin, D. Garašanin, Istorijska i aheološka razmatranja o ilirskoj državi, *Glas SANU CCLXL*, knj. 1, Beograd: Odjeljenje istorijskih nauka 1974, 1-32.

GAVELA 1978: B. Gavela, *Etrurci: istorija, kultura, umetnost*, Beograd: BIGZ 1978.

GEBHARD 1991: R. Gebhard, Aus der Werkstatt eines antiken Feinschmiedes – Zum Depotfund von Bei Stolac in Jugoslawien, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 48 (1), Zürich 1991, 2-11.

GIANOTTA 1995: M. T. Gianotta, Rinvenimenti tombali da rocavecchia (1934) al Museo Provinciale di Lecce: materiali di corrado e produzioni, *Studi di Antichita* 8 (2), Lecce 1995, 39-74.

GRBIĆ 1958: M. Grbić, *Grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu*, Beograd: Naučna knjiga 1958.

GRBIĆ 2014: D. Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku: predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava* (I-III), Posebna izdanja, Balkanološki institut SANU, 125, Beograd 2014.

HAMMOND 1967: N. G. L. Hammond, *Epirus: the Geography, the Ancient Remains, the History and Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford: Oxford University Press 1967.

HAMMOND 1996: N. G. L. Hammond, The Kingdoms in Illyria Circa 400-167 B.C., *The Annul of the British School at Athens* 61, 1996, 239-253.

HOLLEAUX 1921: M. Holleaux, *Rome, la Grece et les monarchies hellenistiques au IIIe siecle avant J. C. (273-205)*, Paris: E. de Boccard (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome vol. 124) 1921.

HÖRMANN, RADIMSKY 1892: K. Hörmann / V. Radimsky, Ošanić kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 4, Sarajevo 1892, 40-49.

KRISELEIT, BILIMOVIČ 1988: I. Kriseleit / Z. Bilimovič, *Die Welt der Etrusker*, katalog izložbe, Berlin: Hansschelverlag Berlin 1988.

ISLAMI 1971: S. Islami, Le cité illyriene de Zgerdhesh, *Monumentet* l, Tirana 1971, 399.

ISLAMI 1972: S. Islami, Le monayage de Skodra, Lissus et Genthios, *Iliria* 2, Tirana 1972, 379-408.

ISLAMI 1975: S. Islami, Problèmes de chronologie da la cité illyrienne, *Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja (1974; Mostar)*, A. Benac (ur.), Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH i Centra za balkanološka ispitivanja, sv. 24/6, 1975, 37-45.

JADRIĆ 2007: I. Jadrić, Primjeri za trgovinu vinom i maslinovim uljem u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju* 15, 2007, 353-360.

JELIČIĆ-RADONIĆ, Rauter-Plančiž 1995: J. Jeličić-Radonić – B. Rauter-Plančić (ur.), *Pharos – antički Stari Grad*, katalog izložbe, Zagreb: Muzejski galerijski centar 1995.

JELIČIĆ-RADONIĆ, KATIĆ 2015: J. Jeličić-Radonić – M. Katić, *Faros – osnivanje antičkog grada*, Split: Književni krug, Filozofski fakultet u Splitu 2015.

JELIČIĆ-RADONIĆ, GÖRICKE-LUKIĆ, MIRNIK 2017: J. Jeličić Radonić – H. Göricke-Lukić – I. Mirnik, *FAROS III: Grčki, grčko-ilirski i rimski novac.* Split: Književni krug 2017.

JEVTIĆ, LAZIĆ, SLADIĆ 2006: M. Jevtić, M. Lazić – M. Sladić, Židovarsko blago: ostava srebrnog nakita iz naselja Skordiska / *The Židovar Treasure: silver ornaments hoard from the settlement of Scordisci*, Vršac – Beograd: Gradski muzej Vršac, Filozofski fakultet Beograd 2006.

JOKIMOVSKI 2005: A. Jokimovski, *Antički svetilki od zbirkata na Muzej na Makedonija*, magistarski rad, Skopje: Filozofskiot fakultet vo Skopje 2005.

JOKIMOVSKI 2008: A. Jokimovski, Antički svetilki od zbirkata na muzej na grad Negotino, *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2002-2004), Skopje 2008, 187-195.

JOVANOVIĆ 1989: A. Jovanović, Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 27/25, Sarajevo: ANUBiH 1989, 115-133.

JURIĆ 1980: R. Jurić, Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Ž. Rapanić (ur.), Split: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5, 1980, 105-126.

KATIĆ 1995: M. Katić, Antička keramika, *Pharos - antički Stari Grad*, katalog izložbe, J. Jeličić-Radonić, B. Rauter Plančić (ur.), Zagreb: Muzejski galerijski centar 1995, 123-124.

KATIĆ 1999-2000: M. Katić, Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa, *Opuscula archaeologica* 23-24, Zagreb 1999-2000, 49-58.

KATIĆ 2002: M. Katić, Greeks and the Hinterland of Western Balkans, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog [od] 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, N. Cambi, S. Čače – B. Kirigin (ur.), Split: Književni krug 2002, 423-433.

KATIĆ 2019: M. Katić, Proizvodnja i raširenost amfora Faros 2 na istočnoj obali Jadrana, *Cambijev zbornik I*, R. Bužančić (ur.), Split: Konzervatorski odjel Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Književni krug Split 2019, 121-131.

KATIČIĆ 1964: R. Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, *Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 4/1, Sarajevo 1964, 9-30.

KATIČIĆ 1968: R. Katičić, Liburner, Pannonier und Illyrier, Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde, *Gedenkschrift füu Wilhelm Brandestein (1898 – 1967), Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 14,* Innsbruck 1968, 363- 368; *Ancient Languages* I, 183-184.

KATIČIĆ 1984: R. Katičić, O jeziku Ilira, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo: Posebna izdanja Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, sv. 67, 1984, 253-264.

KIRIGIN 1984: B. Kirigin, Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije, *Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije*, D. Božič (ur.), Ljubljana: Narodni muzej 1983, 83-86.

KIRIGIN 1984a: B. Kirigin, Grčko-italske amfore na Jadranu, *Arheološki vestnik* 45, Ljubljana: SANU 1984, 15-24.

KIRIGIN 1992: B. Kirigin, Vaze tipa „Alto-Adriatico“ iz Isse, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32 (1), Split 1992, 79-97.

KIRIGIN, MARIĆ 1996: B. Kirigin – Z. Marić, Bradavičasti helenistički kantharosi iz Daorsona (Ošenići kod Stoca), Sarajevo: *Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 95/27, 1996, 177-184.

KIRIGIN 1996a: B. Kirigin, *Issa: grčki grad na Jadranu*, Zagreb: Matica hrvatska 1996.

KIRIGIN 2002: B. Kirigin, Novosti o Grcima u Dalmaciji, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 32, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja 2002, 363-385.

KIRIGIN 2004: Kirigin, B., Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, Split 2004, 9-301.

KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005: B. Kirigin / T. Katunarić / L. Šešelj, Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98 (1), Split 2005, 7-24.

KIRIGIN 2010: B. Kirigin, Palagruža: Diomedov otok ili uvod u početne veze Dalmacije s antičkim grčkim svijetom, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, katalog izložbe, J. Poklečki Stošić (ur.), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori 2010, 106-109.

KORKUTI 1976: M. Korkuti, À propos des agglomérations fortifieesi llyrienns de la première période du fer dans le territoire de l'Albanie, *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972.*, M. Suić (ur.), Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1976, 199-212.

KOVAČIĆ 2002: V. Kovačić, Nuove scoperte nella Tragurion ellenistica, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa* održanog [od] *24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (ur.), Split: Književni krug 2002, 375-382.

KOZLIČIĆ 1981: M. Kozličić, Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa. Prilog istraživanju antičkog brodarstva istočne jadranske obale, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija* 35-36, Sarajevo 1981, 163-188.

KOVAČEVIĆ 2010: V. Kovačević, Ostava novca ilirskog kralja Balajosa u Risnu u svijetlu novih arheoloških iskopavanja, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 57-58, Kotor 2010, 317-332.

KUNTIĆ-MAKVIĆ 1995-1996: B. Kuntić-Makvić, Hvar u djelima starih pisaca, Pharos – antički Stari Grad, Katalog izložbe u povodu 2380. Obljetnice, Muzejsko-galerijski centar (20. Prosinca1995. Do 21. Siječnja 1996. godine), ur. J. jeličić Radonić, B. Rauter-Plančić, Zagreb, 1995.-1996., 33-36.

KUNTIĆ-MAKVIĆ 1997: B. Kuntić-Makvić, Tit Livije i Treći ilirski rat, *Latina et Graeca* 39-40, Zagreb 1997, 3-20.

KUNTIĆ-MAKVIĆ 2001: B. Kuntić-Makvić, Ljepokosa Korkira, *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, B. Čečuk (ur.), Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo 2001, 169-181.

KUNTIĆ-MAKVIĆ 2002: B. Kuntić-Makvić, Les Romains et les Grecs adriatiques, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog [od] 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (ur.), Split: Književni krug 2002, 141-158.

KUKOČ 1997: S. Kukoč, Solarni aspekti Meduze Gorgone u helenizmu, *Radovi (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, Razdio povijesnih znanosti)* 22, Zadar 1997, 1-20.

KUKOČ 1998: S. Kukoč, Grčki simboli u ilirskom svijetu, *Opscula archaeologica* 22 (1), Zagreb 1998, 7-26.

H. KRAHE 1925: H. Krahe, *Die alten Balkanillyrischen Namen*, Carl Winter, Heidelberg, 1925.

KRALJEVIĆ 1985: G. Kraljević, Numizmatička zbirka na Humcu, *Zbornik 100 godina muzeja na Humcu* (1884- 1984), Ljubuški, 133-139.

KRALJEVIĆ 1978: G. Kraljević, Antički novci sa područja Ljubuškog, , *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu XXXIII*, n. s. Arheologija, Sarajevo 1978, 133-136.

KRALJEVIĆ 1979: G. Kraljević, Antički novci iz okolice Čapljine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu XXXIV*, n. s. Arheologija, Sarajevo 1979, 127-135.

KRALJEVIĆ 1983: G. Kraljević, Rimski novci iz Mostara i okoline, *Hercegovina* 3, Mostar 1983, 15-28.

KRALJEVIĆ 1985: G. Kraljević, Numizmatička zbirka na Humcu, *100 godina muzeja na Humcu (1884-1984)*, A. Zelenika (ur.), Ljubuški 1985, 133-139.

KUŠAN ŠPALJ, RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2009, D. Kušan Špalj – A. Rendić-Miočević, *Katalog – Najljepše grčke vaze iz riznice Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu 2009.

LAWRENCE 1979 (1980): A. W. Lawrence, *Greek aims in Fortification*, Clarendou Press, Oxford, 1979 (1980).

LETE 2005: N. Lete, *Pločasti čepovi amfora*, Split: PK Mornar 2005.

LINDHAGEN 2009: A. Lindhagen, The transport amphoras Lamboglia 2 and Dressel 6A: a central Dalmatian origin?, *Journal of Roman Archaeology* 22, 2009, 83-108.

LISIČAR 1973: P. Lisičar, Cenni sulla ceramica antica, *Archaeologia Iugoslavica* 14, Beograd 1973, 3-27.

LISIČAR 1950: P. Lisičar, O prethistorijskim i grčkim vazama nađenim u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 52, Split, 1950, 35-49.

LUGLI 1957: G. Lugli, *La tecnica edilizia romana: con particolare riguardo a Roma e Lazio. Volume I*, Roma: G. Bardi 1957.

MAYER, 1957-1959: A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier,* Österr. Akad. D. Wissensch., Schrift . D, Balkankomm. XV., Bd. I-II, Wien, 1957-1959.

MANENICA 2012: Antički fluvijalni lokaliteti u Dolini Neretve, *Histria antiqua* 21, 2012, 279-290.

MANO 1976: A. Mano, Les rapports Commerciaux d′Apollonie avec l'arrière-pays Illyrien, *Iliria* 4, Tirana 1976, 307-316.

MARIĆ 1962: Z. Marić, Vir kod Posušja, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 17, n. s. Arheologija, Sarajevo 1962, 63-72.

MARIĆ 1967: Z. Marić, Gradina u Ošanićima kod Stoca – ilirsko utvrđenje, *Arheološki Pregled* 9, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije 1967, 39-40.

MARIĆ 1968: Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 17, n. s. Arheologija, Sarajevo 1968, 63-72.

MARIĆ 1973: Z. Marić, Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. Godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 27 (23), n. s. Arheologija, Sarajevo 1973, 175-184.

MARIĆ 1973a: Z. Marić, Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 10 (8), Sarajevo 1973, 109-135.

MARIĆ 1973b: Z. Marić, Ornamentirane pojasne ploče u Ošanićima kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 27-28, n. s. Arheologija, Sarajevo 1973, 257-258.

MARIĆ 1973c: Z. Marić, Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 27-28, n. s. Arheologija, Sarajevo 1973, 237-255.

MARIĆ 1975: Z. Marić, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, *Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 24 (6), Sarajevo, 1975, 103-111.

MARIĆ 1976: Z. Marić, Novootkrivena obloga pojasne kopče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 29 (74), n. s. Arheologija, Sarajevo 1976, 35-40.

MARIĆ 1976a: Z. Marić, Dva nova primjerka daorsijskog novca sa Gradine Ošanići kod Stoca, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 13 (11), Sarajevo 1976, 253-259.

MARIĆ 1976b: Z. Marić, Ošanići – centar Daorsa, kulturno-historijske značajke, *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972.*, M Suić (ur.), Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1976, 247-254.

MARIĆ 1976c: Z. Marić, Ein Broonzenheim aus der illyrischen Stadt Daorsoi oberhalb Ošanići bei Stolac, Herzegowina, *Festschrift fur Richard Pittioni, I-Urgeschichte, Aechaeologia austriaca* 13, Beč 1976, 634-638.

MARIĆ 1977: Z. Marić, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daorsa na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 30-31, n. s. Arheologija, Sarajevo 1977, 5-50. T. I – XXXVII.

MARIĆ 1977a: Z. Marić, Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 30-31, n. s. Arheologija, Sarajevo 1977, 100-110.

MARIĆ 1979: Z. Marić, „Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 33, n. s. Arheologija, Sarajevo 1979, 23-67. + T. I – XLVI.

MARIĆ 1983: Z. Marić, *Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije*, D. Božič (ur.), Ljubljana: Narodni muzej 1983, 70-71.

MARIĆ 1985: Z. Marić, Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije* 20, Beograd 1985, 47-53.

MARIĆ 1987: Z. Marić, Grčki (helenski) uticaji na Hercegovinu od 8. do 1. st. pr. n. e., *Most* 14, Mostar 1987, 66-67, 95-100.

MARIĆ 1989: Z. Marić, Daorsi i Narona, *Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi: međunarodni simpozijum = symposium international, Sarajevo, 6-7. oktobra 1988*, B. Čović (ur.), Sarajevo: Posebna izdanja, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine 1989.

MARIĆ 1995: Z. Marić, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890. – 1978.)*, Hercegovina* 1 (9), Mostar 1995, 43-93.

MARIĆ 1995a: Z. Marić, Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegovina), *Berich der Römisch-Germanischen Komission* 76, Mainz am Rhein 1995, 30-72.

MARIĆ 2000: Z. Marić, Helenistički utjecaj na ilirsko pleme Daorse*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 31 (29), Sarajevo 2000, 37-52.

MARIĆ 2004: Z. Marić, Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 33 (31), Sarajevo 2004, 185-215.

MARIĆ, FORIĆ 2005: Z. Marić – M. Forić, Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, II dio, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH* 34 (32), Sarajevo 2005, 181-199.

MARIJAN 1989: B. Marijan, Grobni nalazi iz Graca kod Neuma, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 42-43, n. s. Arheologija, Sarajevo 1989, 35-59.

MARIJAN 1989a: B. Marijan, Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 42-43, n. s. Arheologija, Sarajevo 1989, 61-71.

MARIJAN 1997: B. Marijan, Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu,* 46, n. s. Sarajevo 1997, 87-112.

MARIJAN 2005: B. Marijan, Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca, *Diadora* 18-19, Zadar 1997, 19-45.

MARIJAN 2005: B. Marijan, Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca, *Diadora* 18-19, Zadar 1997, 19-45.

MARIJAN 1999: B. Marijan, Naseobinski obrambeni sustavi helenističkog doba u stolačkom kraju, *Humski zbornik IV. Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, I. Puljić – P. Raguž (ur.), Stolac – Zagreb: Općina Stolac, Moderna vremena 1999.

MARIJAN 2000: B. Marijan, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 93, Split 2000, 7-221.

MARIJAN 2011: B. Marijan, Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje, *Histria antiqua* 20, 2011, 177-187.

MARIJAN 2011a: B. Marijan, Protopovijesno doba u Hercegovini, *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., knj. I*, Ivica Lučić (ur.), Zagreb: Hrvatski institut za povijest 2011, 25-44.

MARIJANOVIĆ 1984: B. Marijanović, Završna istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 39, n. s. Arheologija, Sarajevo, 11-22.

MARIN 2002: E. Marin, Novi helenistički nalaz iz Salone i Narone, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (ur.), Split: Književni krug, 2002, 415-421.

MARASCO 1987: G. Marasco, Interessi commerciali e fattori politici nella condotta romana in Illria (230-219) a. c., *Studi classici e orientali* 36, Pisa 1987, 35-112.

MAROVIĆ 1976: I. Marović, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 13 (11), Sarajevo 1976, 221-259.

MAROVIĆ 1976a: I. Marović, L'elmo greco-ilirico, *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972.*, M Suić (ur.), Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1976, 287-300.

MARSCHALL 1907: F. H. Marschall, *Catalogue of the Finger Ring in the British Museum, Greek, Etruscan and Roman*, London: British Museum 1907.

MARTIN 1956: R. Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique*, Paris: Picard 1956.

MIČEVIĆ 1952: Lj. Mičević, Život i običaji popovaca, *Srpski etnografski zbornik* 50, Beograd 1952, 322-331.

MIHOVILIĆ 2002: K. Mihovilić, Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog [od] 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (ur.), Split: Književni krug 2002, 499-513.

MILIĆEVIĆ-CAPEK 2004: I. Milićević-Capek, Slučajno arheološko nalazište u Doljanima kod Čapljine, *Hercegovina* 18 (10), Mostar 2004, 219-222.

MIRNIK 2011: I. Mirnik, (ur) *Numizmatički priručnik i rječnik*, Zagreb: Arheološki muzej, Zagreb 2011.

MIŠE 2005: M. Miše, Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkom muzeju u Splitu (stari fond), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split 2005, 25-48.

MIŠE, ŠEŠELJ 2008: M. Miše – L. Šešelj, The late Hellenistic and early Roman fine pottery from the sanctuaries of Diomedes in Dalmatia, *Acta RCRF* 40, Bonn 2008, 113-119.

MIŠE 2013: M. Miše, Prilog proučavanju isejske keramike tipa Gnathia (A contribution to the study of Gnathia ware from Issa), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106, Split 2013, 99-130.

MIŠE 2012: M. Miše, Trgovački kontakti dvaju jadranskih obala krajem 4. i u 3. st. pr. Kr. na primjeru slikane keramike, *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju* 21, Pula 2012, 231-240.

MIŠE 2017: M. Miše, Banquet among the stars: Gnathia and West Slope ware from the Diomedes sanctuary on the island of Palagruža, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 110 (1), Split 2017, 233-255.

MUJEZINOVIĆ, 2010: N. Mujezinović, Helenistički grad Daorson – metodološki pristup i priprema projekta konzervatorsko-restauratorskih radova*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 52, Sarajevo 2010, 307-362.

NIKOLANCI 1980: M. Nikolanci, Iris Ilyrica, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977.*, N. Cambi (ur.), U. Pasini (prev.), Split: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5, Split – Zagreb, 155-160.

OREČ 1987: P. Oreč, Tri prapovijesna svetišta (hrama) u Posušju i Ljubuškom, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH* 25 (23), Sarajevo 1987, 189-200.

OREČ 1991: P. Oreč, Prapovijesna svetišta kod Mostara i u Miletini kod Ljubuškog, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 29 (27), Sarajevo 1991, 35-43.

PAJAKOWSKI 2000: *Die Illyrer – Illyrii proprie dicti*, Poznań 2000.

PAPAZOGLU 1963: F. Papazoglu, O teritoriji ilirskog plemena Ardieja, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Beogradu* 7, Beograd 1963,71-86.

PAPAZOGLU 1967: F. Papazoglu, *Politička organizacija Ilira u vrijeme njihove samostalnosti,* Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja *ANUBiH* 5 (2), Sarajevo 1967.

PAPAZOGLU 1969: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 1969.

PAPAZOGLU 2007: F. Papazoglu, Poreklo i razvoj ilirske države, *Iz istorije antičkog Balkana: odabrane studije*, Beograd: Equilibrium 2007, 42-63.

PAROVIĆ-PEŠIKAN 1960: M. Parović-Pešikan, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevi njegovog prodiranja, *Starinar* 11, Beograd: Arheološki institut 1960, 21-45.

PAROVI-PEŠIKAN 1974: M. Parović-Pešikan, *Nekropoli Olvii elenističeskavo vremjeni*, Kijev 1974.

PAROVIĆ-PEŠIKAN 1982: M. Parović-Pešikan, Grčka mahajra i problem krivih mačeva, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 20 (18), Sarajevo 1982, 25-51.

PAŠKVALIN 1974: V. Paškvalin, Interpretacije likovnih predstava na stijeni kod Dračeva, (Čapljina), *Starinar* 23, Beograd: Arheološki institut, 53-61.

PAŠKVALIN 2002: V. Paškvalin, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog [od] 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (ur.), Split: Književni krug 2002, 521-538.

PAŠKVALIN 2005: V. Paškvalin, Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba, *Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH* 34 (32), Sarajevo 2005, 199-237.

PATSCH 1896: K. Patsch, Novci iz Apollonije i Dyrrhachija, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 8, Sarajevo 1896, 415-422.

PATSCH 1902: K. Patsch, Nahogjaji novaca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 14, Sarajevo 1902, 391-438.

PATSCH 1901: C. Patsch: Daversi, *Pauly – Wissowa Realencyklopädie der klassischen Altertumwissenschaft*, Stutgart 1901, 2231.

PATSCH 1906*:* C. Patsch, Pseudo Skilakovo jezero, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu,* 13, Sarajevo 1906, 368-390.

PATSCH 1907: C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkan Kommission V*, Beč 1907.

PATSCH 1914: C. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bo.-herc. zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 26, Sarajevo 1914, 142-220.

PATSCH 1922: C. Patsch, *Herzegowina = Die Herzegowina einst und jetzt*, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, Beč 1922.

PETERSEN 1900: E. Petersen, *Dioscuren in Tarent*, Mitt, Kaiser. Deut. Arch. In, Römische Abtheilung, Band XV, Rom.

PFLUG 1988: H. Pflug, „Illyrische Helme“, *In Antike Helme Sammlung, Lippenheide und andere Bestände des Antiken muzeums Berlin, Monographien des Römisch – Germanischen Zentralmuseums*14, Mainz 1988, 42-64.

PFROMMER 1990: M. Pfrommer, Untersuchunngen zur Chronologie Früh – und Hochhellenistichen Goldschmuks, *Istanbuler Forschungen* 37, Tübingen 1990.

POVIJEST NA DLANU – od antike do suvremene dobi, iz zbirke Srećka Lole Mustagrudića, katalog izložbe, Mostar: Matica hrvatska Mostar 2009.

PUDARIĆ 1988: S. Pudarić, Kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe općine Neum, *Elaborat Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH*, Sarajevo 1988.

PRENDI – ZHEKU 1972: F. Prendi – K. Zheku, La ville illytiene de Lissus, son origine et son systeme de Fortifications, *Iliria* 2, Tirana 1972, 249-264.

PRENDI – BUDINA 1972: F. Prendi – D. Budina, Fouilles 1960 dans la forteresse d`Irmaj, *Iliria* 2, Tirana 1972, 25-66.

PRUSAC 2007: M. Prusac*, South of the Naro, North of the Drilo, from the Karst to the Sea. Cultural Identities in South Dalmatia 500 BC – AD 500*, Oslo: University of Oslo, Faculty of Humanities 2007.

RADIĆ, BORZIĆ 2017: D. Radić, I. Borzić, Otok Korčula: Iliri i Grci, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110 (1), Split 2017, 303-325.

RADIĆ ROSSI 2010: I. Radić Rossi, Plovidba Jadranom u grčko doba, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, katalog izložbe, J. Poklečki Stošić (ur.), Zagreb: Galerija Klovićevi dvori 2010, 91-100.

RADIMSKY 1891: V. Radimsky, Bišće – polje kod Mostara, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 2, Sarajevo 1891, 159-303.

RADIMSKY 1891a: V. Radimsky, Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 2, Sarajevo 1891, 292-297.

RADIMSKY 1893: V. Radimsky, Nekropola na Jezerinama u pritoci kod Bišća, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 5, Sarajevo 1893, 237-308, 369-466, 575-636. T. 1 – 3.

RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ 2018: I. Ribarević-Nikolić, Nikolo intaglio kao primjer značenja i važnosti dragog kamenja i njegove imitacije u staklu u antičkom periodu, *Hercegovina: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe* 4, Mostar 2018, 7-30.

RIĐANOVIĆ 1974: J. Riđanović, Hidrogeografske značajke južne Hrvatske, *Hrvatski geografski glasnik,* Vol. 36-37. No. 1., Zagreb 1974, 75-85.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1965: D. Rendić-Miočević, Prolegomena ilirskoj numografiji, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH* 3 (1), Sarajevo 1965, str.???

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989: D. Rendić-Miočević, Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz goričke ostave, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 59-72.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989a: D. Rendić-Miočević, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 191-225.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989b: D. Rendić-Miočević, Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 145-154.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989c: D. Rendić-Miočević, O tipologiji novca kralja Monunija i o pitanju njegovog identiteta, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 261-281.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989d: D. Rendić-Miočević, Neki problemi tipologije i kronologije novca kralja Gencija*, Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 283-294.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989e: D. Rendić-Miočević, Uz jedan prijedlog za novu kronologiju Balejevih emisija*, Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 35-368.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989f: D. Rendić-Miočević, Hvarsko-ilirski dinast Balej i grad Pharos, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 341-351.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989g: D. Rendić-Miočević, Grčko-ilirske emisije i pitanje „Ilirskog“ novca, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989, 399-409.

ROGLIĆ 1957: J. Roglić, Zaravni na vapnencima, *Hrvatski geografski glasnik*, vol. 9. No. 1., Zagreb 1957, 132-134.

ROMITO 2000: M. Romito, I cinturoni sannitici, *Studi sull'Italia dei Sanniti*, Milano: Soprintendenza archeologica di Roma 2000*,* 192-201.

RUSSU 1969: I. Russu, *Illirii*, *istoria, limba oni onomastica, romanizarea*, Acad. Rep. Soc. Romänia, Bibl. ist. 17. Bucureşti, 1969.

SCHEFOLD 1984: K. Schefold, Die Griechen und ihre Nachbarn, *Propyläen Kunstgeschichte I*, Berlin 1984.

SCHMITT, VOGT 2003: H. H. Schmitt, E. Vogt, *Hellenismus,* Lexikon, Harrasovic Verlag, Wisbaden 2003.

SERGEJEVSKI 1955: D. Sergejevski, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, *Doba rimske vladavine*, Sarajevo: Narodna prosvjeta 1955, 55-111.

SREJOVIĆ, CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1989: D. Srejović. A. Cermanović-Kuzmanović, Rečnik grčke i rimske mitologije, *Srpska književna zadruga*, Beograd 1989, 119-120

STARAC 1997: A. Starac, Napomene o amforama Dressel 6B, *Arheološka istraživanja u Istri. Znanstveni skup Poreč, 22-26. 09. 1994. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 18* Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo 1997, 143-161.

STARAC 2006: A. Starac, Promet amforama prema nalazima u rovinjskome podmorju, *Histria archaeologica : časopis Arheološkog muzeja Istre* 37, Pula 2006, 85-116.

SUANO 2000: M. Suano, Il cinturone sabellico-sannita come abbigliamento sociale, *Studi sull'Italia dei Sanniti*, Milano: Soprintendenza archeologica di Roma 2000, 183-191.

SUIĆ 1953: M. Suić, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla,

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 8, n. s. Arheologija, Sarajevo 1953, 111-129.

SUIĆ 1976: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1976.

SZILÀGYI 1979: J. Szilágyi, Daversi, *Der Kleine Pauly*, Band 1, München 1979, 1399-1400.

ŠAŠEL KOS 1997: M. Šašel Kos, Daorsi, *Der Neue Pauly* 3, Sttutgart 1997, 310-311.

ŠAŠEL KOS 2004: M. Šašel Kos, Mythological stories concerning Illyria and its name, *L´Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – IV. Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2002) réunis par Pierre CABANES et Jean-Luc LAMBOLEY*, Pariz: De Boccard 2004, 493-504.

ŠAŠEL KOS 2005: M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije 2005.

ŠEŠELJ 2012: L. Šešelj, Antička pomorska svetišta: promunturium Diomedis, *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju* 21, Pula 2012, 355-364.

ŠEŠELJ 2017: L. Šešelj, Geme i prstenje helenističkog razdoblja iz Diomedova svetišta na rtu Ploči, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110 (2), Split 2017, 358-409.

ŠKEGRO 1999: A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji 1999.

ŠKEGRO 1988: A. Škegro, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. 3, Sarajevo: Zemaljski muzej 1988.

ŠILJEG 2003: B. Šiljeg, Neki antički lokaliteti naronitanskog agera, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 22*, Zagreb-Metković-Split: Hrvatsko arheološko društvo, Arheološki muzej Split 2003, 267-276.

TREISTER 1991: M. Yu. Treister, Etruscan Objects in the North Pontic Area and the Ways of Their penetration, *Studi Etruschi* 57, 1991, 71-79.

TOMASCHEK 1885, W. *Miscellen, Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen,* Mitteilungen der KK Geographischen Gesellschaft. Band 9, Wien 1885, 93 -106.

TOPIĆ 2004: M. Topić, Posuđe za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, amfore, terakote i kultne posude iz augusteuma Narone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, Split 2004, 303-515.

TRUHELKA 1899: Ć. Truhelka, Srebrni nalaz iz Gorice, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 11, Sarajevo 1899., 399.

TRUHELKA 1902: Ć. Truhelka, Zwei Prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuški), II, Der Silberfunde von Gorica, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 8, Beč 1902, 42-47.

UDŽANIJA 1991: J. Udžanija, *Hronika Svitave*, Beograd 1991.

UJES MORGAN 2019: D. Ujes Morgan, Nalazi Grčkog novca iz Risna, antičkog Rhizona, iz prijašnjeg centra za arheološka istraživanja Crne Gore (CAICG), *Numizmatičke vijesti* 61 (72), Zagreb 2019, 5-16.

VASIĆ 1982: R. Vasić, Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum, *Praehistorische Zeitschrift* 57, Heft 2, Berlin – New York 1982, 220-257.

VASIĆ 1982: R. Vasić, Prilog proučavanja grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 20 (18), Sarajevo 1982, 5-24.

VASIĆ 2005: R. Vasić, Srebrni nalaz iz Nikinaca, *Starina*r 55, Beograd: Arheološki institut 2005, 67-73.

VASIĆ 2010: R. Vasić, Reflecting on Illyrian helmets, *Starinar* 60, Beograd: Arheološki institut 2010, 37-55.

VASILJ 1995: S. Vasilj, Neum i prostor današnje neumske općine u prethistoriji i antici, *Neum – zavičaj i zemlja Hrvata, Humski zbornik* I, Neum 1995, 119-140.

VASILJ 1992: S. Vasilj, Novčić Oite s Ošanića, *Prilozi Instituta za arheologiju* 9, Zagreb 1992, 131-132.

VASILJ 2003: S. Vasilj, Novčić Fokide s Gradine u Ošanićima kod Stoca, *Radovi* 45, Zagreb-Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru 2003, 1-5.

VASILJ 2007: S. Vasilj, Lake Desilo, Hutovo blato: Archaeological investigations – Short report, *Proceedings of the 13 Annul Meeting of the European Association of Archaeologist*, Zadar 2007, 147-150.

VASILJ, FORIĆ 2008. S. Vasilj – M. Forić, Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo u Hutovom blatu, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* ANUBiH 31 (35), Sarajevo 2008, 45-79.

VASILJ, FORIĆ 2009: S Vasilj – M. Forić (2009) „The Secrete harbor of the Illyrian Warriors“, Skyllis 2, Deguva, *Journal for Unterwater Archaology, Deutsches Gesellschaft zur Förderung der unterwasserarchäologie*, Pretzfeld 2009, 156 -163.

VASILJ 2011, „Arheologija i arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave“, u: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske* 1878.-1918., *Filozofski Fakultet u Sarajevu*, Sarajevo, str. 517-536.

VASILJ 2019: S. Vasilj, Prikaz Geriona na brončanom prstenu iz Ošanića kod Stoca, *Cambijev zbornik I*, R. Bužančić (ur.), Split: Konzervatorski odjel Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Književni krug Split 2019, 113-120.

VEGO 1954: M. Vego, Statua iz Studenaca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* ??, n. s. Arheologija, Sarajevo, 175-178.

VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ 1966: O. Velimirović-Žižić, *Nalaz u Momišićima*, *Starinar*, n. s. sv. 15-16, Beograd: Arheološki institut 1966, 192-207.

VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ 1986: O. Velimirović-Žižić, Ostaci fortifikacione arhitekture na gradini Đuteza u Dinošima kod Titograda, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije* 22, Novi Sad 1986.

VIKIĆ-BELANČIĆ, DAMEVSKI 2006: B. Vikić-Belančić – V. Damevski, *Grčke i južnoitalske vaze,* Zagreb: Arheološki muzej 2006.

VISONA 1994: P. Visona, Bronze Coins of Paros from the Island of Hvar, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 253-260.

WEBSTER 1968: T. B. L. Webster, Towars a classification of Apulian Gnathia, *Buletin of the Institute of Classical Studies* 15, London 1968, 1-32.

WILKES 1969: J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

WILKES 1969a: J. J. Wilkes, The *Illyrians,* Oxford 1969.

WINKELMAN 1972-1973: S. Winkelman, Späte Gnathia-Vasen, *Jahreshefte des Öesterreichischen Archäologischen Institute* 50, Wien 1972-1973, 150-165.

WINTER 1971: F. E.Winter, *Greek Fortifications,* Routlendge & Kegan London 1971.

ZANINOVIĆ 1966: M. Zaninović, Ilirsko pleme, Delmati. I. dio. Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 2 (4), Sarajevo 1966, 23-33.

ZANINOVIĆ 1967: M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati. II. dio. Materijalna i duhovna kultura, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 5 (3), Sarajevo 1967, 5-101.

ZANINOVIĆ 1976: M. Zaninović, Iliri i vinova loza, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH,* Sarajevo 1976, 261-272.

ZANINOVIĆ 1976a: M. Zaninović, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali. *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije* 12, Beograd 1976,169-184.

ZANINOVIĆ 1980: M. Zaninović, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977.*, N. Cambi (ur.), U. Pasini (prev.), Split - Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 173-180.

ZANINOVIĆ 1992: M. Zaninović, Pomorstvo Ardijejaca, temelj njihove moći, *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb 1992, str.103-115.

ZANINOVIĆ 2003: M. Zaninović, Područje Neretve i srednjojadransko otočje*, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 22*, Zagreb-Metković-Split: Hrvatsko arheološko društvo, Arheološki muzej Split 2003, 277-285.

ZANINOVIĆ 2015: M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb: Školska knjiga 2015.

ZIPPEL 1877: Zippel, G. (1974) *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Aalen 1974. (reprint, Leipzig, 1877).

TABLA I.

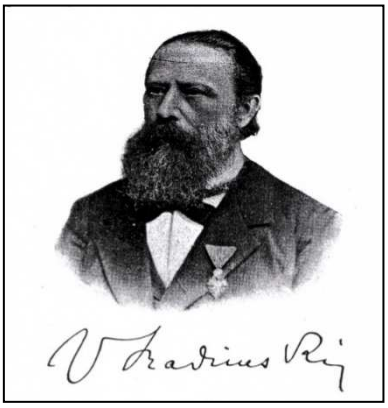

1. V. Radimsky

2. C. Patsch

3. Ć. Truhelka

4. F. Fiala

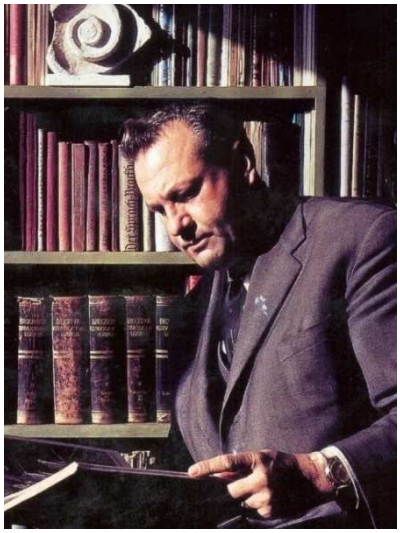

5. Đ. Basler

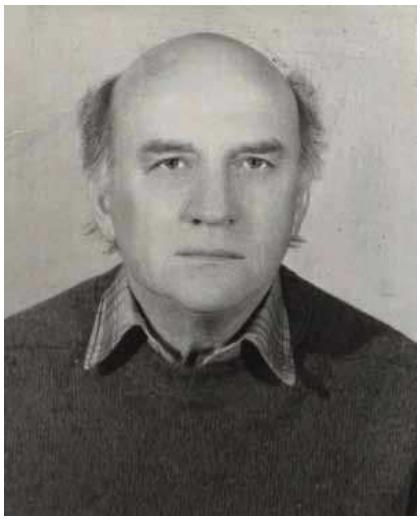

6. Z. Marić

TABLA II.

1.Rijeka Neretva 1956.

2. Nivo rijeke Neretve danas

.3.

4.

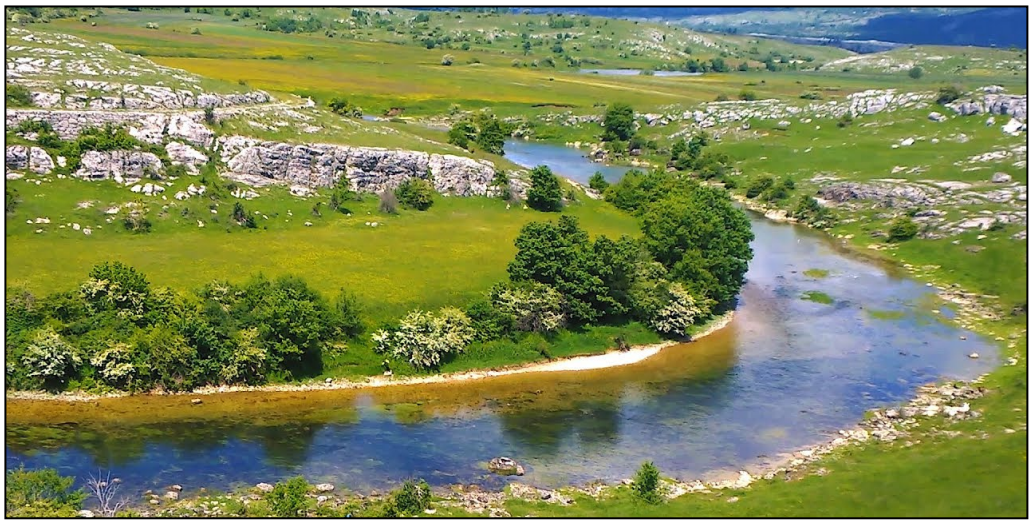

5.

3. Gornji tok rijeke Neretve; 4. Rijeka Trebižat; 5. Zalomka – Nevesinjsko polje

TABLA III.

1. Rijeka Trebišnjica, Popovo polje

2. Transhumni put, Gornja Hercegovina

3. Delta rijeke Neretve

TABLA IV.

1.

2

3.

1, 3. Gradina Dubine – Doljani; 2. Dioskuri (Prema, V. Paškvalin 1974.)

TABLA V.

1. Hutovo blato, rijeka Krupa, Neretva, jezero Desilo i Gradina u Ošanićima. (Foto, Z. Marić)

2. Jezero Desilo (FOTO, S. Vasilj)
Desilo

3. Arheološki lokalitet Bajovci - jezero (Dokumentacija, S. Vasilj)

TABLA VI.

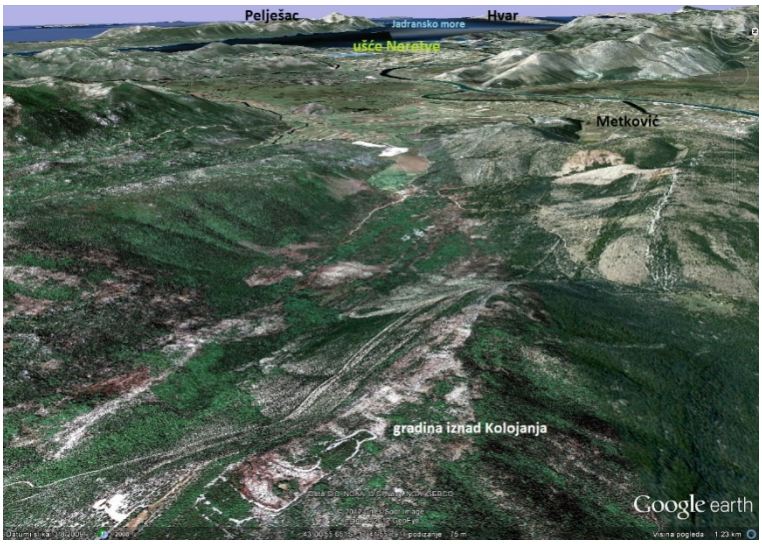

1. Gradina Kolojanj, pogled prema Jadranskom moru,

Gradina Kolojanj Pogled prema istoku

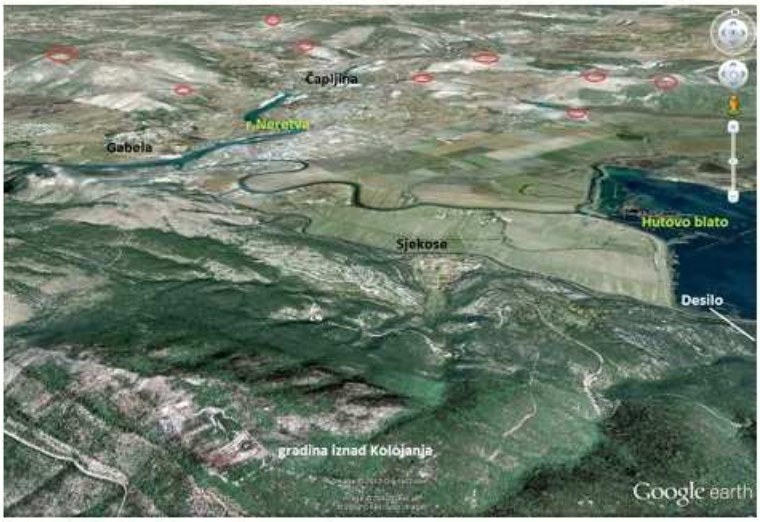

Gradina Kolojanj Pogled prema sjevero-zapadu

TABLA VII.

1. Goranci-Mostar (Čović, 1976.)

2. Goranci -Mostar (Vego, 1954.)

3. Okolica Trebinja (Grbić, 1958.)

TABLA VIII.

2.

3.

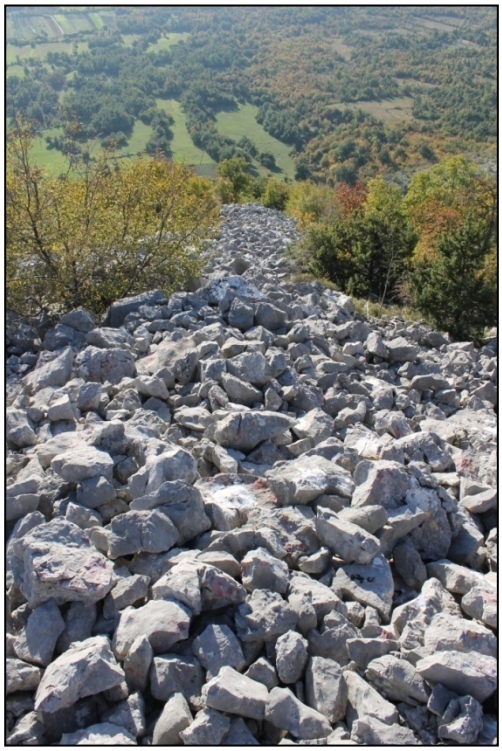

4.

1.– 4. Martinovića - Dubac gomila (Foto, A.Vujnović)

TABLA IX.

1. Gradina Vrsnik

2. Gradina Ograđ

3. Gradina Straževica

TABLA X.

1. - 2. GradinaTrebinja

2

3. Mala gradina Buna-Mostar

TABLA XI.

1.

2.

3.

1. -3. Gradina Ozren, Čitluk

TABLA XII.

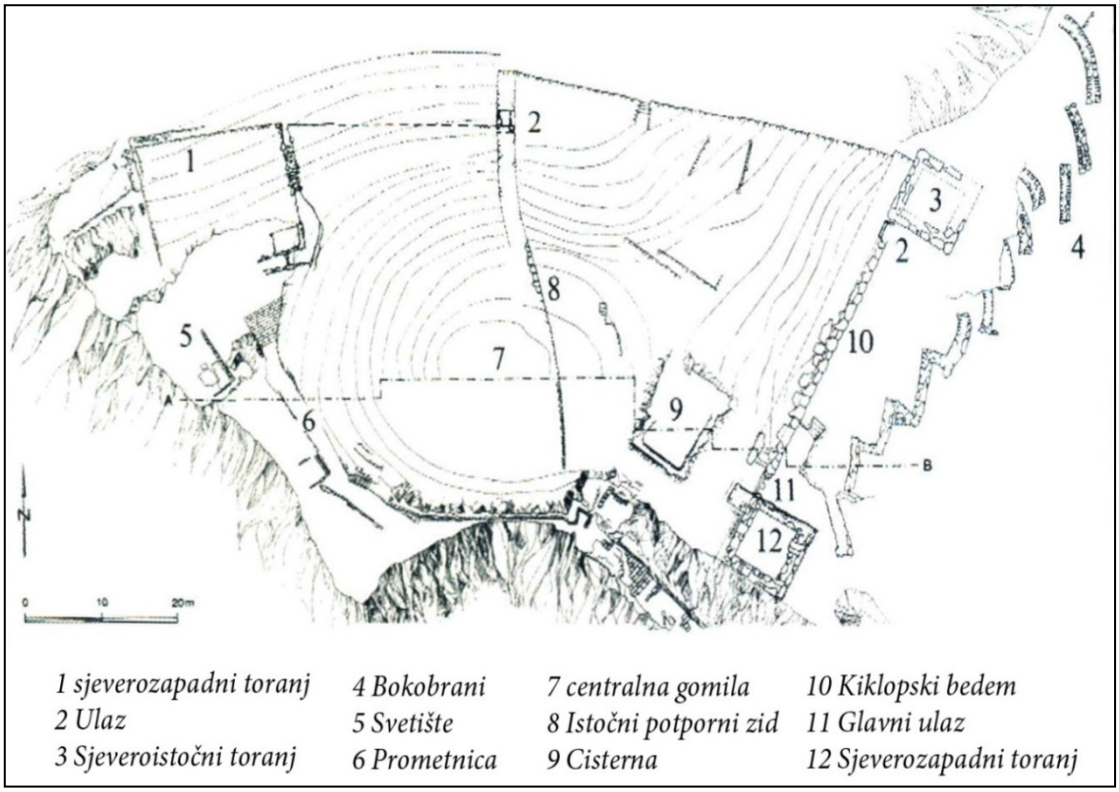

1. Gradina Ošanići. Plan akropole (Prema: Z. Marić, 1977.)

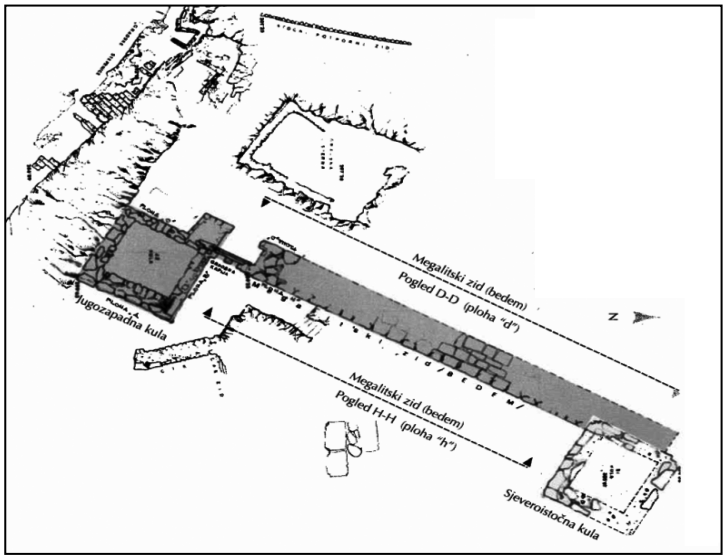

2. Bedem s kulama (Prema: A. Mujezinović, 2011.)

TABLA XIII.

1.

2.

1. Gradina Zvonigrad; 2.,3. Bedemi (Foto, G. Glamuzina)

TABLA XIV.

1. Gradina Ošanići, gradska vrata s pristupnim prostorom

2. Bedem

3. Gradska vrata

4., 5. Stepeništa

TABLA XV.

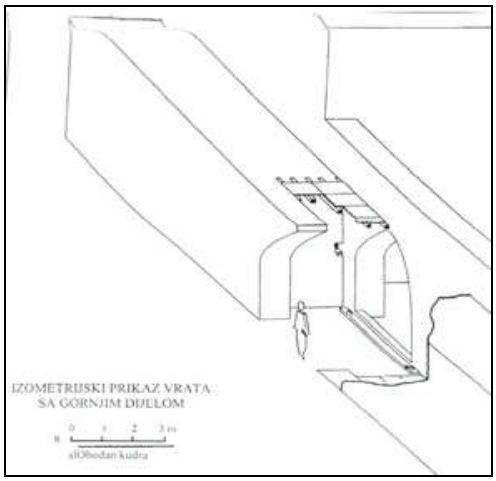

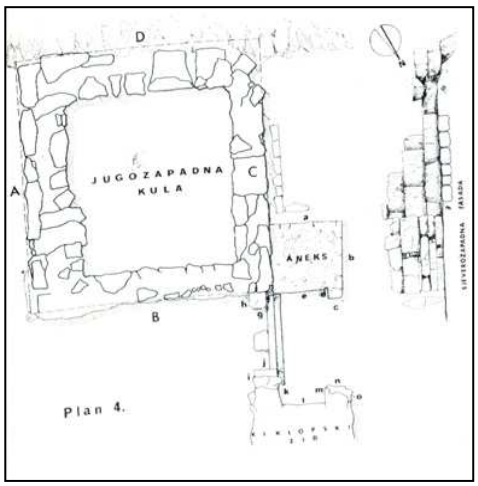

1. Vrata II (Prema, B. Marijan. 1996. – 1997.

2. (Prema: Z. Marić 1977.)

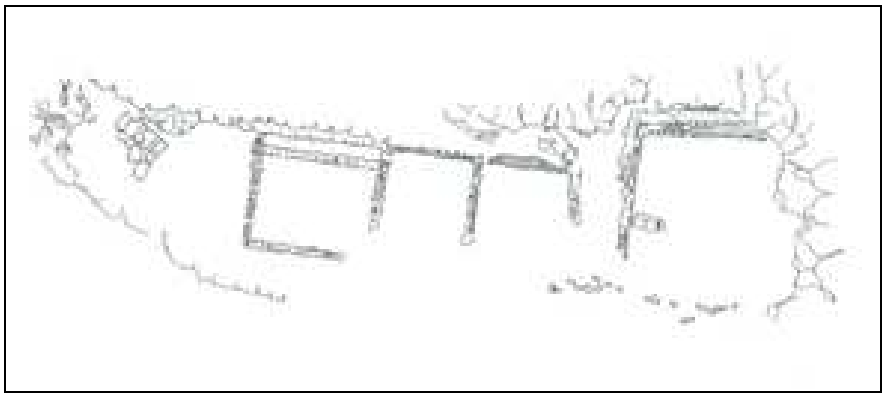

3. III građevinski kompleks. (Dokumentacija, S.Vasilj)

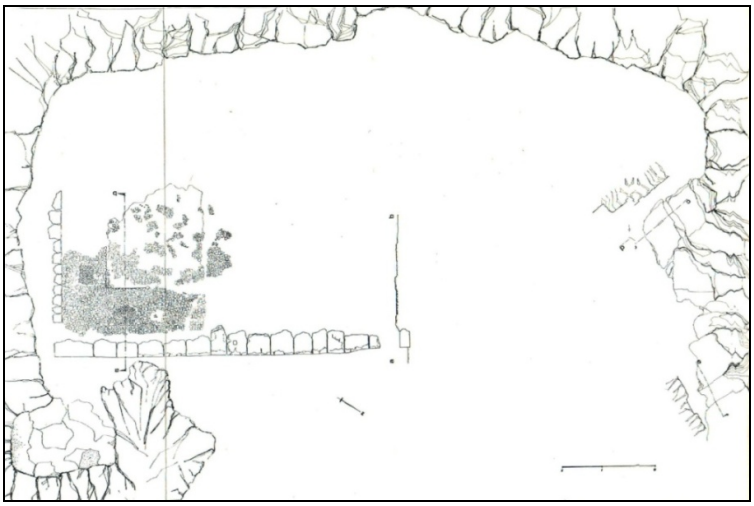

4. Hram sa spelejem. (Prema: Z. Marić 1977.)

TABLA XVI.

1. – 3. Bedem Gradine Ošanići

2.

3.

4. Potporni zid velike gomile

TABLA XVII.

1.

2.

3.

1. – 3. Lokalitet Barani (Foto, G. Glamuzina)

TABLA XVII.

1.– 6.: Podvodni arheološki lokalitet – jezero Desilo (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XIX.

1. Tumuli - Čapljina

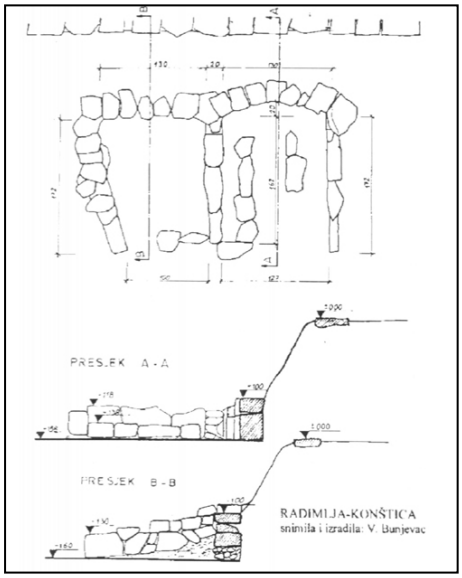

2.Konštica, (Prema B. Marijan, 2000.)

3.Tumul, Šurmanci – Čapljina. (Foto, I. Dragičević)

TABLA XX.

1.

2. a, b

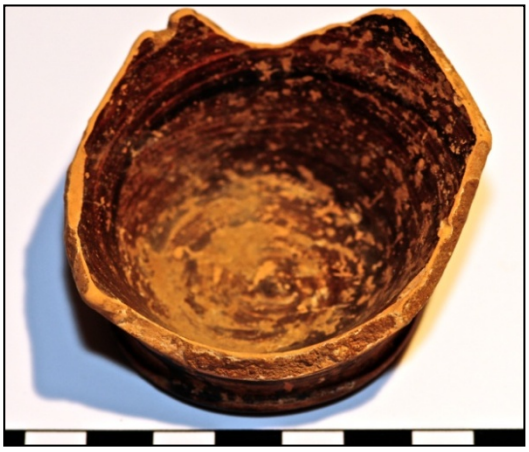

4., 5. Crnopolirana keramika. Arhiva S. Vasilj (Foto, I. Dragičević)

TABLA XXI.

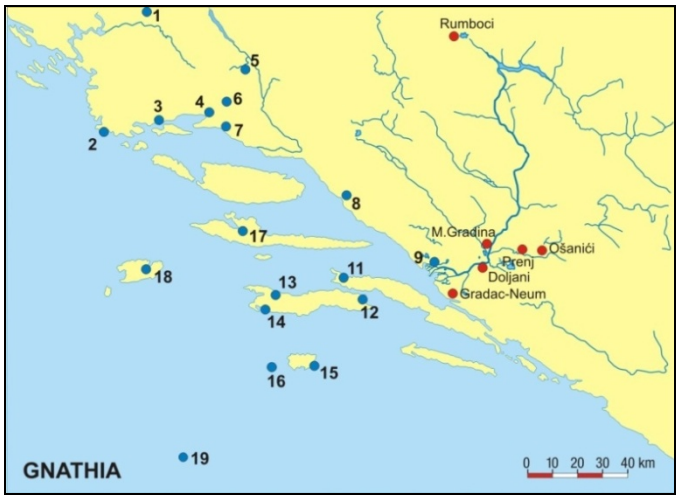

1. Karta s lokalitetima Gnathia keramike, (Dokumentacija S. Vasilj; 2. Fragment Gnathia keramike, (Dokumentacija, S. Vasilj)

3. Fragment sive kanelirane keramike, (Dokumentacija, S. Vasilj); 4. Karta s lokalitetima sive kanelirane keramike, (Dokumentacija, S. Vasilj)

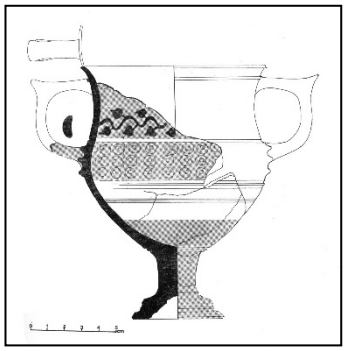

5. Karta s lokalitetima bradavičastih kantarosa, (Dokumentacija S. Vasilj); 6. Crtež bradavičasti kantaros, (Prema: Kirigin, Marić, 1996.)

TABLA XXIII.

1.

2.

3.

4 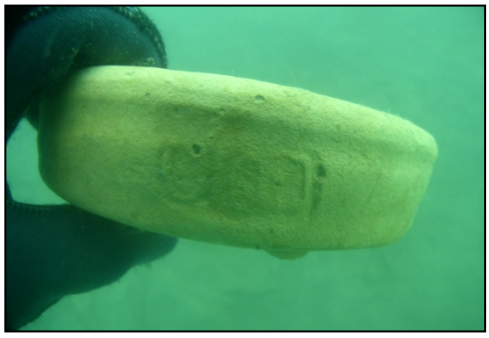

5.

1, 2. Amfora, jezero Desilo; 3, 4. Žigovi, amfore-jezero Desilo; 5. Žig, Doljani,

(Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXIV.

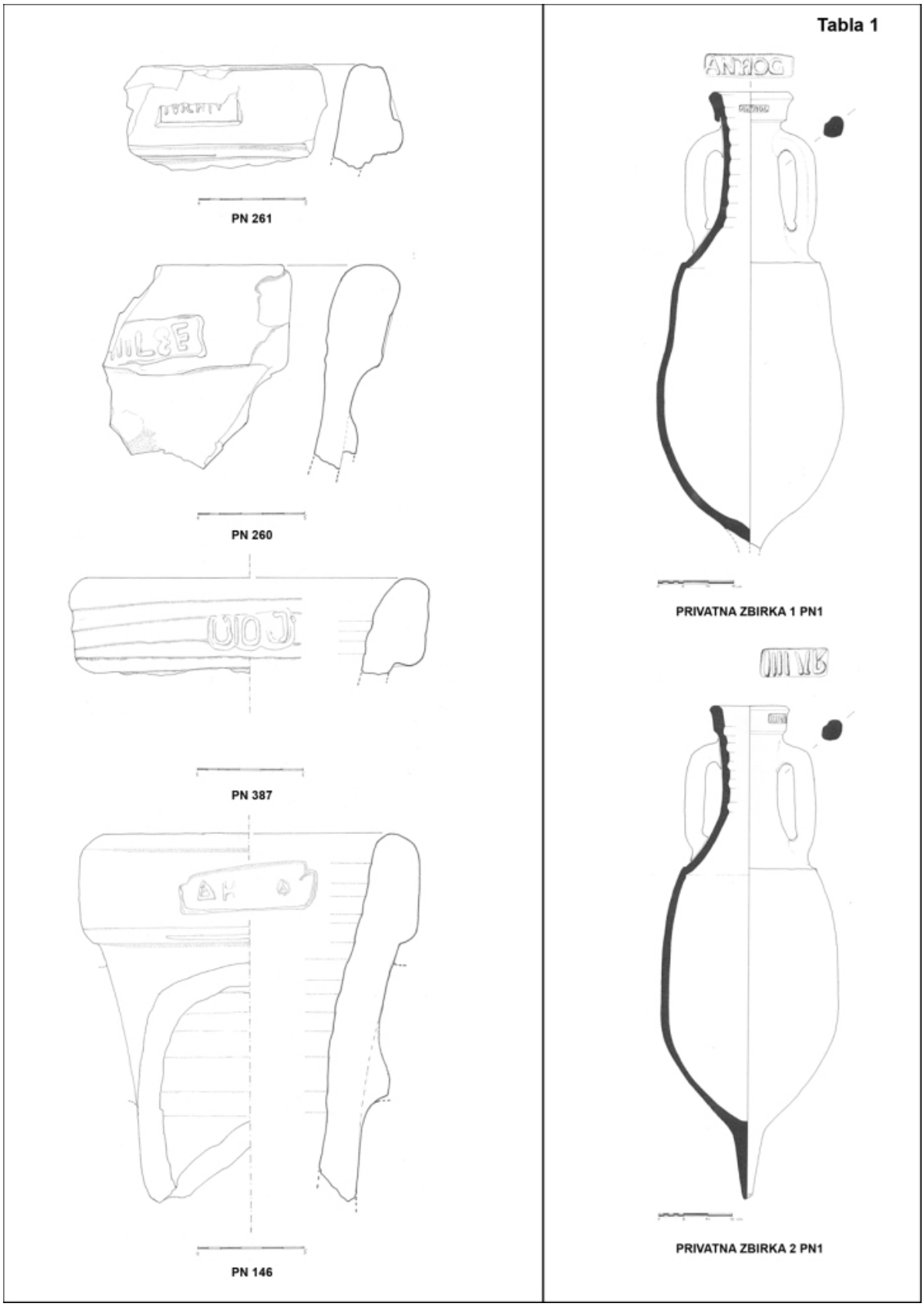

1. – 2.; Crteži amfore tipa Lamboglia 2; 3. – 6.: žigovi. (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXV.

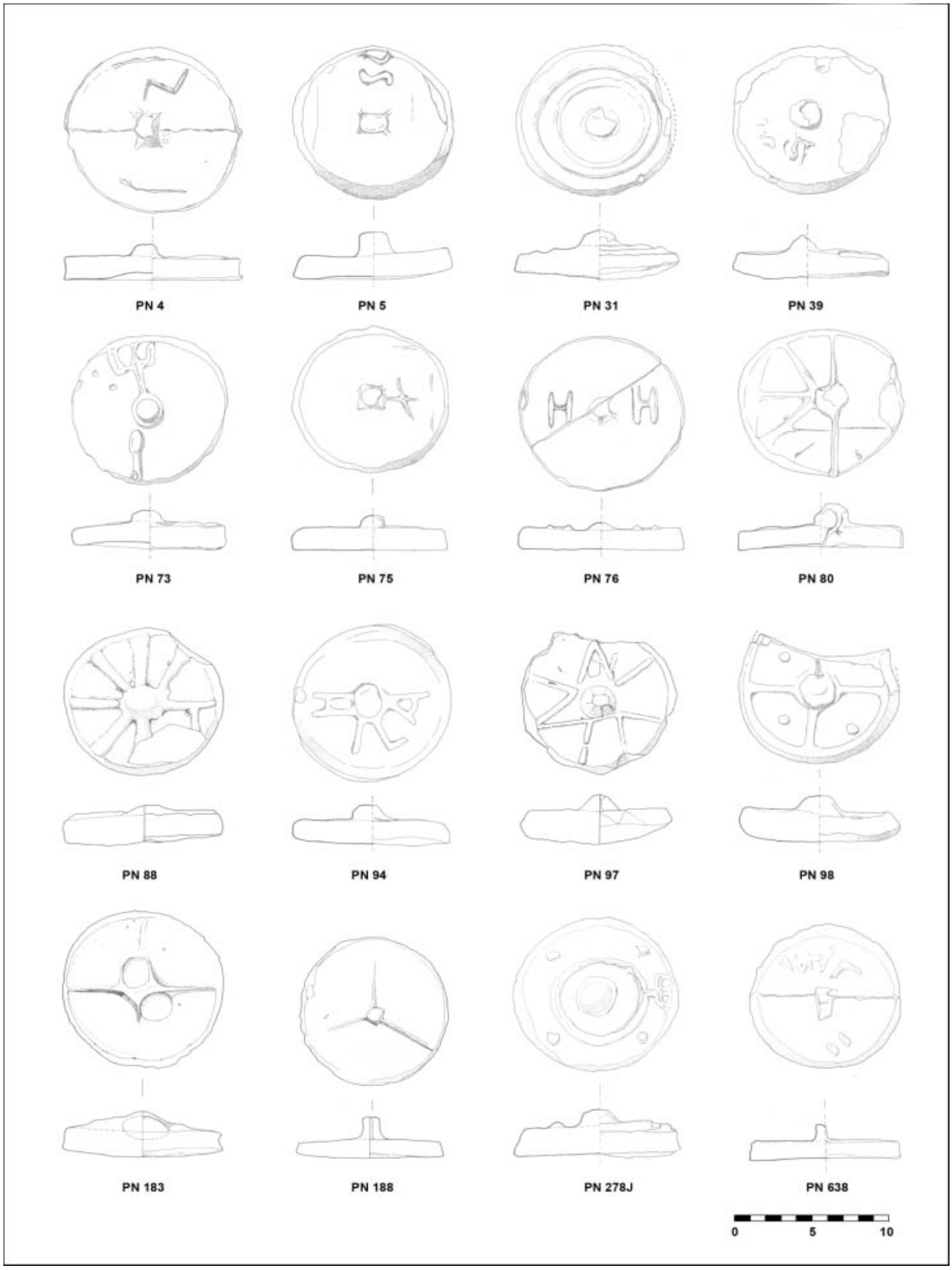

1. Jezero Desilo crteži čepova amfora (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXVI.

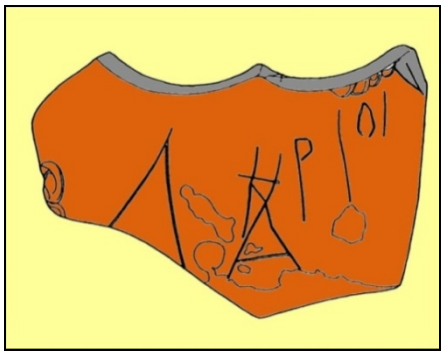

1.

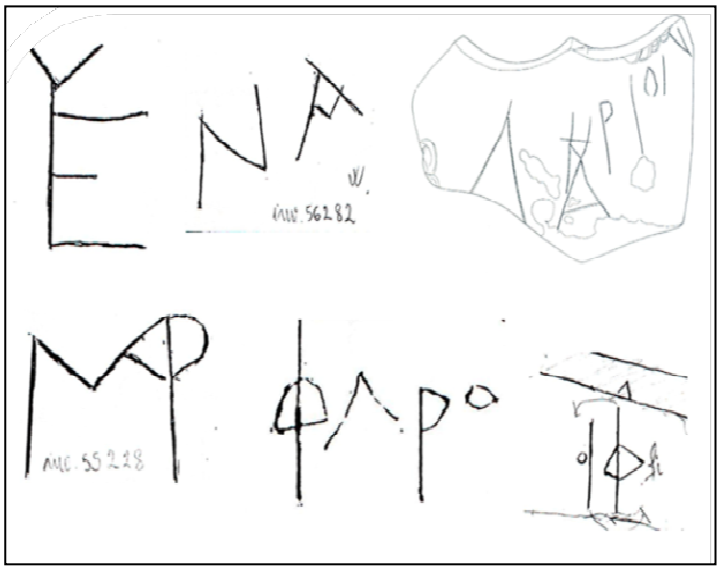

3.

4.

5. 6. 7.

1, 2, 4: Grafiti na amforama s Gradine u Ošanićima; 1. Marić 2004. T. 2:7; T. 4: 22; T. 5: 26; T. 6: 33.
3: Grafit Ošanići. Dokumentacija S. Vasilj; 4, 6 Jezero Desilo - oznake na čepovima amfora;
5: Čapljina (Prema: Patsch 1906)

TABLA XXVII.

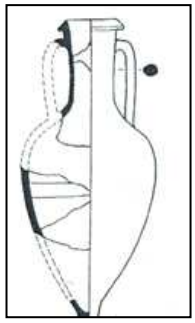

1.a Crtež amfore, (prema B. Marijan 1996. – 1997.)
1. Karta grčko italskih amfora

2. Dressel, CIL, XV. 1899, 8.
2.aKarta amfora Lamboglia 2

3. Karta amfora Dressel 6a
3a. Dressel, CIL, XV. 1899, 7.

TABLA XXVIII.

1: a, b

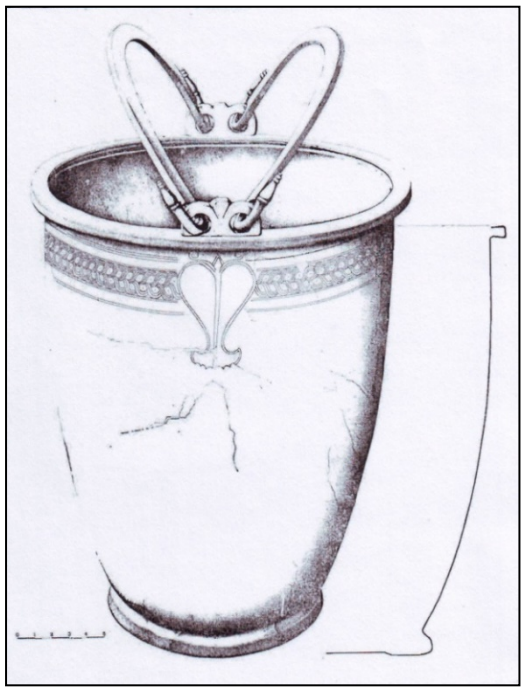

2: a, b

1, a, b: Gradina Ošanići, brončana situla (Prema: Marić, 1979. XIX, XX)

2. a, b: Brončana kaciga (Prema: Marić 1984., 489)

TABLA XXIX.

1.a 1.b

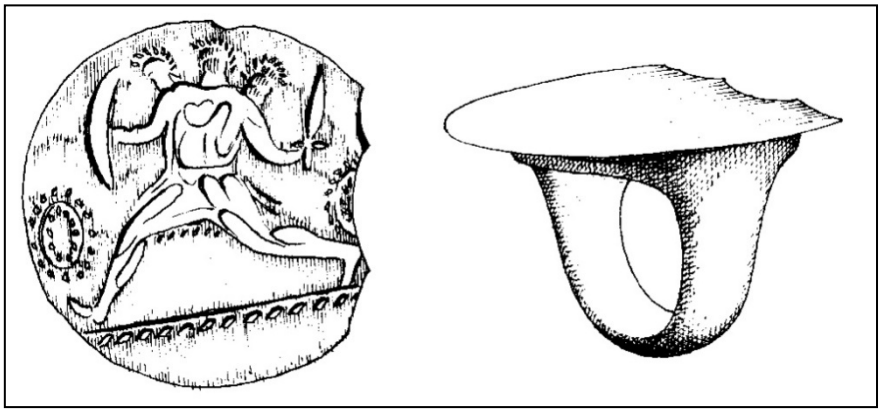

1.c

2. 3.

1. a, b, c, Pečatnjak prsten (Prema: Vasilj 2020.); 2. Gradina Ošanići, zlatni prsten (Prema: Marić, 1973. T, XII,5a, 5b); 3. Željezni prsten - Ošanići, privatno vlasništvo (Foto I. Dragičević)

TABLA XXX.

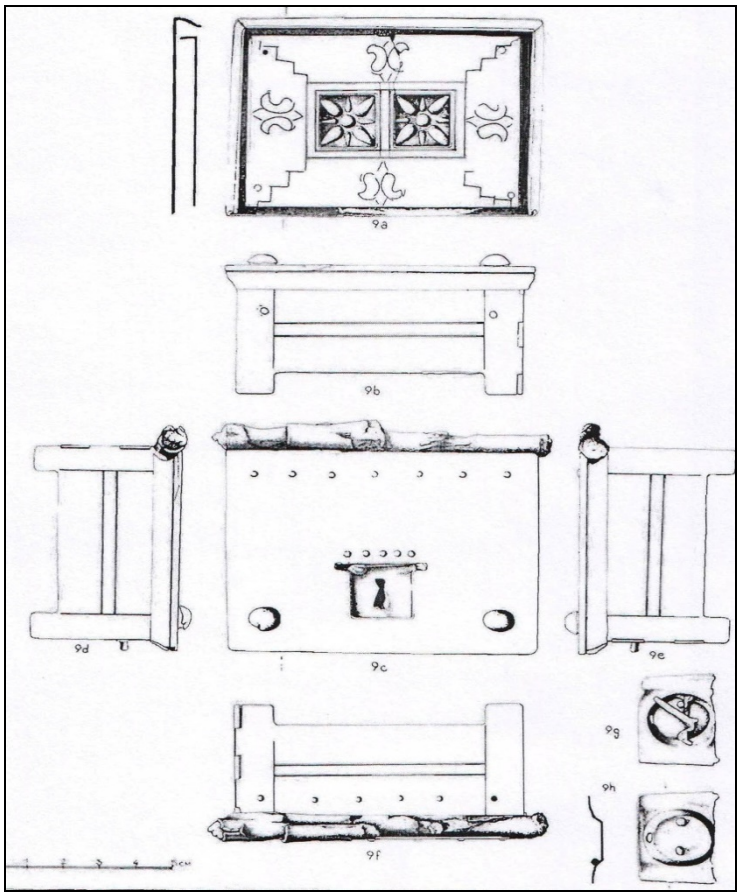

1. Crtež- larnax (Z. Marić, 1979.)

2.Larnax, Dokumentacija S. Vasilj, (foto I. Dragičević)

TABLA XXXI.

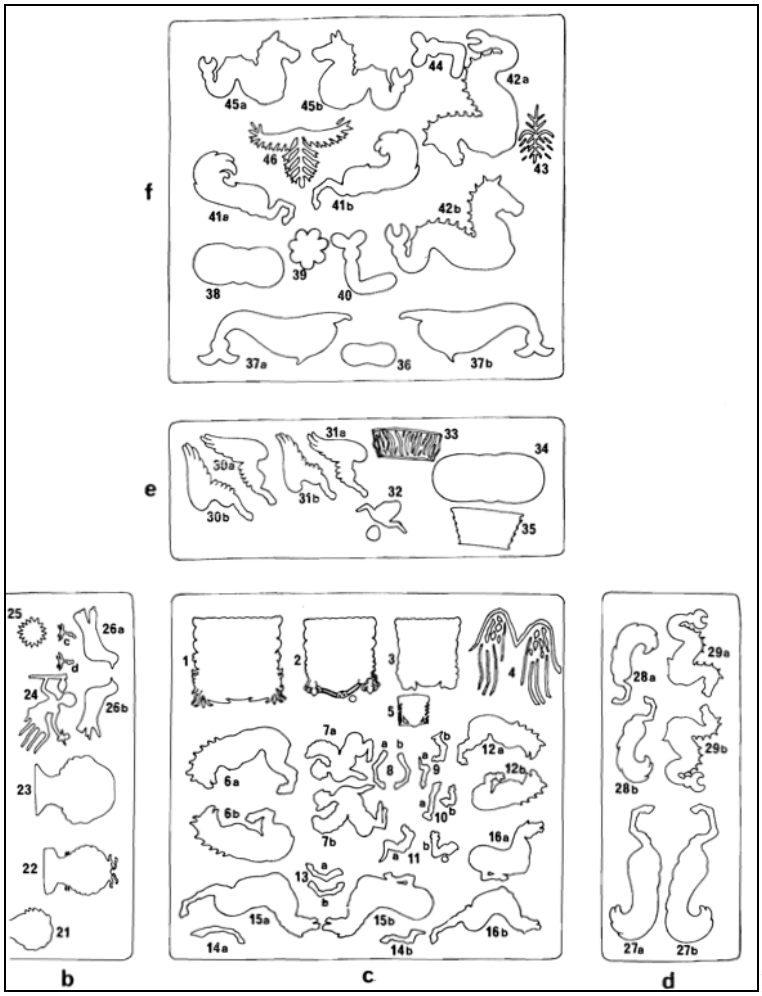

1.

2.

3.

1. Matrica (Prema: Marić, 2979, T. IV); 2, 3. Matrica, (Dokumentacija S. Vasilj, foto, I. Dragičević)

TABLA XXXIII.

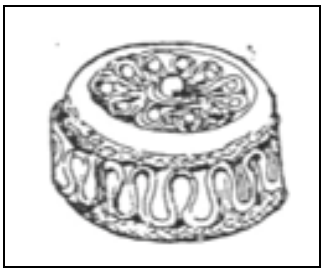

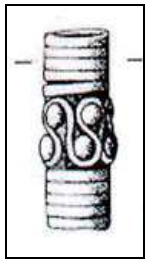

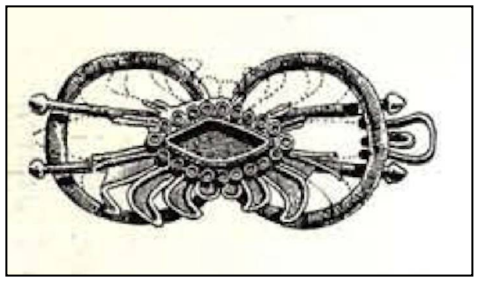

1. Srebrna kutija- privjesak, Plana – Bileća(Ć. Truhelka 1901.); 2.Agrafa, Vir – Posušje, Marić, 1962.3:Srebrna perla, Ošanići (Z Marić,1979.,T.XXV, 38.)

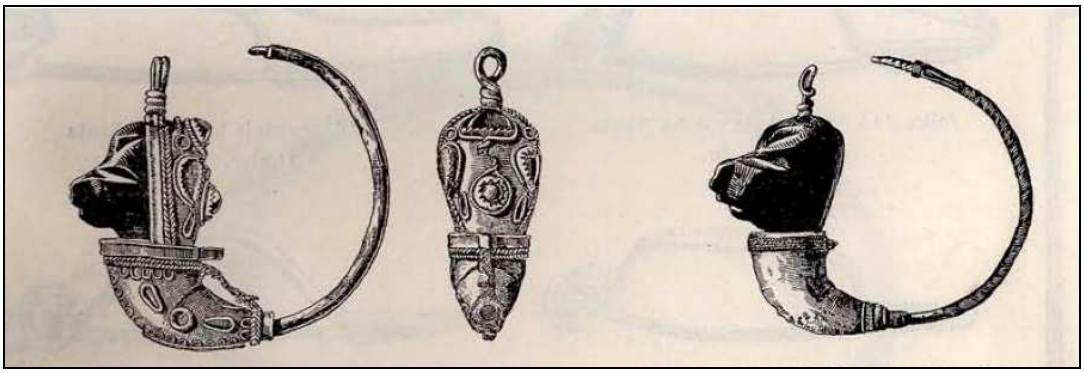

4. Naušnice, Gorica Grude. (Prema: Truhelka 1899., 399.)

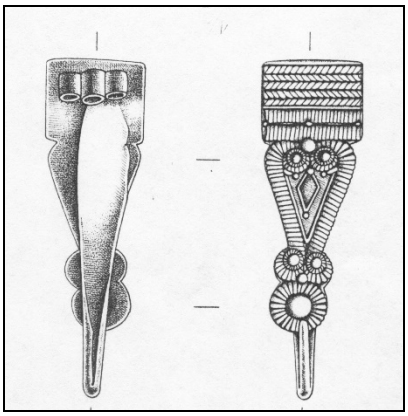

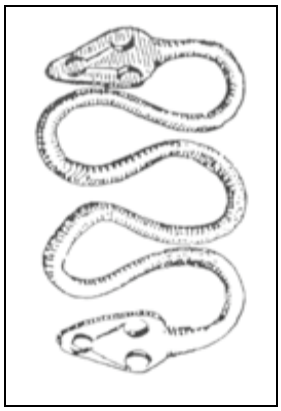

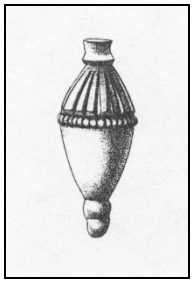

5. 6. 7.

5. Kopča, Ošanići(Foto, I. Dragičević); 6.Srebrni privjesak, Plana - Bileća, (Ć. Truhelka 1901.); 7. Srebrna perla, Ošanići, (Z. Marić, 1973, T.XXV: 38.)

TABLA XXXIV.

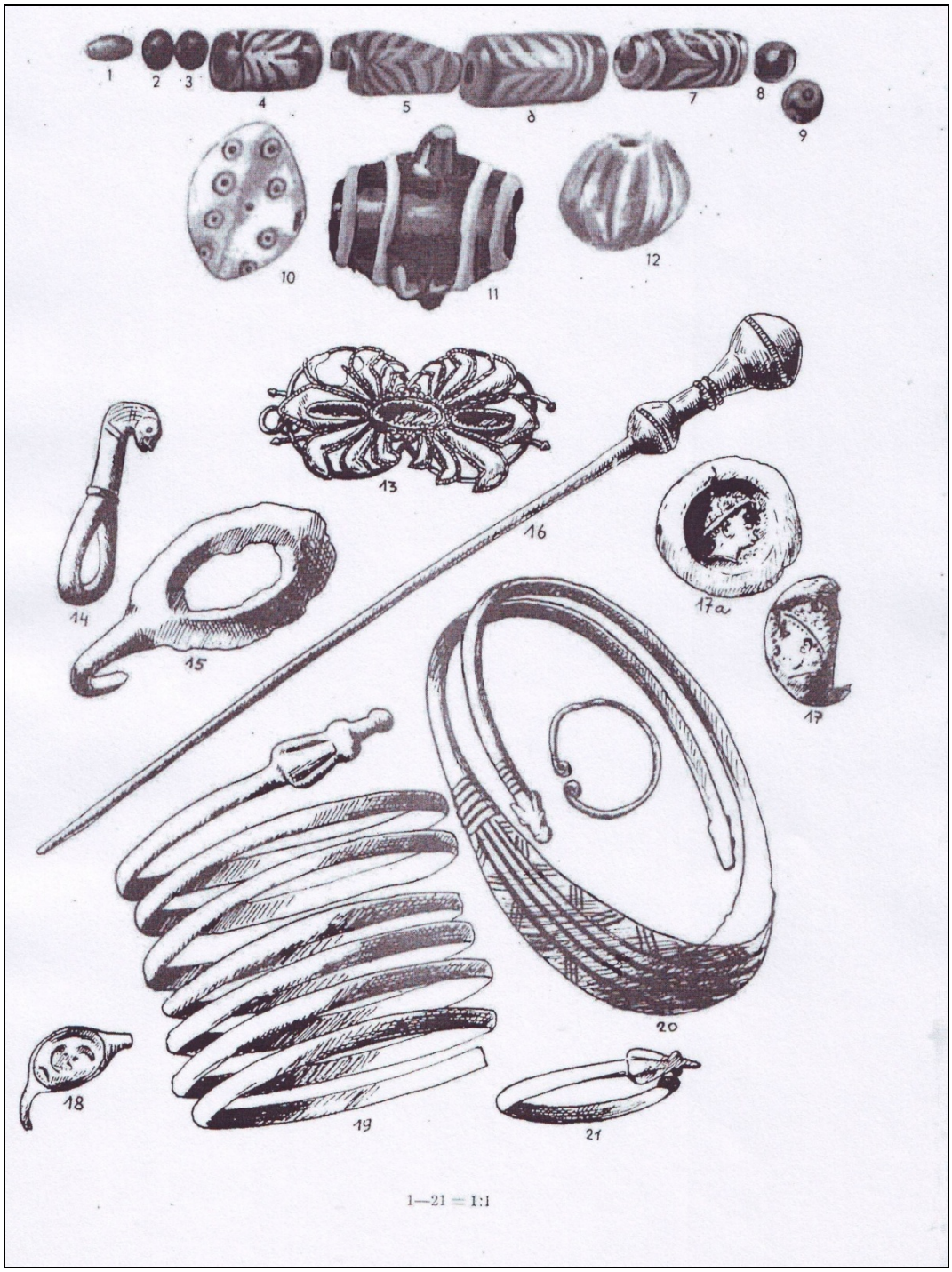

1. Nakit, Vir – Posušje (Prema: Truhelka 1899.; Marić, 1962.)

TABLA XXXV.

1.

2a

2b

3.

4.

5.

6

7

8 .

9

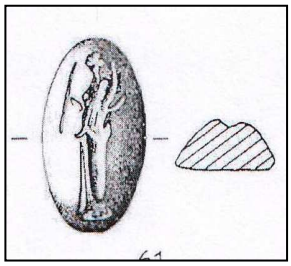

10

1., 2a, 2b, 6., 7., 8., 9. Perle – staklena pasta, Gradina Ošanići, (Dokumentacija S. Vasilj); 3. 4. 5, 11.Perle – jantar, (Dokumentacija S. Vasilj); 10.Gema, staklo, (Marić, 1979.)

TABLA XXXVI.

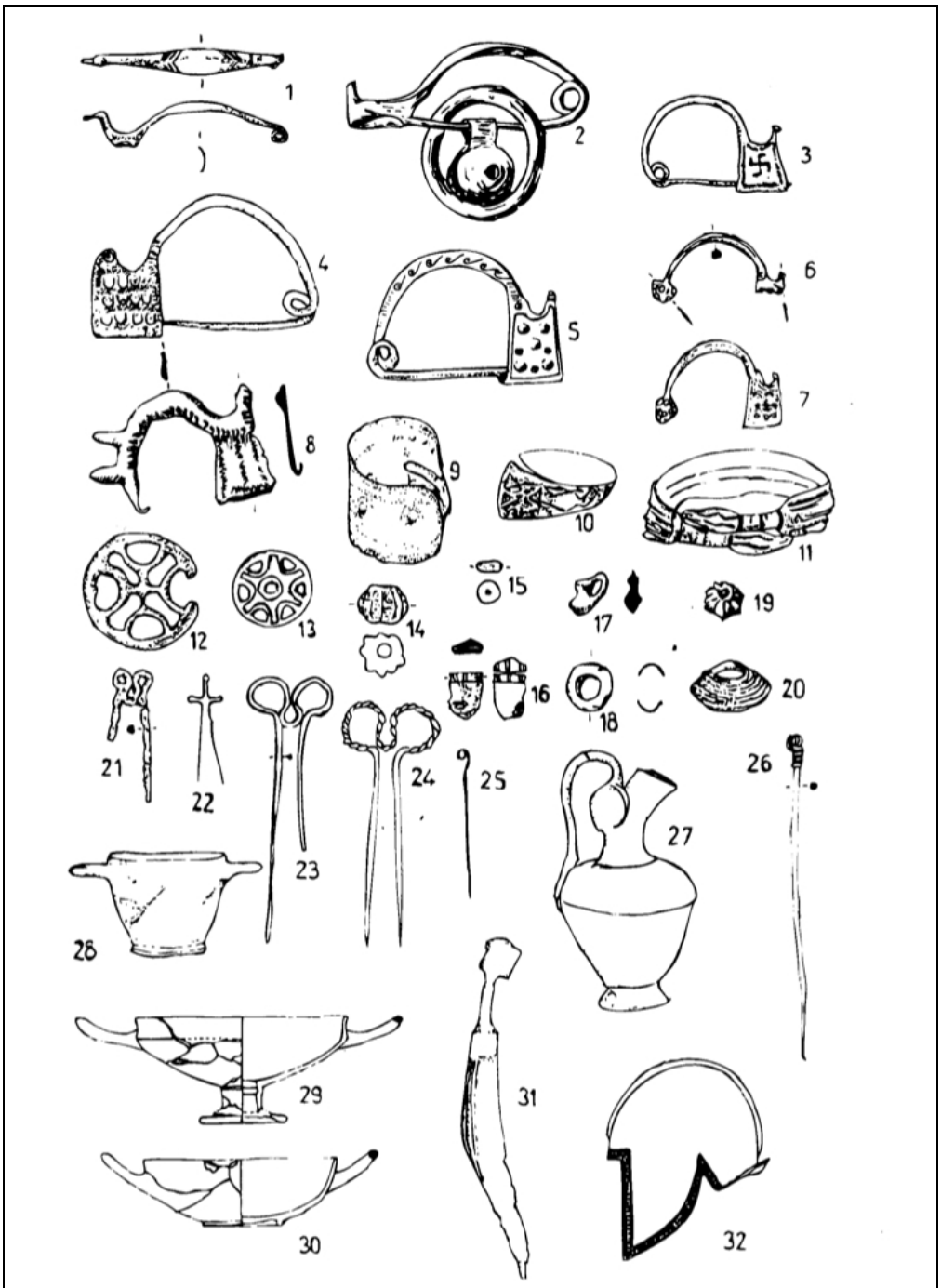

Sl. 19: Vodeći tipovi arheološkog materijala (5. faza).
Fig. 19: The main types of the Phase 5.

1. Arheološki materijal 5. faze mlađeg željeznog doba (Prema: B. Marijan, 2000.)

TABLA XXXVII.

1a

1b

2a

2b

3a

3b

4a

4b

1.a – 1bNovac Daorsa,; 2a – 2b; Novac Farosa; 3a – 3b Novac Dirahija; 4a – 4b. Novac Apolonije, privatno vlasništvo (Dokumentacija S. Vasilj, foto I. Dragičević)

TABLA XXXVIII.

1.

2.

3

4.

5.

6.

7.

8.

9.

2. - 6., 8., 9. Fragmenti Gnathia keramike, Ošanići; 1., 7 (Fragmenti Gnathia keramike, Dubine Doljani, Dokumentacija S. Vasilj, foto. I. Dragičević)

TABLA XXXIX.

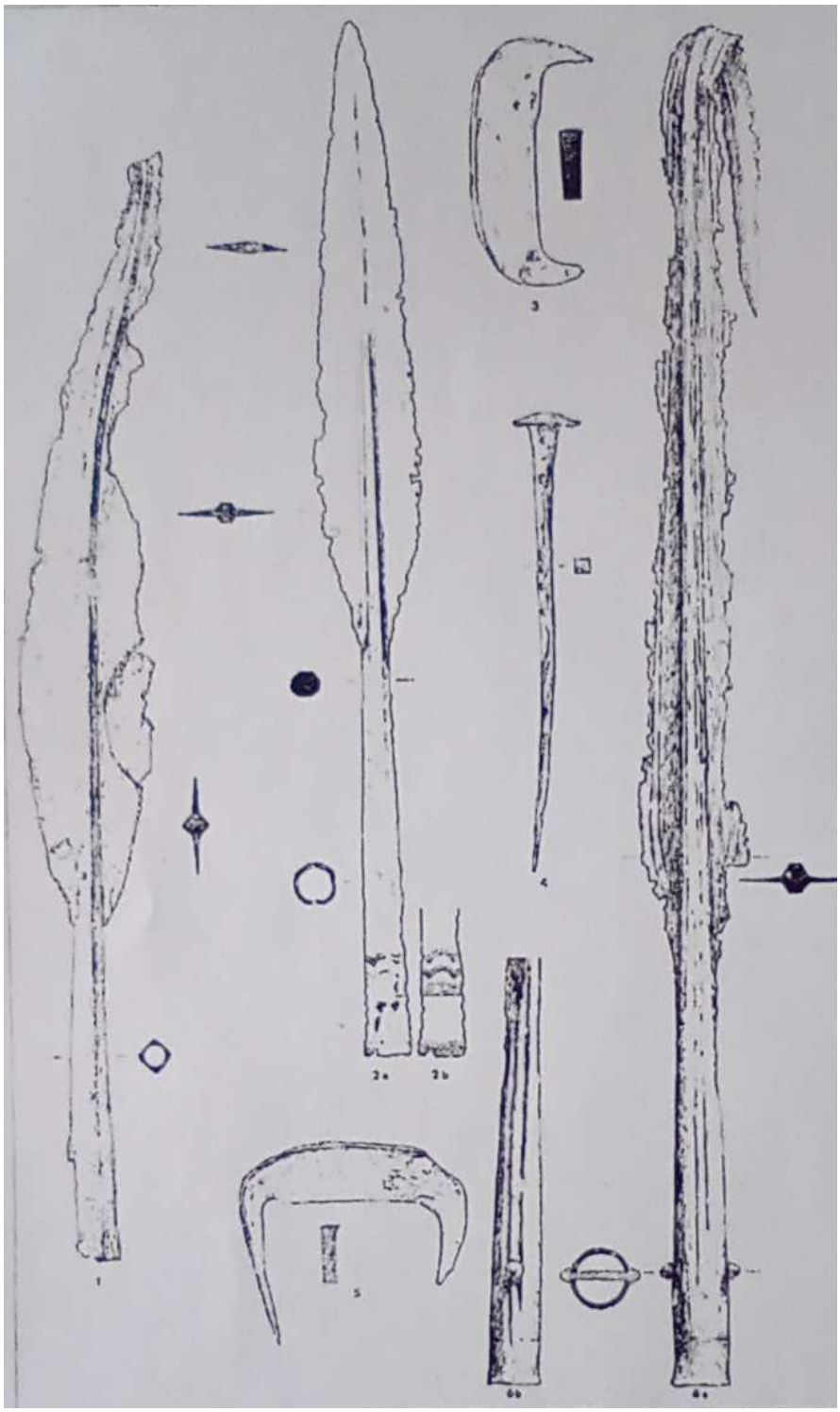

1. Koplja, Ošanići (rema: Marić, 1975.-1976. T. XXVII)

POPIS KARATA, FOTO MATERIJALA, ILUSTRACIJA, GEODETSKI SNIMCI

KARTE

Karta 1. Dolina rijeke Neretve s pritokama (A. Abdurahmanović)

Karta 2. Etničke cjeline i sklopovi starog Ilirika (Prema,Čače 2005.)

Karta 3. Prodor Delmata prema isejskim naseljima Epetiju i Traguriju i i prostoru Daorsa. (Prema, M. Šašel Kos 2005.)

Karta 4. Smjer povlačenje rimskih snaga (P. Vatinija) iz Narone prema Dirahiju (Prema M. Sašel Kos 2005)

Katra 4. Prapovijesna i protopovijesna utvrđenja na području Daorsa (Prema Z. Marić 1975.)

Karta 5. Gradine na prostoru Hutova - Općina Neum (S. Musa)

Karta 6. Plovni put emporion u Naronu – jezero Desilo - Svitava

Karta 7. Kopnene komunikacije na području Daorsa

FOTOGRAFIJE

Slika 1. Donji tok rijeke Neretve s deltom (http://earth.google.com)

Slika 2. Gradina Kolojanja. Pogled prema delti Neretve, Pelješcu i Hvaru. (Foto, S. Vasilj)

Slika 3. Gradina iznad Boljuna u zaleđu Neuma (http://earth.google.com)

Slika 4. Gradina Prenj (http://earth.google.com)

Slika 5. Mala gradina – Grohota (http://earth.google.com)

Slika 6.. Gradina u Ošanićima (http://earth.google.com)

Slika 7. Kameni blokovi bedema s bunjama i usjecima na koljeno -„L“ profil (J.Jeličić Radonić)

Slika 8. Rekonstrukcija sjeveroistočnih vrata (Prema, Marijan 1997, Plan 6.)

Slika 9a.Veliki Žuželj kod Ljubuškog (Prema, Oreč 1987.); 9b. Orlac kod Mostara (Prema, Benac 2012.)

Slika 10. Napis Papija iz Tasovčića. (Foto I. Dragičević)

Slika 11. Olpe. (Prema P. Lisičar 1973.)

Slika 12. Svjetiljka (Prema Marić 1973.)

Slika 13. Zlatna aplika (Foto I. Dragičević)

Slika 14. Pojasna kopča. (Foto, I. Dragičević)

GEODETSKE SLIKE

Geodetski snimak 1. Gradina Kičin. (Prema, Radimski 1891.)

Geodetski snimak 2. (Prema, Hörmann, Radimsky, 1890.)

TABLA I

1. V. Radimsky (Preuzeto s: https://bs.wikipedia.org/wiki/Vjenceslav_Radimski, (pristupano 15.8.2020.)

2. C. Patsch (Preuzeto iz:https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/3/3d/Carl_patsch.jpg (pristupano 15.8.2020.)

3. Ć. Truhelka (Preuzeto s: https://hercegbosna.org/forum/topic3205.html, (pristupano 15.8.2020.)

4. F. Fiala (Preuzeto s: http://www.radioljubuski.ba/ljubuski/ljubuski-vremeplov/item/4643-1889-sto-je-arheolog-franjo-fiala-zapisao-nakon-otkopavanja-grobova-u-ljubuskom.html, (pristupano 15.8.2020.)

5. Đ. Basler (Preuzeto s: https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%82%D1%83%D1%80%D0%BE_%D0%91%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B5%D1%80, (pristupano 15.8.2020.); 6. Z. Marić (Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012., str. 210.)

TABLA II

1. Rijeka Neretva prije akumulacijskih jezera (Neretva kanjon 1956.)

2. Nivo rijeke Neretve danas (Kanjon 2020)

3. Gornji tok rijeke Neretve; 4. Rijeka Trebižat (Preuzeto s: http://ljubusaci.com/wp-content/uploads/2017/01/kravice1-e1490033828639-795x385.jpg, pristupano 10.9.2020.)

5. Zalomka – Nevesinjsko polje
(Preuzeto s: https://i.ytimg.com/vi/W9LoRWyLcc4/maxresdefault.jpg, pristupano 13.7. 2020.)

TABLA III

1. Rijeka Trebišnjica, Popovo polje (Preuzeto s: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/b3/Popovo_Polje.JPG/1024px-Popovo_Polje.JPG, (pristupano 15.8.2020.)
2. Transhumni put (Gornja Hercegovina) (Preuzeto s: https://www.facebook.com/Ljepote-Hercegovine-1497937677154190/photos/1682190438728912, (pristupano 15.8.2020.)
3. Delta rijeke Neretve Preuzeto s: https://www.apartments-zivogosce.com/slike/4-dolina-rijeke-neretve/14.jpg, (pristupano 15.8.2020.)

TABLA IV

1., 3. radina Dubine – Doljani (Google Earth, http://earth.google.com)
2. Dioskuri (Prema: V. Paškvalin 1974.)

TABLA V

1. Hutovo blato, rijeka Krupa, Neretva, jezero Desilo i Gradina u Ošanićima. (Foto, Z. Marić)
2. Jezero Desilo (Foto, S. Vasilj)
3. Arheološki lokalitet Bajovci - jezero Desilo (Dokumentacija, S. Vasilj)

TABLA VI.

1. Gradina Kolojanj, pogled prema Jadranskom moru, (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 15.8.2020.)

TABLA VII

1. Skulptura- etrušćanski rad, Goranci -Mostar (Prema: Vego, 1954.)
2. Skulptura- etrušćanski rad, Goranci- Mostar (Prema: Čović, 1976.)
3. Arhajska skulptura Herakla, Okolica Trebinja (Prema: Grbić, 1958.)

TABLA VIII.

1. – 4. Martinovića - Dubac gomila (Foto A. Vujnović)

TABLA IX.

1. Gradina Vrsnik, (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 15.8.2020.)

2. Gradina Ograđ, (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 15.8.2020.)

3. Gradina Straževica, (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 15.8.2020.)

TABLA X.

1. - 2. Gradina Trebinja, (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 10.8.2020.)

3. Mala gradina Buna-Mostar, (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 10.8.2020.)

TABLA XI.

1 -3: Gradina Ozren, Čitluk, (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 10.6.2020.)

TABLA XII.

1. Gradina Ošanići. Plan akropole (Prema: Z. Marić, 1977.)

2. Bedem s kulama (Prema: A. Mujezinović, 2011.)

TABLA XIII

1. Gradina Zvonigrad. (Google Earth, http://earth.google.com, pristupano 10.6.2020.)

2., 3. Bedemi (foto. G. Glamuzina)

TABLA XIV.

1. Gradina Ošanići, gradska vrata s pristupnim prostorom
(Preuzeto s: http://www.radimlja.ba/images/znamenitosti_naslovna/daorson2.JPG, pristupano 10.7.2020.)

2. Bedem, (Preuzeto s: https://www.hum.ba/wp-content/uploads/2017/10/00-4.jpg, pristupano 18.9.2020.)

3. Gradska vrata (Preuzeto s: https://visitbih.ba/wp-content/uploads/2019/10/VH-Daorson-Stolac-7.jpg, pristupano 18.9.2020.)

4., 5. Stepeništa (Preuzeto s: https://img.itinari.com/page/content/original/a0dab5a5-2f8a-4116-9e2f-756199d9e7d0-predvece.jpg?ch=DPR&dpr=1&w=994&s=7f297cc1d15fa496a4400f13de12787b, pristupano 18.9.2020.)

TABLA XV.

1. Vrata II (Prema: B. Marijan. 1996. – 1997.)

2. Prema: (Prema: Z. Marić 1977.

3. III građevinski kompleks. (Dokumentacija, S. Vasilj)

4. Hram sa spelejem. (Prema: Z. Marić 1977.)

TABLA XVI.

1. – 3. Bedem Gradine Ošanići

(Preuzeto s: https://www.hum.ba/wp-content/uploads/2017/10/00-4.jpg, pristupano 18.9.2020.)

4. Potporni zid velike gomile

(Preuzeto s http://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=27:osanjici-grad-daorson&catid=25:znamenitosti&Itemid=174, pristupano 18.9.2020.

TABLA XVII.

1. – 3.: Lokalitet Barani (Foto. G. Glamuzina)

TABLA XVIII.

1. – 6.: Podvodni arheološki lokalitet – jezero Desilo (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XIX.

1., 3. Tumul, Šurmanci – Čapljina. (Foto I. Dragičević)

2.Konštica (Prema: B. Marijan, 2000.)

TABLA XX.

1. Karta s nalazištima Alto –Adriatico keramikom. (Dopunjena karta Kirigin, Katunarić, Šešelj, 2005.)

2. a, b Alto –Adriatico keramika (Dokumentacija S. Vasilj)

4., 5. Crnopolirana keramika. (Foto I. Dragičević, Arhiva S. Vasilj)

TABLA XXI.

1. Karta s lokalitetima Gnathia keramike. (Dopunjena karta Kirigin, Katunarić, Šešelj, 2005.)

2. Fragment Gnathia keramike. (Dokumentacija S. Vasilj)

3. Fragment sive kanelirane keramike. (Dopunjena karta Kirigin, Katunarić, Šešelj, 2005.)

4. Karta s lokalitetima sive kanelirane keramike. (Dokumentacija S. Vasilj)

5. Karta s lokalitetima bradavičasti kantaros. (Dokumentacija S. Vasilj)

6. Crtež - bradavičasti kantaros (Prema: Kirigin, Marić, 1996.)

TABLA XXII.

1., 2. Gnathia keramika – forme (Prema: Z. Marić,1973., T. XX, XXI)

3., 5. Gradina Ošanići. (Dokumentacija S. Vasilj)

4. Dubine Doljani. (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXIII.

1., 2. Amfora, jezero Desilo. (Dokumentacija S. Vasilj)

3., 4. Žigovi, amfore-jezero Desilo (Dokumentacija S. Vasilj)

5. Žig, Doljani. (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXIV.

1. – 2. Crteži amfore tipa Lamboglia 2, (Dokumentacija S. Vasilj)

3. – 6. Žigovi, (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXV.

1. Jezero Desilo crteži čepova amfora, (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXVI.

1, 2, 4. Grafiti na amforama s Gradine u Ošanićima; (Prema1. Marić 2004. T. 2:7; T. 4: 22; T. 5: 26; T. 6: 33)

3. Grafit Ošanići, dokumentacija S. Vasilj;

4, 6 Jezero Desilo - oznake na čepovima amfora;

5. Čep amfore,Čapljina (Patsch 1906)

TABLA XXVII.

1. Karta grčko italskih amfora, (Dokumentacija S. Vasilj)

1.a Crtež amfore, (prema B. Marijan 1996. – 1997.)

2. Dressel, CIL, XV. 1899, 8.

2.a Karta amfora Lamboglia 2

3. Karta amfora Dressel 6a. (Dopunjena karta Kirigin, Katunarić, Šešelj, 2005.)

3a. Amfora, Dressel, CIL, XV. 1899, 7.

TABLA XXVIII.

1, a, b: Gradina Ošanići, brončana situla (Prema: Marić, 1979. XIX, XX)

2. a, b: Brončana kaciga (Prema: Marić 1984., 489)

TABLA XXIX.

1. a, b, c, Pečatnjak prsten (Prema: Vasilj 2020.)

2. Gradina Ošanići, zlatni prsten (Prema: Marić, 1973. T, XII, 5a, 5b)

3. Željezni prsten, privatno vlasništvo (foto I. Dragičević)

TABLA XXX.

1. Crtež larnaxa, (Prema: Z. Marić, 1979.)

2. Larnax, (Dokumentacija S. Vasilj, foto I. Dragičević)

TABLA XXXI.

1. Matrica (Prema: Marić, 2979, T. IV)

2, 3. Matrica, (Dokumentacija S. Vasilj, foto I. Dragičević)

TABLA XXXII.

1. Matrica crtež. (Prema: Marić, 1979., T. XIII)

2. Foto, I. Dragičević, (Dokumentacija S. Vasilj)

TABLA XXXIII.

1. Srebrna kutija- privjesak, Plana – Bileća. (Prema: Ć. Truhelka 1901.)

2. Agrafa, Vir – Posušje. (Prema: Marić, 1962.)

3. Srebrna perla, Ošanići. (Prema: Z Marić,1979., T. XXV, 38.)

4. Naušnice, Gorica Grude. (Prema: Truhelka 1899., 399.)

5. Kopča, Ošanići. (Prema Marić 1979☺

6. Srebrni privjesak, Plana – Bileća. (Prema: Ć. Truhelka 1901.)

7. Srebrna perla, Ošanići. (Prema: Z. Marić, 1973, T.XXV: 38)

TABLA XXXIV.

1. Nakit, Vir – Posušje. (Prema Truhelka 1899.; Marić, 1962.)

TABLA XXXV.

1., 2a, 2b, 6., 7., 8., 9. Perle – staklena pasta. Gradina Ošanići, (Dokumentacija S. Vasilj)

3. 4. 5, 11. Perle – jantar. (Dokumentacija S. Vasilj)

10. Gema, staklo. (Prema: Marić, 1979.)

TABLA XXXVI.

1. Arheološki materijal 5. faze mlađeg željeznog doba. (Prema B. Marijan, 2000.

TABLA XXXVII.

1a – 1b Novac Daorsa, (Dokumentacija S. Vasilj, foto I. Dragičević)

2a – 2b Novac Farosa, (Dokumentacija S. Vasilj, foto I. Dragičević)

3a – 3b Novac Dirahija, (Dokumentacija S. Vasilj, foto I. Dragičević)

4a – 4b Novac Apolonije, privatno vlasništvo. (Foto, I. Dragičević)

TABLA XXXVIII.

1., 7., Fragmenti Gnathia keramike, Dubine Doljani, (Dokumentacija S. Vasilj, foto. I. Dragičević)

2. - 6., 8., 9. Fragmenti Gnathia keramike, Ošanići, (Dokumentacija S. Vasilj, foto. I. Dragičević)

TABLA XXXIX.

1. Oružje, Ošanići. (Prema: Marić, 1975.-1976. T. XXVII)

ŽIVOTOPIS

Snježana Vasilj je rođena 1954. godine u Nevesinju BiH. Gimnaziju je završila 1974. u Sarajevu, a studij arheologije i povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu1979. godine, gdje je i magistrirala 1986. godine. Radno iskustvo je stekla kao viši asistent na odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, na Studiju povijesti Pedagoškog fakulteta i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, kao II. tajnik Ambasade Bosne i Hercegovine u Beču, te suradnik u nastavi na Odsjeku za Historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i na Studiju arheologije i povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilištau Mostaru. Vodila znanstvene projekte „Podvodni arheološki lokalitet Desilo – Hutovo Blato“ i „Podvodno i arheološko rekognosciranje prostora Hutova Blata,“ „Zaštitna iskopavanja arheološkog kompleksa Zavala - Općina Ravno,“ „Arheološka istraživanja arheološkog lokaliteta Gradac – Ljubunci u općini Prozor-Rama.“ Sudjelovala je na nizu stručnih i znanstvenih kongresa i seminara:

2001. Kongres Hrvatskog arheološkog društva, Metković, referat: „ Kasnoantički isrednjovjekovni lokalitet Crkvina u Hutovu - zaleđe Neuma“

2002. Kongres u Puli, R. Hrvatska, pokroviteljstvo UNESCO, referat: Dolina rijeke Neretve – Život kroz tisućljeća“.

2008. Kongres Udruženja podvodnih arheologa Njemačke „In Poseidons Reich XIIIReferat „ Der verborgene Hafen illyrischer Kriger“

2008. Kongres Asicijacije europskih arheologa na Malti, referat „Archaeological Complex of Desilo- Hutovo Blato

2008. Kongres u Puli, UNESCO, referat „ Plovni put Narona –Desilo - ?“

2008. Kongres Izrael, Mishkenot Shaananim institut Jeruzalem. „ Roman Villas in The Mediterranean Basin“, referat „Lake Desilo and Roman Villas in Mogorjelo and Visici in the Context of Settling in Hinterland of Ancient Narona.

2009. Konferncija u Zadru: Exploring Underwater Heritag in Croatia, „Podvodni Arheološki lokalitet Desilo u Hutovu Blatu“

2010. and Roman Villas in Mogorjelo and Visici in the Context of Settling in Hinterland of Ancient Narona.

2011. Konferncija u Zadru: Exploring Underwater Heritag in Croatia, „Podvodni Arheološki lokalitet Desilo u Hutovu Blatu“